

Právněhistorické studie

51/1

Redakční rada:

Předseda: prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc.

Šéfredaktorka: JUDr. Petra Skřejpková, Ph.D.

Výkonná redaktorka: Mgr. Kamila Stloukalová, Ph.D.

Členové: prof. JUDr. PhDr. Tomáš Gábriš, Ph.D., LL.M., prof. Dr. Ivan Halász, Ph.D., Dr hab. Maciej Jońca, prof. KUL, doc. JUDr. Vladimír Kindl, ks. prof. dr hab. Franciszek Longchamps de Bériet, prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., dr. h. c., doc. JUDr. PhDr. Pavel Maršálek, Ph.D., doc. PhDr. Jan Němeček, DrSc., Prof. Dr. Thomas Olechowski, prof. JUDr. Michal Skřejpek, DrSc., doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc., prof. JUDr. PhDr. Michal Tomášek, DrSc., prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc.

<http://www.karolinum.cz/journals/pravnehistoricke-studie>

Foto na obálce: Luxusní šestiválec Škoda-639, model 1934, převzato z časopisu Světozor z 5. dubna 1934, ročník 34, číslo 14.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1
Praha 2021
www.karolinum.cz
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Výtiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

© Univerzita Karlova, 2021

ISSN 0079-4929 (Print)

ISSN 2464-689X (Online)

Obsah

Editorial	9–10
-----------------	------

Studie

<i>Olga Keller</i> Der Sachsenspiegel und das Magdeburger Recht in Weißrussland. Konkrete Anwendung in der Rechtspraxis	11–30
<i>Heinz Mohnhaupt</i> Historische Vergleichung als Erkenntnismethode. Die vergleichende Beobachtung von Recht und Staat im 18. Jahrhundert	31–50
<i>Radim Seltenreich</i> Trestný čin velezrady jako hlavní doklad existence „federal common law of crimes“. Americké federální soudnictví v prvních desetiletích nové státnosti	51–63
<i>Ivan Halász</i> Niektoré paradoxy ústavnoprávneho vývoja strednej Európy v medzivojnovom období	65–86
<i>Jan Štemberk</i> Vývoj přípravy řidičů v českých zemích do roku 1989	87–110

Studentské práce

<i>Jan Beránek</i> Proces USA vs. Karl Brandt et al. a jeho význam pro rozvoj lékařské etiky v oblasti lékařských experimentů v prvních dvou dekadách po konci II. světové války	111–121
--	---------

Kronika

Prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., dr. h. c. oslavil 26. října minulého roku 90. narozeniny (<i>Jan Kuklík</i>)	123–125
Doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc. osmdesátníkem (<i>Ladislav Vojáček</i>)	126–128

Recenze

BRTKO, R. Kontroverzie medzi Prokuliánmi a Sabiniánmi (<i>Michal Skřejpek</i>)	129–131
---	---------

MÜBIG, U. Reason and Fairness Constituting Justice in Europe, from Medieval Canon Law to ECHR (<i>Petra Skřejpková</i>)	132–135
--	---------

Zprávy

Zpráva z VIII. česko-slovenského právněhistorického setkání doktorandů a postdoktorandů (<i>Pavel Opat</i>)	137–140
--	---------

Vzpomínka

Vzpomínka na Erica Poola (<i>Jean-François Gerkens</i>)	141–142
---	---------

Informace z knihovny

Digitalizovaná sbírka starých tisků je převáděna do nového systému	143
--	-----

Contents

Editorial	9–10
-----------------	------

Research papers

<i>Olga Keller</i> The Saxon Mirror and Magdeburg Law in Belarus. Concrete Application in Legal Practice	11–30
<i>Heinz Mohnhaupt</i> Historical Comparison as Method of Cognition. The Comparative Observation of Law and State in 18th Century	31–50
<i>Radim Seltenreich</i> The Crime of High Treason as the Evidence of the Existence of the “Federal Common Law of Crimes”. The American Federal Judiciary in the First Decades of the New Statehood	51–63
<i>Ivan Halász</i> Several Paradoxes of the Constitutional Development in the Central Europe in the Interwar Period	65–86
<i>Jan Štemberk</i> The Development of the Driver Training in Czech Lands until 1989	87–110

Student Paper

<i>Jan Beránek</i> The USA vs. Karl Brandt et al. Trial and its Importance for the Development of Medical Ethics in Medical Experiments in First Two Decades Following the End of the WW2	111–121
---	---------

Chronicle

Prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., dr. h. c. celebrated 90 years on 26th October 2020 (<i>Jan Kuklík</i>)	123–125
Doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc. – 80 years old (<i>Ladislav Vojáček</i>)	126–128

Reviews

BRTKO, R. Kontroverzie medzi Prokuliánmi a Sabiniánmi (<i>Michal Skřejpek</i>)	129–131
---	---------

MÜBIG, U. Reason and Fairness Constituting Justice in Europe, from Medieval Canon Law to ECHR (<i>Petra Skřejpková</i>)	132–135
--	---------

Report

Report from 8th Czech-Slovak Legal History Conference of Doctoral Students and Postdocs (<i>Pavel Opat</i>)	137–140
--	---------

Obituary

Eric Pool (<i>Jean-François Gerkens</i>)	141–142
--	---------

Information from library

Digitalized collection of old prints is transferred into a new electronic system	143
---	-----

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

tímto ročníkem vstupujeme nejen do nové dekády existence našeho časopisu, ale dějin vůbec. Události spojené s celosvětovou epidemií nemoci COVID-19 nám bohužel v minulém roce neumožnily příliš velké oslavy minulých padesáti ročníků. Doufáme, že nadcházející měsíce přinesou postupný návrat k normálnímu každodennímu životu a že vzniklé škody v oblasti zdravotnictví i hospodářství, a to nejen v Evropě, ale na celém světě se podaří co nejefektivněji odstranit. Věříme, že bude náš časopis dále vzkvétat a plnit svoji společenskou a vědeckou funkci. V našem časopise se Vás snažíme průběžně informovat o pořádaných konferencích, o nových publikacích našich kolegů a dalších novinkách z oboru.

V letošním ročníku se zaměříme na nejrůznější okruhy aktuálních právněhistorických problémů, které budou reflektovat zásadní světové historické události. Proto si dovoluji zmínit i několik významných milníků, jejichž kulatá nebo polokulatá výročí si v letošním roce připomínáme.

Před sto lety, v době těsně navazující na první světovou válku, proběhlo u nás sčítání lidu podle nového zákona č. 256/1920 Sb. z. a n., které se uskutečnilo dne 15. února 1921. Nově vytvořená Československá republika potřebovala mít k dispozici co nejúplnější demografická data o svém státu. Celostátní statistická šetření měl v gesci Státní úřad statistický, založený v roce 1919. V návaznosti na tradice převzaté z doby rakousko-uherské monarchie se mělo sčítání konat v roce 1920, což však z mnoha důvodů (např. nejasněné hranice Československa) nebylo možné. Za politicky nejdůležitější statistickou informací bylo považováno zjištění národnosti, podle níž „národností jest rozuměti kmenovou příslušnost, jejímž vnějším znakem jest zpravidla mateřský jazyk“. Přesto, že oficiálně existovala „československá národnost“, bylo možno zjistit počet obyvatel české a slovenské národnosti odděleně.

Ve stejném roce byla přijata tzv. Brněnská smlouva uzavřená mezi Československou republikou a Rakouskou republikou o státním občanství a ochraně menšin, podepsaná za Československo prof. Antonínem Hobzou dne 7. června 1920 v Brně. Na základě usnesení Národního shromáždění ze dne 13. července 1920 byla 25. února 1921 vydána ratifikační listina, kterou podepsali prezident Tomáš Garrigue Masaryk a ministr zahraničních věcí Edvard Beneš. Smlouva nabyla závaznosti výměnou ratifikačních listin ve Vídni dne 10. března 1921. Obsahově navazovala na mírovou smlouvu ze Saint-Germain (1919).

Byla založena řada totalitních politických stran, proběhl první sjezd Komunistické strany Číny, italská organizace Fasci italiani di combattimento se roku 1921 přeměnila ve fašistickou stranu nazvanou Národní fašistická strana (Partito nazionale fascista). Zároveň byl Adolf Hitler v červenci 1921 zvolen předsedou strany NSDAP s přiznanými diktátorskými pravomocemi. Byla založena Komunistická strana Československa, Komunistická strana Španělska (Partido Comunista de España, PCE). V červenci roku 1921 byla založena čínskými revolucionářskými socialisty Čchen Ti-siouem a Li Ta-čaoem ČKS podporovaná Komunistickou stranou Sovětského svazu a Komunistickou internacionálou. V Sovětském

svazu byla vyhlášena Nová ekonomická politika (NEP), spočívající v omezení soukromého podnikání, zahájená sovětskou vládou v březnu 1921 po 10. sjezdu komunistické strany. Tento nový plán vyhlásil Lenin z tribuny 10. sjezdu strany 15. března 1921.

V červenci stejného roku na univerzitě v Torontu kanadští vědci Frederick Banting a Charles Best poprvé izolovali inzulin – hormon, o kterém se domnívali, že by mohl zabránit cukrovce. Během jednoho roku dostávali první lidé s cukrovkou inzulin a bezpočet životů byl zachráněn před do té doby smrtelným onemocněním.

Koncem tohoto roku byl francouzskou módní návrhářkou Gabrielle „Coco“ Chanel uveden na trh Chanel N° 5, nejslavnější parfém světa. Coco se rozhodla věnovat prvních 100 flakonů svým nejlepším zákazníkům jako sváteční dárek. O půlstoletí později, v roce 1971 tato módní ikona umírá.

Dokonce i z tohoto velmi stručného výčtu je patrné, že rok, od něhož uplynulo celé století, byl bohatý na nejrůznější společenské i politické změny. Právě o analýzu některých těchto událostí se budou autoři našeho časopisu snažit. Toto letošní první číslo obsahuje jak teoreticko-právní příspěvky, tak i připomínky významných výročí.

Přejeme podnětné čtení.

Petra Skřejpková

doi: 10.14712/2464689X.2021.1

Der Sachsenspiegel und das Magdeburger Recht in Weißrussland. Konkrete Anwendung in der Rechtspraxis

Olga Keller

*Karl Eberhard University of Tübingen, Philosophical Faculty
Belarusian State University of Minsk, Historical Faculty
E-mail: olga.keller@histsem.uni-tuebingen.de, olga.keller@mail.ru*

The Saxon Mirror and Magdeburg Law in Belarus. Concrete Application in Legal Practice

Abstract:

The article focuses on further research into the source situation. It tries to find out whether German law (Saxon Mirror and Magdeburg city law) was merely transferred to Belarus, or whether it was also received by Belarusian towns and villages into their practice. If this is the case, the question is where it can be seen, and by which sources it can be proven. An attempt to investigate the concrete application of Saxon Mirror and Magdeburg city law follows, with focus on different forms in legal practice, presented on specific cases. It must be stressed that the very extensive research into legal practice has been carried out only by me so far and will be the aim of my future research. In line with the findings of my research stay, my research report is divided into three parts: I. The National Archives of the Republic of Belarus in Minsk; II. The National Library of Belarus in Minsk; III. The National Museum in the City of Nesvish.

Key words: Saxon Mirror; Magdeburg city law; application of German law; reception; transfer; documents of the National Historical archive of Belarus; sources from the National Library of Belarus; museum in the town hall in Nesvish; historical and legal materials; acts of legal nature; specific cases of legal practice; magdeburgii

DOI: 10.14712/2464689X.2021.2

Das Thema meines Aufsatzes heißt »Sachsenspiegel und Magdeburger Recht in Weißrussland. Konkrete Anwendung in der Rechtspraxis« und basiert auf den Ergebnissen meines letzten Forschungsaufenthalts in Weißrussland. In meinen Vorarbeiten habe ich aufgezeigt, dass das deutsche Recht in Form des Sachsenspiegels und des Magdeburger Stadtrechts mit seinen Varianten in den weißrussischen Ortschaften des Großfürstentums Litauen und des Königreichs Polen (z.B. in Brest im Jahre 1390, in Grodno im Jahre 1391 usw.) verbreitet war.¹

Die Schwerpunkte dieses Artikels liegen auf der weiteren Erforschung der Quellenlage. Ich habe versucht herauszufinden, ob das deutsche Recht (Sachsenspiegel und Magdeburger Stadtrecht) nicht lediglich nach Weißrussland transferiert wurde, sondern ob es in weißrussischen Städten und Dörfern rezipiert wurde. Wenn dies zutreffen sollte, stellt sich die Frage, wo und an welchen Quellen man dies erkennen kann. Daraus folgt der Versuch, die konkrete Anwendung des Sachsenspiegels und des Magdeburger Stadtrechts mit ihren unterschiedlichen Formen in der Rechtspraxis, insbesondere anhand von konkreten Fällen, zu untersuchen. Dabei muss betont werden, dass die sehr umfangreiche Erforschung der Rechtspraxis bisher nur in Ansätzen von mir geleistet werden konnte und Ziel meiner zukünftigen Forschungsarbeit sein wird.

Den Erkenntnissen meines Forschungsaufenthalts entsprechend, gliedert sich mein Forschungsbericht in folgende drei Teile: I. Das Nationalarchiv der Republik Belarus in Minsk; II. Die Nationalbibliothek der Republik Belarus in Minsk; III. Das Nationalmuseum in der Stadt Neswisch.

I. Die Urkunden des Historischen Nationalarchivs von Weißrussland hinsichtlich der Geschichte des Magdeburger Rechts auf dem Territorium der weißrussischen Länder des Großfürstentums Litauen und des Königreichs Polen

Das Historische Nationalarchiv Weißrusslands ist eine der größten Schriftgutablagen für die Geschichte Weißrusslands im Zeitraum vom Ende des 14. Jahrhunderts bis Anfang des 20. Jahrhunderts. Das Gründungsdatum ist der 05. Juli 1938. Das Nationalarchiv befindet sich in Minsk. Hier werden die Urkunden für die Geschichte der Periode der Eingliederung Weißrusslands in das Großfürstentum Litauen, in Polen (Rzeczpospolita) und in das

¹ KELLER, O. Geschichte, Quellen und Literatur des Magdeburger Rechts in weißrussischen Ortschaften des Großfürstentums Litauen. In: EICHLER, E. – LÜCK, H. *Rechts- und Sprachtransfer in Mittel- und Ost-europa: Sachsenspiegel und Magdeburger Recht: intern. u. interdisziplinäre Konf., Leipzig, 31. Okt.–2. Nov. 2003*. Berlin: De Gruyter, 2008, S. 103–140. Ivs saxonico-magdeburgense in Oriente; Bd. 1. Meine anderen deutschsprachigen Aufsätze zum Thema »Das deutsche Recht im Osten« findet man: 1) in der »Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte« (2012, Jahrgang 129, S. 364–377). Die Zeitschrift enthält meinen Forschungsbericht unter dem Titel »Aus dem östlichen Europa stammende Forschungsansätze zum Transfer des deutschen Rechts nach Osten in Mittelalter und Neuzeit«; und 2) in der »Zeitschrift für Neuere Rechtsgeschichte« für das Jahr 2012. Diese Zeitschrift publizierte meinen Artikel unter der Bezeichnung »Einführung und Adaption des deutschen Rechts im östlichen Europa während Mittelalter und Früher Neuzeit unter besonderer Berücksichtigung neuerer Forschungen«. Außerdem schreibe ich an einer Habilitation, in der es um den »Transfer des deutschen Rechts nach dem östlichen Europa im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit« geht. In meiner Habilitationsschrift werden verschiedene historische Regionen Mittel- und Osteuropas im Mittelalter und in der Frühen Neuzeit auf das Vorhandensein von fünf Elementen des mittelalterlichen deutschen Rechts untersucht, und zwar des Lübecker Stadtrechts, des Magdeburger Stadtrechts, des Nürnberger Stadtrechts, des Sachsenspiegels und des Schwabenspiegels.

Russische Reich aufbewahrt. Das Archiv umfasst 3.118 Bestände, 29 Mikrofilmsammlungen, zusammen 1.017.136 Einheiten.

Der Dokumentenkomplex der Periode des Großfürstentums Litauen und der Rzeczpospolita beinhaltet die Urkunden des 14.–17. Jahrhunderts, die in altweiß-russischer, altpolnischer und lateinischer Sprache geschrieben sind. Die im Archiv aufbewahrten Urkunden sind Schenkungsurkunden von litauischen Fürsten und polnischen Königen sowie Urkunden von diplomatischer und innerstaatlicher Bedeutung. Darunter befinden sich auch das Privileg nach Magdeburger Recht des Fürsten Nikolaus Christoph Radziwill Sierotka, das am 18. Juli 1586 der Stadt Neswisch verliehen wurde, und ein Erlass (Universal) des Hetman Bogdan Chmelnitzki an die Kaufleute der Stadt Slutsk über Gewährung eines sicheren und freien Handels auf dem Territorium der Ukraine vom 07. Mai 1656.

Zum Stolz des Archivs gehören die Urkundenbücher, in denen die Rechtsakte des Landgerichts Drogitschin von 1416, die Materialien von Magistraten, von Stadt-, Land-, Kaptur-, Oberverwaltungs- (Podkomorski-) Gerichten, von kompromissarischen (Schiedsgerichten), konföderatischen/iven und sonstigen Gerichten, von ordentlichen Zivil- und Militärkommissionen, königlichen Ökonomien, des Krontribunals der Rzeczpospolita und der Haupt- und Staatsgerichtshöfe des Großfürstentums Litauen enthalten sind. Diese Bücher beinhalten die Urkunden über die Wahl der Adelsmarschälle (povetovych marschalkov) und der Beisitzer von Gerichten; die Privilegien polnischer Könige und litauischer Fürsten (in Kopien) über die Gewährung des Magdeburger Rechts an Städte und Ortschaften (1565–1798); die Schenkungsurkunden und Privilegien (in Kopien) von Königen und Fürsten an Magnate, Geistliche, Klöster, Dörfer und katholische Kirchen über Landgüter, Dörfer und Bauern; die Inventurlisten von Städten, Landgütern, Dörfern und Vorwerken mit Aufzählung der Pflichten und Beden (Abgaben) der Bauern; die Erlasse über die Feststellung der Handelsordnung in den Städten, Ortschaften, Dörfern sowie über die Prüfung des Maßes und Waagen; eine Eingabe von Kaufleuten über die Schwierigkeiten der Warenbeförderung auf dem Fluss Düna nach Riga und über die Notwendigkeit eines Dammbaus (1789–1792) u.a.m.

Im Archiv gibt es auch einige Angaben über Baudenkmäler, z.B. die Rathäuser in Minsk und Orscha, oder über die Benennung (Toponymik) der weißrussischen mittelalterlichen Städte.

Das Archiv verfügt über Familienbestände und Urkunden der persönlichen Abstammung, darunter diejenigen der Adelsfamilien Gorwatt, Plater-Sieberg, Radziwill u.a. Im Familienbestand der Fürsten Radziwill sind die auf einem Pergamentblatt gedruckten Schenkungs- und Bestätigungsurkunden für das 16. und 17. Jahrhundert aufbewahrt. Unter den Archivakten existieren auch Materialien über die Geschichte solcher Städte wie Borisov, Witebsk, Minsk, Moghilew, Neswisch, Slutsk u.a.; ebenso über den Stand des Handels, die medizinische Betreuung; über die Kulturgeschichte, die Lebensweise und die Sitten; über die Siegel und Stempel verschiedener Behörden sowie über die Staatsmänner und Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens und über sonstige Personen. Neben den dokumentarischen Urkunden befinden sich im Archivbestand auch Dokumente aus der Neswischer Bibliothek der Fürsten Radziwill: Drucksachen und Manuskripte, Noten von Musikwerken, die vollständigen Jahrgänge von Zeitschriften und Zeitungen in englischer, französischer, deutscher, polnischer und russischer Sprache aus dem 18. und 19. Jahrhundert.

Im Archiv werden verschiedene Sammlungen verwahrt: die Mikrofilmkopien von Urkunden über das sozialökonomische, politisch-gesellschaftliche und kulturelle Leben Weißrusslands vom 16. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts, die aus den staatlichen Archiven von Russland, Litauen und Lettland, aus dem Archiv der alten Hauptakten der Stadt Warschau (Polen), aus den Beständen der Nationalbibliothek der Republik Belarus usw. stammen.

Zur Forschung über das Verbreitungsgebiet des deutschen Rechts auf dem Territorium der weißrussischen Länder, des Großfürstentums Litauen und der Rzeczpospolita können folgende Bestände, Sammlungen und andere Materialien genutzt werden:

1. Bestände der städtischen Selbstverwaltungsorgane und Gerichtsbehörden

a) Magistrate

Der Magistrat ist ein gewähltes Verwaltungs- und Wirtschaftsorgan der Selbstverwaltung in den königlichen und Adelsstädten, die ein Recht auf Selbstverwaltung hatten. Die Magistrate wurden im Großfürstentum Litauen am Ende des 15. Jahrhunderts eingeführt. In den Großfürstenstädten bestanden sie aus zwei Kollegien – dem Stadtrat (Rada) und dem Schöffengericht (Lawa). Der Stadtrat beschäftigte sich mit den Angelegenheiten der Stadtverwaltung und des Gerichts für Vermögens- und Zivilsachen von Bürgern. Das Schöffengericht war zuständig für Strafsachen von Bürgern. An der Spitze des Stadtrats und des Schöffengerichts stand der Vogt. Aufgrund königlicher Privilegien waren der Stadtrat und das Schöffengericht in einigen Städten vereint und handelten in gemeinsamen Sitzungen. Der Magistrat fungierte auch als Notariat. Er setzte sich aus dem Vogt, dem Bürgermeister, den Ratsleuten, den Schöffen und einem Schreiber zusammen. In Weißrussland existierten bis zum Ende des 18. Jahrhunderts 50 Magistrate auf der Grundlage des Magdeburger Rechts; 46 davon in den weißrussischen Städten. Sie wurden nach der Angliederung Weißrusslands an das Russische Reich in Übereinstimmung mit den Erlassen der Zarin Katharina II. abgeschafft. In Ostweißrussland fungierten sie seit 1773, in Zentral- und Westweißrussland seit 1795 als Magistrate. Sie wurden infolge eines Erlasses des Senats im Jahre 1866 aufgelöst.

b) Stadt- und Burgerichte

Die Stadt- und Burgerichte wurden im 15. Jahrhundert in jedem Kreis gegründet. An der Spitze standen die Ältesten und die Unterältesten, in den Wojwodschaften die Wojwoden. Die Gerichtssitzungen fanden viermal im Jahr statt. Hier erfolgten die Verhandlungen in Straf- und Zivilsachen der Schlachta (Adel) und der abgabenpflichtigen Stände des Großfürstentums Litauen. Sie wurden in den Gouvernements Witebsk, Minsk, Moghilew im Jahre 1795 und im Gouvernement Grodno im Jahre 1831 mit der Übergabe der Funktionen an die Kreisgerichte abgeschafft. Auf dem Territorium Weißrusslands existierten 35 solcher Stadt- und Burgerichte; 31 davon in weißrussischen Städten.

c) Landgerichte

Den Kreisgerichten von verwaltungsgerichtlichen Kreisen auf dem Territorium des Großfürstentums Litauen entsprechen die Landgerichte der Schlachta. Sie wurden im Großfürstentum Litauen 1565 gegründet. In Polen existierten sie seit dem 13. Jahrhundert.

Die Landgerichte bestanden aus einem Richter, einem Unterrichter und einem Schreiber. Die Gerichtssitzungen fanden dreimal im Jahr statt. Sie verhandelten in Straf- und Zivilsachen und übten auch die Funktionen eines Notariats aus. Auf dem Territorium Weißrusslands existierten 25 solcher Landgerichte; 23 davon in den weißrussischen Städten.

d) Kapturgerichte

Die Kapturgerichte wurden während der Thronvakanz im Jahre 1572 als provisorische Gerichte gegründet. Auf einem Sejm (Forum) wählte man auf Versammlungen (Konvokationen) die Kapturrichter, die in Straf- und Zivilsachen verhandelten. Diese Gerichte wurden im Jahre 1768 auf Beschluss des ordentlichen Sejms aufgelöst. Auf dem Territorium Weißrusslands existierten 15 solcher Kapturgerichte; alle in weißrussischen Städten.

e) Oberverwaltungsgerichte oder Podkomorskie – Gerichte für Angelegenheiten der Vermessung von Landgütern

Diese Gerichte wurden im Jahre 1566 nach dem Zweiten Statut des Großfürstentums Litauen gegründet. Nach dem Dritten Statut von 1588 wählte man in jedem Kreis (Powjat) vier Kandidaten, von denen der König einen als Oberlandmesser (Podkomorij – oder als Richter für Bodenstreitigkeiten) bestätigte. Der Letztgenannte zog einen oder zwei Unterlandmesser (Komornik) zur Unterstützung heran. Sie beschäftigten sich vor Ort mit der Verhandlung der aus den Stadt- und Landgerichten eingehenden Sachen für Bodenstreitigkeiten und trafen die Entscheidungen in Form einer Grenzliste. Die Appellationen legte man beim Kammergericht des Großfürstentums Litauen ein. Diese Gerichte wurden in Ostweißrussland im Jahre 1772, in West- und Zentralweißrussland im Jahre 1795 abgeschafft. Sie wurden im Jahre 1797 vom russischen Kaiser Paul I. wiedereingesetzt und am 11. Mai 1832 erneut aufgelöst. Auf dem Territorium Weißrusslands existierten 17 solcher Oberverwaltungsgerichte; alle in weißrussischen Städten.

f) Kommissarische Gerichte

Kommissarische Gerichte sind provisorische Gerichte, die zur Behandlung von Streitigkeiten zwischen der Verwaltung von königlichen Landgütern, Privatbesitzern und Magistraten vom König eingerichtet wurden. Die Kommissare behandelten die Sachen vor Ort mit Vorladung der Streitparteien und Zeugen. Über jede Verhandlung führte man ein Protokoll. Die Appellationen wurden beim Zadvorny Assessorgericht (Königlichen Gerichtshof) des Großfürstentums Litauen eingereicht. Auf dem Territorium Weißrusslands existierten fünf solcher Kommissarischen Gerichte; alle in weißrussischen Städten.

g) Schiedsgerichte oder Kompromissarische Gerichte

Schiedsgerichte oder Kompromissarische Gerichte sind Gerichte für die schiedsgerichtlichen Verhandlungen, die aus Richtern verschiedener Ränge und Stände bestanden. Deren Geschäftsordnung wird durch das Zweite Statut des Großfürstentums Litauen von 1566 bestimmt. Sie verhandelten in Straf- und Zivilsachen, mit Ausnahme von Sachen zwischen den Besitzern der königlichen Landgüter und von Strafsachen, die mit den Interessen des Ärars (Fiskus) verbunden waren. Die Appellationen legte man beim Kammergericht des Großfürstentums Litauen ein. Diese Gerichte wurden durch den Erlass von Zar

Nikolaus I. am 25. Juni 1840 aufgehoben. Auf dem Territorium Weißrusslands existierten 14 solcher Schiedsgerichte; alle in weißrussischen Städten.

2. Familienbestände und Bestände zur persönlichen Abstammung

- A) Bylgaki Bestand 3250, 55 Bündel, 1630–1915
- B) Elenskie Bestand 1636, 206 Bündel, 1578–1908, F. 79
- C) Khmary Bestand 1324, 1766 Bündel, 1508–1882
- D) Lubomirscy Bestand 3258, 108 Bündel, 1578–1908, F. 79
- E) Plater-Siebergs Bestand 1503, 398 Bündel, 1519–1875
- F) Radziwills Bestand 694, 25 585 Bündel, 1366–1937

3. Sammlungen

a) Urkundensammlungen

Die Urkundensammlungen enthalten topographische Karten und Pläne von Dörfern, Ortschaften und Landgütern des Gouvernements Minsk.

b) Sammlungen der Mikrofilmkopien von Urkunden

Die Sammlung Nr. 5 enthält Urkunden zur Geschichte Weißrusslands aus den Beständen der Fürsten Radziwill und Sangushki, der Grafen Pšezdezkij und Tisengaus, aus dem Hauptarchiv der Alten Akten in Polen, aus dem Staatsarchiv in Krakau, aus dem Archiv der Neuen Akten in Warschau, aus der Nationalbibliothek in Warschau, aus der Bibliothek des Ossolineums in Wrocław (Breslau); insgesamt 255.867 Dokumente aus den Jahren 1501–1935. Die Sammlung ist zwischen 1967–1995 nach Minsk gekommen.

Die Sammlung Nr. 9 besteht aus dem Findbuch des Bezirks (Starostwo) und der Stadt (der Burg) Moghilew aus der Bibliothek bei der Akademie der Wissenschaften von Litauen; 447 Aufnahmen aus dem Jahr 1560. Die Sammlung ist im Jahre 1960 nach Minsk gekommen.

Die Sammlung Nr. 18 enthält die Litauische Matrikel (Litauische Metrik) und das Archiv der Kanzlei des Großfürstentums Litauen aus dem Russischen Staatsarchiv für Alte Akten in Moskau; 448.074 Dokumente aus dem 15.–18. Jahrhundert. Die Sammlung ist im Jahre 1992 nach Minsk gekommen.

II. Überblick über die Quellen des deutschen Rechts, die zur Zeit in der Nationalbibliothek Weißrusslands in Minsk aufbewahrt werden

Die weißrussischen Ortschaften des Großfürstentums Litauen erhielten im Laufe ihrer Entwicklung und Umwandlung in Handels- und Handwerkszentren eine Ordnung nach deutschem Recht, nach dem Vorbild der westeuropäischen Länder. Als deutsches Recht bezeichnete man in den Privilegien am häufigsten das Magdeburger Recht, selten seine Varianten, z.B. das Kulmer Recht (*jus Culmense* – Stadt Chelmno im polnischen Preußen) und das Schrodzer Recht (*jus Sredense v Novi Fori* – Stadt Slenska Sroda (Neumarkt), im polnischen Schlesien).

Ein charakteristisches Merkmal des Kulmer Rechts bestand darin, dass es kleinen, insbesondere neu entstandenen und besiedelten Ortschaften erteilt wurde.

Aufgrund der Suche nach den Quellen, die in direkter Beziehung zu den Fragen der Rezeption des Magdeburger Rechts in den weißrussischen Ländern des Großfürstentums Litauen stehen und die sich jetzt in der Nationalbibliothek Weißrusslands befinden, habe ich die folgende Übersicht verfasst:

1. Quellen des deutschen Rechts in weißrussischen Ortschaften des Großfürstentums Litauen

In weißrussischen Ortschaften des Großfürstentums Litauen waren die Privilegien des Souveräns oder des Stadtherrn die grundlegenden Akte, die die Statuten der Deutschrechtstädte bestimmten. Die Privilegien nach deutschem Recht kannten drei Hauptquellen des Stadtrechts für Städte, in denen Folgendes eingeführt wurde:

- a) Königliche bzw. großfürstliche Privilegien;
- b) Willküren, Plebiscita der Stadtgemeinden;
- c) Kodizes oder Sammlungen des Magdeburger bzw. Kulmer Stadtrechts.²

a) Privilegien nach deutschem Recht

Zur Hauptquelle des Magdeburger Rechts in Weißrussland gehören die Privilegien. Die Urkunden sind veröffentlicht in den »Urkunden des Westlichen Russlands«, »Urkunden des Südlichen und Westlichen Russlands«, »Historisch-juristische Materialien, die aus Aktenbücher in den Gouvernements Witebsk und Moghilew entnommen worden waren«, »Akten der Archäologischen Kommission zu Wilna«, in der dreibändigen Quellensammlung »Archiv Weißrusslands« sowie in anderen russischen und polnischen Sammlungen.

Die Urkunden des Westlichen Russlands (AZR), die in der Nationalbibliothek Weißrusslands verwahrt werden, stellen eine fünfbändige Quellensammlung hauptsächlich für die politische Geschichte der Ukraine, Weißrusslands und Litauens im Zeitraum von 1340 bis 1699 dar. Die Bände zwei und drei dieser Sammlung enthalten die Texte der Haupt- und Konfirmationsprivilegien nach dem Magdeburger Recht für die Städte Weißrusslands. Aufgrund von deren Analyse kann man für viele Städte die charakteristischen Privilegien sowie deren Besonderheiten erkennen. Die wirtschaftliche Entwicklung einzelner Städte bzw. ihre geographische Lage haben ihnen oft ein besonderes Gepräge gegeben. Die zweite Sammlung von Urkunden, die in der Nationalbibliothek von Minsk verwahrt wird, ist die fünfzehnbändige Quellensammlung »Urkunden des Südlichen und Westlichen Rußlands (AJZR)«. Hier sind die Dokumente für die Geschichte Russlands, der Ukraine, Weißrusslands und Litauens für den Zeitraum von 1361 bis 1678 versammelt. Die größte Anzahl von Angaben für die Geschichte der Städte Weißrusslands befindet sich im zweiten Band, dessen Quellenmaterial, vor allem zur Charakteristik von Privilegien nach Magdeburger Recht sowie zur Frage der Tätigkeit von Stadtverwaltungen Auskunft gibt. Hier kann man z.B. eine Schenkungsurkunde für die Einwohner der Ortschaft Woinski nach Magdeburger Recht vom 26.07.1511³ finden oder eine königliche Schenkungsurkunde für die Bürger

² Die oben genannte Klassifikation wurde von dem ukrainischen Forscher Andrij Jakowliw in seiner Arbeit »Das deutsche Recht in Weißruthenien« in Umlauf gebracht, die in Berlin im Jahre 1944 erschien: JAKOWLIW, A. *Das deutsche Recht in Weißruthenien*. Berlin: Selbstverlag der Publikationsstelle, 1944, S. 22–23.

³ Archiv jugo-zapadnoj Rossii (Archiv des süd-westlichen Russlands; im Folgenden: AJZR). Bd. 1. Sankt-Petersburg, 1863, S. 80–81.

von Minsk über die Durchführung zweier Messen und die Erhebung von Gebühren für über die Brücke des Flusses Swisloč transportierte Waren vom 10.02.1571.⁴

In der Nationalbibliothek besteht die Möglichkeit die dreißigbändige Urkundensammlung »Historisch-juristische Materialien, die aus den Aktenbüchern in den Vitebsker und Mogiljowsker Gouvernements entnommen wurden« (IJM) ein-zusehen. Mit den Lieferungen IV, V und VI liegen die Urkundenbücher der Stadtverwaltung Polozk aus den Jahren 1633 bis 1782 vor.⁵ Jede gerichtliche Festlegung weist einen Bezug zu den Artikeln aus »Spectrum Saxonicum« (*Saxonicum, prawo Saxonow*), »Jus Municipale« (*Prawa Maydeburaskiego*) und aus der Kompilation »Porzadku Prawa Maydeburaskiego« auf.

In der weißrussischen Abteilung der Nationalbibliothek liegt eine bekannte neun- und dreißigbändige Urkundensammlung »Akten der Archäographischen Kommission zu Wilna« (AWAK). Der Band I enthält die Akten des Landgerichts von Grodno seit dem Jahr 1540 bis 1795,⁶ Band II die Akten des Landgerichts von Brest für den Zeitraum 1431 bis 1793,⁷ Band III die Akten des Stadtgerichts von Brest seit dem Jahr 1401 bis 1699 usw.

b) Betrachtung konkreter Beispiele

aa) Erstes Beispiel aus der Lieferung VIII der »Historisch-Juristischen Materialien«

19. April 1624. Die gerichtliche Entscheidung über die Klage des Bürgers Fjodor Rostopa wegen Diebstahls.

Ein Bürger von Mogiljow beklagte sich durch seinen Bevollmächtigten Woitech Lapa über Fjodor Rostopa, Bürger von Mogiljow, weil dieser in sein Kämmerchen auf dem örtlichen Markt verbrecherisch und heimlich eingedrungen sei, dieses mit den gestohlenen Schlüsseln geöffnet habe sowie Geld in Höhe von dreißig litauischen Groschen und neunzehn Kopeken mitgenommen habe.⁸

Dieser Straffall nahm ursprünglich Bezug auf den zweiten Teil der »Ordnung«, der besagte, dass als Verbrechen eine Verheimlichung der gestohlenen Sache gilt. Darum geht es auch in Kapitel 47 des Magdeburger Rechts, Artikel 92, 114, 115 und 135, sowie in den Artikeln des »Königlichen Rechts«.

Dann nimmt das Gericht Bezug auf die Blätter 10 und 11 »Über gestohlene Sachen«, die man bei jemandem gefunden hat, oder über Instrumente, mit denen Türen und Schlösser geöffnet wurden; auf das Kapitel 124 des vierten Teils der »Ordnung«; auf das Kapitel 48 des zweiten Teils der »Ordnung«; auf das Magdeburger Recht, Artikel 36 und 55 des ersten Buchs; Artikel 66 und 70 des zweiten Buchs sowie Artikel 10 des zweiten Buchs; auf das Magdeburger Recht, Artikel 5 des dritten Buchs; im »Speculum Saxonum« im Kapitel 153; auf das Blatt 21 der »Eidordnung«; auf das Kapitel 20 der »Ordnung« über Kenntnisse, Argumente und Ablehnungsgründe usw.

In diesem Fall werden neben drei anderen die zwei wesentlichen deutsch-rechtlichen Quellen (Sachsenspiegel und Magdeburger Recht) verwendet.

⁴ AJZR I, 1863, S. 180–181.

⁵ Aus den Aktenbüchern des Vitebsker und Mogiljowsker Gouvernements (im Folgenden: IJM). Lief. IV. Witebsk, 1873; IJM, Lief. V. Witebsk, 1874; IJM, Lief. VI. Witebsk, 1874.

⁶ Akten der Archäographischen Kommission zu Wilna (im Folgenden: AWAK). Bd. I. Wilna, 1865.

⁷ AWAK, Bd. II. Wilna, 1867 (insgesamt X, 361 S.).

⁸ IJM, Lief. VIII. Witebsk, 1877, S. 397–406.

bb) Zweites Beispiel aus der Lieferung IV der »Historisch-Juristischen Materialien«

10. Juni 1652. Nach der gerichtlichen Entscheidung in der Sache des Bürgers Iwan Tischkovič und des Lotsen Daniil Konoval.

Anlässlich des Floßbruches mit Waren nach Riga auf dem Fluss Düna wurde am 10. Juni 1652 von beiden Parteien gegen einige Paragraphen dieser Entscheidung eine Kassationsklage vor dem Königsgeschicht eingelegt.⁹

Hier finden wir folgende Bezugnahmen auf »Speculum Saxonicum«: Blatt 579, Stichwort »Anvertrautes Gut«, in dem gesagt wird, wie man anvertrautes Gut behandeln muss; Blatt 260, Stichwort »Gebühr«, in dem es um die Verantwortlichkeit des Dieners geht und was wegen seiner Unvorsichtigkeit geschehen kann; Blatt 430, Stichwort »Über die Strafe des Dieners«, in dem der Schuldlose in vier Fällen zum Schuldigen wird; Blatt 270, Stichwort »Beschädigung«; Blatt 452, in dem es um Fahrlässigkeitsverfehlungen und deren Bestrafung geht und Blatt 330, in der Anlage zur Gerichtsordnung. Außer der Bezugnahme auf die oben genannten Regelungen war Iwan Tischkovič bereit, »selbviert« zu beschwören, dass diesen Verlust nur der Lotse Daniil Konoval verschuldet habe.¹⁰

Das bedeutet, dass in diesem Prozess materielles Recht (die Tatbestandsbegriffe) des »Sachsenspiegels« angewandt wurde. Am 19. Juni 1652 sagten als Zeugen die Arbeiter Waska Fedorovič und Fjodor Tiwunenka, die sich im Moment der Tragödie auf dem Floß befanden und auf die Forderung des Gerichtsvollziehers hin, persönlich vor dem Gericht erscheinen sollten, unter anderem, unter Anwendung des Artikels des Magdeburger Rechts mit nach oben erhobenen zwei Fingern aus.¹¹ In der Prozessordnung (Verfahrensrecht) war das Magdeburger Recht maßgeblich.

cc) Drittes Beispiel aus der Lieferung VI der »Historisch-Juristischen Materialien«

8. Februar 1683. Eine gerichtliche Entscheidung in der Sache Stefan Amwrossijevič Kuksa und Mark Ivanovič Syssa anlässlich der Tötung seiner, Syssas, Ehefrau.¹²

Mark Syssa wurde auf Grund des Magdeburger Rechts wegen einer schweren gotteswidrigen Straftat, der Tötung seiner Ehefrau Poloneja Syssina, verurteilt, die von ihm unbarmherzig zu Tode gequält wurde. Hier wird Bezug auf Spectr. Saxonice, Blatt 157, über Bestrafung, auf Blatt 232, Teil III der Gerichtsordnung, über vorsätzliche Tötung und auf Blatt 70 »Prawa Cesarskiego« (das Römische Recht), genommen. Unter Berücksichtigung der Tatsache, dass die Ehefrau Marks schwanger war, trifft das Gericht die Entscheidung, Syssa durch Vierteilung hinzurichten. Am dritten Tage, d.h. am 11. Februar, wurde er aus dem Rathaus auf den Marktplatz herausgeführt und öffentlich unter Anwendung des Magdeburger Rechts exekutiert. Bemerkenswert ist hier, dass in diesem Prozess sogar drei unterschiedliche Rechtssysteme angewandt wurden.

c) Schlussfolgerungen

Dieses sind die allgemeinen Schlussfolgerungen, welche ich in Übereinstimmung mit der Analyse von Informationen aus den gerichtlichen Akten ermittelt habe:

⁹ IJM, Lief. IV. Witebsk, 1873, S. 405–407.

¹⁰ Ibidem, S. 424.

¹¹ IJM, Lief. V. Witebsk, 1874, S. 255–256.

¹² IJM, Lief. VI. Witebsk, 1874, S. 274–285.

Die Rechtsbücher des Magdeburger Rechts der Rzeczpospolita¹³ teilen sich in zwei Gruppen auf: 1) die echten Rechtsbücher: Landrecht (*Speculum Saxonum*) und Weichbild (*Jus Municipale*), die in Polen seit langem in verschiedenen deutschen und lateinischen Listen und seit 1535 ausschließlich im Text von Jasker vorkommen; 2) die örtlichen Rechtsbücher: das sind die Werke von Tserasin, Joannis Cervi Tucholiensis, Bartholomäus Groicki und Pawel Szczerbic.¹⁴ Welche dieser Rechtsbücher, die echten oder die örtlichen, wurden nun in den weißrussischen Städten mit Magdeburger Recht (=Magdeburgien) der Rzeczpospolita verwendet?

Meine Analyse einer ganzen Reihe von Gerichtsakten verschiedener Magdeburgien zeigt, dass man bei den Gerichten der weißrussischen Städte der Rzeczpospolita eindeutig nicht die echten, sondern die örtlichen (polnischen) Bücher des Magdeburger Rechts, d.h. die Werke von Bartholomäus Groicki und Pawel Szczerbic, gebrauchte. Sie waren die einzigen Rechtsbücher des Magdeburger Rechts in den weißrussischen Städten der Rzeczpospolita.

Man muss zugleich erwähnen, dass es diese Formen des Magdeburger Rechts in den polnischen Originalen der Bücher von Groicki und Szczerbic waren, die bei den Gerichten weißrussischer Magdeburgien Gültigkeit hatten. Einige dieser Bücher wurden ins Russische übersetzt, aber die Übersetzungen waren sehr selten und vor allem sehr unvollkommen. »Die Mehrheit der russischen Übersetzungen«, teilt der hervorragende Forscher F. W. Taranowski Ende des 19. Jahrhunderts in seinem klassischen Werk mit, »entstanden nach der Beendigung der polnischen Herrschaft infolge des Nachlassens der polnischen Sprachkenntnisse«.¹⁵

Die gerichtlichen Akten vieler Magdeburgien (zum Beispiel in Brest, Kobrin¹⁶) enthalten nicht nur Hinweise auf diese oder jene Seite der Werke von Pawel Szczerbic und Bartholomäus Groicki, sondern auch ganz wörtliche Auszüge aus diesen Werken. Ähnliche Hinweise und Auszüge werden nicht nur in den Gerichtsverfahren über die Durchführung von Exekutionen, sondern auch in einer ganzen Reihe von Straf- und Zivilsachen benutzt.

Auch ist interessant, dass in den gerichtlichen Akten, die in polnischer Sprache geschrieben sind, die Auszüge von Groicki und Szczerbic im Original angeführt werden; aber in den Akten, die auf Russisch verfasst sind, bestimmte Fachausdrücke übersetzt werden.

Weiterhin ist es auch nicht unbedeutend, dass die Hinweise auf die Werke von Groicki und Szczerbic am häufigsten nicht vom Gericht, sondern von den Beteiligten in die gerichtlichen Diskussionen gemacht werden. Die Diskussionen führen meistens nicht die Beteiligten selbst, sondern ihre Anwälte (die Prokuratoren). »Die historisch-juristischen Materialien« enthalten Informationen über das damalige Vorhandensein von Anwälten in den weißrussischen Städten der Rzeczpospolita. Als Beispiel sind zu nennen: Christophor

¹³ Rzeczpospolita war eine Föderation des polnischen Königreichs und des Großfürstentums Litauen. Sie wurde infolge des Abschlusses der Lubliner Union im Jahre 1569 gebildet.

¹⁴ TARANOVSKI, F. V. *Übersicht über die Denkmäler des Magdeburger Rechts der westrussischen Städte der litauischen Epoche*. II. Warschau, 1897, S. 33.

¹⁵ *Ibidem*, S. 51.

¹⁶ AWAK, Bd VI. Wilna, 1872, S. 593.

Kozarin, dessen Tätigkeit in der Stadt Polozk in die Zeit von 1652 bis 1683 fällt, sowie seine Zeitgenossen, die Anwälte Michail Shochovski und Alexander Spakovitsch.¹⁷

In den Akten, die mit Hilfe von Anwälten geführt wurden, wurde besonders oft Bezug auf die Bücher von Szczerbiczy und Groicki genommen. Hieraus entsteht der Eindruck, dass diese Berufenen, wenn sie auch nicht professionelle Juristen waren, sich wenigstens auf dem Gebiet der polnischen Literatur des Magdeburger Rechts auskannten. Ebenso hatten die Anwälte einen sehr wesentlichen Einfluss auf die Verbreitung der Werke von Groicki und Szczerbiczy in den weißrussischen Städten der Rzeczpospolita. Nur mit ihrem Einfluss ist die Tatsache der schnellen Rezeption der polnischen Bücher des Magdeburger Rechts durch die Bürger von weißrussischen Magdeburgien der Rzeczpospolita zu erklären. Als Beispiel kann man die Stadt Moghilew anführen, die das Magdeburger Recht im Jahre 1577 bekam. Dort wurde im Jahre 1585 in einer Gerichtssache, genauer gesagt in einer Diebstahlsache, eine ganze Reihe der Auszüge aus der »Ordnung« von Bartholomäus Groicki angeführt, die sowohl die Beteiligten des Verfahrens, als auch das Gericht verwendeten.¹⁸ Nach Meinung von F. W. Taranowski wurde der Titel »Ordnung« als Oberbegriff für alle gesammelten Werke von Groicki verwendet.¹⁹

So kann man behaupten, dass sich im 16. und 17. Jahrhundert in der Rzeczpospolita ein erhöhtes Interesse an der Jurisprudenz beobachten lässt. Einige Juristen (Bartholomäus Groicki, Pawel Szczerbiczy u.a.) unterstützten die Verbreitung des Rechts mit ihrer literarischen Tätigkeit; andere Juristen (Christophor Kozarin, Alexander Spakovitsch, Michail Shokhovski u.a.) verwirklichten durch ihre anwaltliche Praxis die Arbeiten der Ersteren.²⁰

Es ist wichtig, noch einen wesentlichen Aspekt anzuführen: zwar wurde das Magdeburger Recht in den weißrussischen Städten der Rzeczpospolita als angewandtes Recht genutzt; in der gerichtlichen Praxis wurde es in Gestalt der polnischen Darlegungen von Groicki und Szczerbiczy verwendet, neben dem Magdeburger Recht aber galt in den Gerichten weiterhin auch das örtliche Gewohnheitsrecht.²¹

2. Die städtischen und gerichtlichen Statuten, Willküren, Plebiscita

Die städtischen Beschlüsse können je nach Inhalt und Art ihrer Beschlussfassung in zwei Gruppen eingeteilt werden: a) Die Verordnungen, die auf eine Umgestaltung der Stadtverwaltung oder der Gerichtsordnung abzielten und b) Die Verordnungen über die Einführung neuer Steuern, über außerordentliche Ausgaben aus städtischen Mitteln, über die Entsendung von städtischen Abgeordneten an den Reichstag oder den König usw.

¹⁷ SOZONOV (Hg.). *Historisch-juristische Urkunden. Die aus den Büchern der Stadtverwaltung Polozk entzogenen Akten.* Bd. IV. Vitebsk, 1873; ders. *Historisch-juristische Urkunden. Aktenauszüge aus den Büchern der Stadtverwaltung Polozk.* Bd. V. Vitebsk, 1874; ders. *Historisch-juristische Urkunden. Aktenauszüge aus den Büchern der Stadtverwaltung Polozk.* Bd. VI. Vitebsk, 1874.

¹⁸ Ders. *Historisch-juristische Urkunden. Aktenauszüge aus den Büchern der Stadtverwaltung Polozk.* Bd. VII. Vitebsk, 1876, S. 369–372.

¹⁹ TARANOVSKI, *op. cit.*, S.190.

²⁰ *Ibidem*, S. 47.

²¹ *Ibidem*, S. 55.

a) Die Verordnungen, die auf eine Umgestaltung der Stadtverwaltung oder der Gerichtsordnung abzielten

Als Beispiel einer Verordnung der ersten Art sei die Willkür der Stadt Moghilew über die Organisation eines Vertreterkollegiums aus zwölf Personen angeführt: »Während der 12 Jahre seit der Verleihung des Magdeburger Rechtes an die Stadt Moghilew (1577) haben die städtischen Bürgermeister keine Rechenschaft über die städtischen Einnahmen und Ausgaben vor der Stadtgemeinde abgelegt, überdies haben sie sich bei der Wahl von Ratsherren und Bürgermeistern verschiedener Missbräuche schuldig gemacht. Infolgedessen hat die Stadtgemeinde, an diesem 13. Oktober 1588 an einem Ratstag auf dem Rathaus versammelt, einstimmig erkannt und beschlossen: Zur Verwaltung und Verfügung über die städtischen Einnahmen und verschiedene städtische Genüsse, ebenso zur Wahl des Stadtrates, der Bürgermeister, Ratsherren und Schöffen gemäß dem Privileg ebenso wie zur Entgegennahme der Abrechnungen vom Stadtrat, aus unserer Mitte 12 Bevollmächtigte zu wählen, von denen je 4 Personen jedes Jahr über die städtischen Einnahmen zu verfügen haben, immerdar. Diesen 12 gewählten Vertretern erteilt die Stadtgemeinde eine ausreichende Vollmacht sowohl für die Wahl des Stadtrates – der Herren Bürgermeister, Räte und Schöffen – gemeinsam mit dem vorhergehenden Stadtrat – aus Personen ihres Kreises, die von ihnen als stadtnützlich und rechtskundig befunden werden, als auch für die Verwaltung der Einnahmen und verschiedener städtischer Nutznießungen, auf dass die städtischen Genüsse sich mehren und ausbreiten und unsere Bruderschaft keinen Nachteil erleide. Und wo die städtischen Einnahmen zur Deckung der städtischen Bedürfnisse nicht langen, erteilen wir ihnen einmütig das Recht, gemeinsam mit dem Stadtrat zu beschließen, und wir werden für die städtischen Bedürfnisse ohne jegliche Weigerung beisteuern, immerdar. Diese Beschlüsse müssen mit dem Stadtsiegel sowie mit den persönlichen Siegeln und eigenhändigen Unterschriften der gewählten Vertreter versehen sein, ohne welches der Beschluss ungültig ist. Die städtischen Gelder sollen auf Grund dieser Beschlüsse städtische Schaffner einsammeln, die je zwei und zwei vom Stadtrat und vom Vertreterkollegium gewählt werden müssen; nach Ablauf eines Jahres haben die Schaffner vor dem Stadtrat und dem Vertreterkollegium Rechenschaft abzulegen und Quittungen zu erhalten. Sollte jemand von den 12 Männern aus triftigen Gründen abwesend sein, so besitzen die restlichen 10, 8, 6 und selbst 4 von den Anwesenden die Vollmacht, für alle 12 und für die ganze Gemeinde zu handeln. Sollte sich aber jemand von den 12 unordentlich zeigen oder einen anderen Grund geben, so wird er von der Gemeinde beseitigt und ein anderer an seine Stelle gewählt, ebenso wenn jemand aus triftigen Ursachen auf sein Amt verzichtet, ist ein anderes Mitglied zu wählen«.

Die Stadtgemeinde, bestehend aus zwölf Hundertschaftsmännern mit ihren Zehntmännern und allen Gemeindemitgliedern, »die wegen ihrer großen Zahl nicht aufgezählt noch namentlich aufgeschrieben werden können: es waren eben alt und jung«, erschien vor dem Landvogt, den Bürgermeistern, Ratsherren und Schöffen, vor dem ganzen Rat, dem neuen wie dem alten, verlaublich einmütig diesen Beschluss und legte ihn zur Bestätigung vor. Die Bürgermeister, Ratsherren und Schöffen haben, nach gepflogener Beratung, diesen Beschluss einstimmig bestätigt und dem Schreiber befohlen, denselben in die städtischen Gerichtsbücher einzutragen. Ein Auszug aus den Büchern wurde hierauf dem König

Sigismund III. zur Bestätigung unterbreitet und dieser bestätigte ihn auch mit dem Privileg vom 1. Februar 1588.²²

b) Die Verordnungen über die Einführung neuer Steuern, über außerordentliche Ausgaben aus städtischen Mitteln, über die Entsendung von städtischen Abgeordneten an den Reichstag oder den König usw.

Als Beispiel einer Willkür der zweiten Art kann der Beschluss der Moghilewer Bürgerschaft vom 3. April 1625 über die Steuererhöhung zur Deckung der städtischen Ausgaben dienen: »Auf dem Rathaus versammelt, haben wir, die Bürgermeister, Ratsherren und Schöffen des neuen wie des alten Rates gemeinsam mit den 12 Männern, die von der bürgerlichen Gemeinde gewählt wurden, indem wir für die ganze Stadt dringend Geld benötigen und diesen Bedarf aus den städtischen Einnahmen nicht decken können, beschlossen: von jeder Rute Siedlungsland je 2 Dreier und von jeder eingezogenen einen Dreier zu nehmen; von Weideplätzen und Äckern 2 Dreier pro Morgen und von Moorwiesen einen Dreier; von Kaufläden je einen polnischen Gulden, von Waaghäusern und kleineren Läden je 12 Groschen, von Ellen 2 Dreier, von städtischen Schlachthäusern 6 Schock litauische Groschen. Die beschlossenen Gelder sind von den jährlichen Hundertschaftsmännern einzuheben und den städtischen Schaffnern abzuliefern. Zum Gedenken in die Moghilewer städtischen Bücher eingetragen.«²³

3. Die Gesetzbücher und Sammlungen des Magdeburger und Kulmer Rechts

Bekanntlich wurde das »Magdeburger Weichbild« zu einer der nichtauthentischen Quellen des Magdeburger Rechts. Dieses wurde auf Grundlage des »Sachsenspiegels« entwickelt. Gerade in diesem Zusammenhang liegen allen Übersetzungen und Fassungen des Magdeburger Rechts die Bestimmungen aus dem »Sachsenspiegel« und dem »Magdeburger Weichbild« zugrunde, was man in den Arbeiten von J. Łaski, M. Jaskier, I. Terasin, B. Groicki, P. Szczerbic z u.a. erkennen kann.

Die Nationalbibliothek der Republik Belarus besitzt ein Buch mit dem Titel »Speculum Saxonum«. Dieses Buch befindet sich in der Abteilung der seltenen Bücher und hat die Signatur Nr. 09 allg. / 3534. Das Buch enthält zwei bei den weißrussischen Gerichten dieser Zeit gut bekannte Werke des polnischen königlichen Sekretärs Pawel Szczerbic z »Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie« und »Jus Municipale to jest Prawo Miejskie Maydeburskie«, die im Jahre 1581 verlegt wurden. Die Bibliothek hat leider keine späteren Ausgaben von 1617 und 1646.

Der ukrainische Forscher Andrej Jakowliw wies schon im Jahre 1944 in seiner Untersuchung anlässlich der Rezeption des Magdeburger Rechtes in den Ortschaften Weißrusslands auf Folgendes hin: »Michal Balinski bringt in ‚Starozytna Polska‘ III, 627–628, den kurzen Inhalt des Privilegs, das Fürst Nikolaus Christoph Radziwill 1586 seiner Residenzstadt Neswisch auf Grund eines königlichen Privilegs aus dem gleichen Jahre verlieh. In diesem Privileg wird ausdrücklich verfügt, dass die Stadt Neswisch für den Gebrauch des ihr verliehenen Magdeburger Rechts das erstmalig im Jahre 1581 erschienene ‚Speculum

²² IJM, Lief. XIV. S. 438–444.

²³ IJM, Lief. XXX. Vorwort, S. X.

Saxonum“ von Paul Szczerbic zu benutzen habe«. ²⁴ Das Buch, das jetzt in der Abteilung seltener Bücher bei der Nationalbibliothek Minsk aufbewahrt wird, ist aus der Bibliothek des Ordinariats Neswisch geliefert worden. Es regt zum Nachdenken an, dass man im Gericht der Residenzstadt Radziwills Neswisch gerade dieses Buch benutzte!

Es ist daran zu erinnern, dass man die Arbeiten von Pawel Szczerbic in den gerichtlichen Akten wie folgt zitierte: »Speculum Saxonum«, dann folgte ein Schlüsselwort, zum Beispiel: »König«, weiter ein Artikel unter bestimmter Nummer und bestimmter Paragraph. Pawel Szczerbic selbst hat die Artikel in Paragraphen eingeteilt; bei seinem Vorgänger Jaskier kann man das noch nicht beobachten. Beide Arbeiten wurden in polnischer Sprache, in der Übersetzung aus den lateinischen und deutschen Texten, zur praktischen Anwendung für die Stadtverwaltungen und die einfachen Leute geschrieben.

Die Arbeit »Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie, porzadkiem abiecadla, z Lacinskich y Niemickich exemplarzow zebrane: a na Polski iezyk z pilnoscia y wiernie przez Pawla Szczerbicza na ten czas Sekretarza J. K. M.« ist alphabetisch geordnet. In den kleinen Kommentaren wird der Inhalt des »Sachsenspiegels« und des »Magdeburger Weichbildes« mit den Glossen zu verschiedenen Themen (z.B. Bestrafung, Eidschwur, usw.) angegeben. Als Muster zur Form dieser Sammlung diente das »Promptuarium« von Jaskier. Dasselbe »Promptuarium« benutzte Pawel Szczerbic auch bei der Auswahl einzelner Bestimmungen im »Speculum Saxonum« und im »Jus Municipale«, um sie in die einzelnen Rubriken seiner Sammlung einzuordnen. Dabei schöpfte er nicht das ganze Material des Promptuariums aus. Bei der Erstellung Originaltextes der sächsischen Rechtsdenkmäler wurden von Pawel Szczerbic der lateinische Text von Jaskier sowie die deutschen Verzeichnisse benutzt.

Das »Jus Municipale To iest Prawo Mieyskie Maydeburskie nowo z Lacinskiego y z Niemieckiego na Polski iezyk z pilnoscia y wiernie przelozone Przez Pawla Szczerbicza Sekretarza J. K. M.« enthält ausführlich alle 140 Artikel des »Magdeburger Weichbildes« mit den Glossen und Kommentaren von Pawel Szczerbic. Vor jedem Artikel befindet sich ein Verzeichnis seiner Hauptbestimmungen (Summa). Die Summa des ersten Rechtsartikels ist die größte. Sie besteht aus den 35 Hauptbestimmungen, unter denen man z.B. die folgenden nennen kann: das Recht und die Rechtsarten (sächsisches, römisches u.a.); was ist ein Recht und wo sind seine Urquellen; was ist Gerechtigkeit usw.

Die Praxis der Magistratsgerichte spricht dafür, dass sich die Parteien beim Gerichtsprozess zur Bestätigung ihrer Rechte vielmehr auf die Arbeiten von Groicki als auf die Arbeiten von Szczerbic berufen. Auch die Arbeiten von Groicki sind in der Nationalbibliothek der Republik Belarus (Minsk) einsehbar.

Die Arbeiten von Groicki: a) »Artykuly«, b) »Porzadek«, c) »Postepeki«, d) »Tytuly« sind vor allem dadurch interessant, dass man sie als eine Bearbeitung des Magdeburger Rechts unter dem Einfluss der Ideen der Renaissance und der neuen Rechtsdoktrin des 16. Jahrhunderts versteht.

²⁴ JAKOWLIW, *op. cit.*, S. 31.

a) »Artykuly prawa majdeburskiego, ktore zowia Speculum Saxonum. Z Lacinskiego Jezyka na Polski przelozone«²⁵ (= Artikel des Magdeburger Rechts, die man Speculum Saxonum nennt)

»Artykuly« (1568) ist das Werk von Bartholomäus Groicki und gleichzeitig die erste Fassung des Magdeburger Rechts in polnischer Sprache. Die »Artykuly« („Artikel“) halten sich enger an die Texte der deutschen Quellen – den »Sachsenspiegel« und das »Magdeburger Weichbild«. Ein kleinerer Teil der Artikel hat als seine Urquelle das polnische Recht, nämlich das Gewohnheitsrecht von polnischen Magdeburgern sowie geschriebenes Statuten- und Sejmrecht. Ein besonderer Akzent wurde auf das Gebiet des Privatrechts gelegt und zwar auf Verpflichtungen aufgrund der Erbschaft, der Mitgift, der Realkaution der Witwe und des Testaments. Zum ersten Mal wird das neue Rechtsprinzip der gleichen Rechte des Mannes und der Frau auf Erbschaft begründet. Die »Artykuly« beinhalten eine Reihe von Rechtsinstituten, die in den Statuten fehlten. Dazu gehört z.B. die genealogische Tabelle zur Aufklärung der Erbschaftsrechte. Grundlage dieser Tabelle sei, so Groicki, der »Sachsenspiegel«, jedoch entwickelt er diesen weiter. Die Benutzung dieser Tabelle in der Rechtspraxis war notwendig, da keines der Statuten diese enthält. Die Analogien dieser Arbeit schlossen nicht die möglichen Divergenzen in der Auslegung einiger Fachbegriffe aus. Als Beispiel muss man die außerehelichen Kinder erwähnen. Die »Artykuly« begründen die Legitimation solcher Kinder und die Anerkennung dieser als ehelich mit der Eheschließung der Eltern. In diesem Fall hatten die Kinder einen Anspruch auf Erbschaft von den Eltern. Ganz anders werden derartige Fälle im Statut geregelt. Die außerehelich geborenen Kinder gelten immer als unehelich, selbst wenn ihre Eltern später die Ehe geschlossen hatten. Sie haben demgemäß überhaupt keine Erbschaftsrechte. Doch noch mehr: Auch die von denselben (unverheirateten) Eltern geborenen Kinder, die schon in eheanbahnenden / ehelichen Beziehungen stehen, haben keine Erbrechte (III, Art. 28).

b) »Porzadek sadow i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej«²⁶ (= Stadtgerichts- und Prozessordnung des Magdeburger Rechts im Kronland Polen)²⁷

Die Arbeit von Groicki »Porzadek« (1559) enthält Normen des Prozessrechts, aber in den Normen der Prozessordnung sind organisch auch die Elemente des materiellen Rechts eingeschlossen, was typisch für damaliges Recht war. Das Hauptaugenmerk wird in dieser Arbeit auf die Annahme der Erbschaft, die Ausfertigung von Dokumenten und die gesetzliche Erbfolge gerichtet. Hier werden die Gründe angeführt, nach denen die Kinder ihr Erbrecht verlieren. Eine ähnliche Norm ist in den Statuten vorhanden, aber sie befindet sich in den verschiedenen Abschnitten und Artikeln (Statut 1588, V., Art. 8; Statut 1588, II. Art. 11). In den Statuten kann man die Normen finden, die für grundlegende

²⁵ KORANYI, K. u. a. (Hg.). *Bartolomiej Groicki: Artykuly prawa majdeburskiego*. Warszawa: Wydaw. Prawnicze, 1954 (= ND der Ausgabe Krakow, 1565).

²⁶ KORANYI, K. u. a. (Hg.). *Bartolomiej Groicki: Porzadek sadow i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1953 (= ND der Ausgabe Kraków, 1559).

²⁷ In der Ukraine ist das Rechtsbuch unter der Bezeichnung »Porjadok praw ziwilnich magdeburskich (= Ordnung der Magdeburger Zivilrechte)« bekannt geworden. Zitiert nach: LÜCK, H. Magdeburger Recht in der Ukraine. *ZNR*, 1990, 12, S. 113–126, hier S. 122.

Rechtsinstitute in den Arbeiten von Groicki charakteristisch sind. Zum Beispiel enthalten das Statut von 1588 und »Porzadek« adäquate Normen über den Ehebruch, der als Verbrechen gegen die Gesellschafts- und Familiensittlichkeit gilt (Statut 1588, XIV., Art. 29). Groicki jedoch gibt die Normen dieses Verbrechens ausführlicher an, weshalb man sich in den Akten von Magistratsgerichten gerade auf seine Arbeit beruft. Die Urquellen der Gerichtsordnung (Porzadek) von Groicki sind die folgenden:

- 1) das Magdeburger Recht, das in den glossierten »Speculum Saxonum« und »Jus Municipale« dargelegt ist, die der Verfasser für Porzadek aus zweiter Hand über »Farrago actionum« des Joannes Cervus Tucholiensis benutzte und die er auch in seinem »Porzadek« selbstständig übersetzte;
- 2) das Kaiserrecht, das als eine Hilfsquelle in »Porzadek« durch die Vermittlung von »Farrago actionum« und die »Praxis rerum criminalium« des Jodocus Damhouderius, eines berühmten holländischen Kriminalisten, einbezogen wurde;
- 3) das Gewohnheitsrecht der polnischen Magdeburgien;
- 4) das polnische, geschriebene Recht, die Königsstatuten.

c) *»Ten postepek wybran iest s Praw Cesarskich, ktory Karolus V Cesarz kazal wydac po wszystkich swoich panstwiech, ktorym sye Nauka daie, iako w tych Sadziech a sprawach okolo karania na gardle, albo na zdrowiu, Sedziowie y kozdy Urzad ma sye zachowac, y postepowac wedle boiazni Bozey, sprawiedliwie, poboynie, rostopnie y nieskwapliwie«*²⁸ (= Halsgerichtsverfahren)

Im »Postepek« (1559) wird von Groicki hauptsächlich der Text des deutschen Strafgesetzbuches von Kaiser Karl V. wiedergegeben, das unter dem Titel »Carolina« (die Peinliche Halsgerichtsordnung Kaiser Karls V., *Constitutio Criminalis Carolina*) bekannt ist. Forscher betonen die Tatsache der Anwendung und den Einfluss dieser Quelle nicht nur auf die Magistratsgerichte, sondern auch auf das gesamte Recht des Großfürstentums Litauen.

d) *»Tytuly Prawa Maideburskiego, do Porzadku y do Artykulow pierwey po Polsku wyanych, W sprawach tego nawiecey kłopotnych, s tegoz Prawa Maydeburs. Przydane«*²⁹ (= Titel des Magdeburger Rechts)

Die letzte Arbeit »Tytuly« (1567) von Groicki, in der einige Rechtsnormen eingehender dargelegt und sogar verändert werden, ergänzt die vorhergehenden Werke. »Tytuly« enthält schon nicht mehr eine buchstabenmäßige Auslegung des »Sachsenspiegels«, sondern eine freie Interpretation und eigentlich eine dogmatische Wiedergabe Groickis unter Bezugnahme auf den »Sachsenspiegel«.

Was die unmittelbaren Quellen betrifft, aus denen Groicki das Rechtsmaterial für »Tytuly« bezog, so schloss er das Gewohnheitsrecht der Krakauer Magdeburgie aus der unmittelbaren Bekanntschaft mit der Krakauer Gerichtspraxis. Man kann mit vollem Recht behaupten, dass es, nach den verschiedenen Verfahren gegliedert, zum ersten Mal von Groicki aufgeschrieben wurde. Das Ziel, zu dem er, nach einigen Anfragen, die Normen des Gewohnheitsrechts der Krakauer Magdeburgie dargelegt hatte, wird in »Tytuly« nicht

²⁸ Bartolomiej Groicki: *Postepek sadow okolo Karania na gardle* (Krakow, 1559). In: KORANYI, u. a. (Hg.), *Bartolomiej Groicki: Artykuly prawa majdeburskiego*.

²⁹ KORANYI, K. u. a. (Hg.). *Bartolomiej Groicki: Tytuly prawa majdeburskiego*. Warszawa: Wydawn. Prawnicze, 1954 (= ND der Ausgabe Krakow 1557).

genannt. Dafür sei aber der Blick auf eine Bestimmung zu lenken, die im Anhang zur Gerichtsordnung (»Porzadek«) aufgeführt ist: das Gewohnheitsrecht der Krakauer Magdeburgie wird nicht wegen seines materiellen Inhalts als obligatorisches Recht, sondern als formales Muster als nachahmenswert für andere Magdeburgien angeführt. Das Magdeburger und das römische Recht werden von Groicki nach den folgenden Quellen dargelegt: »Speculum Saxonum« und »Jus Municipale«, »Encheiridion aliquot locorum communium iuris Maideburgensis Joannis Kirsteyn Cerasini«, »Farrago actionum Cervi Tucholiensis«, »Figura seu tabula indicans graphice quomodo haereditas ab intes-tato deferatur Stanislai Eichleri«, »Practica nova nunc temporis famosissima Joannis Petri de Ferrariis« und »Praxis rerum criminalium Jodoci Damhouderii«. Außerdem werden in »Tytuly« von Groicki selbst die Zitate aus dem »Corpus iuris civilis« aufgeführt, was in seinen anderen Werken fehlt.

III. Das Nationalmuseum in der Stadt Neswisch

1. Allgemeines

Im Jahr 1586 erhielt die Stadt Neswisch das Magdeburger Recht. Seit dieser Zeit folgte die Bebauung der Stadt einem regelmäßigen Plan. Den zentralen Teil der Stadt nahm eine große Fläche mit dem Rathaus und den Marktständen ein.

Das Rathaus von Neswisch ist ein baukünstlerisches Denkmal des 16. Jahrhunderts. Es ist das älteste unter den erhaltenen Rathausgebäuden auf dem Territorium Weißrusslands und wurde nach den Plänen Giovanni Maria Bernardonis, eines Baumeisters aus Italien, begonnen. Im sogenannten Kiewer Album von Bernardoni ist ein Blatt mit dem Plan der Rathausfundamente vom Ende des 16. Jahrhunderts – Anfang des 17. Jahrhunderts erhalten.

Das Privileg nach Magdeburger Recht wurde für Neswisch am 23. April 1586 in Grodno von Stephan Bathory, König von Polen (Rzeczpospolita) und Großfürst von Litauen, unterschrieben. Das gab der Stadt eine vollberechtigte Selbstverwaltung, Steuerbegünstigungen, eine Gerichtsimmunität sowie vorteilhafte Bedingungen für die Arbeit von Handwerkern und Händlern. Gleichzeitig erhielt Neswisch auch sein Wappen. Das Vorhandensein dieses Attributs sprach für ein ziemlich hohes wirtschaftliches und kulturelles Niveau, das die Stadt erreicht hatte. Das Wappen befand sich auch auf dem Stadtsiegel, das die Unabhängigkeit der Stadt Neswisch von der fürstlichen oder königlichen Macht betonte. Das zweite Privileg vom 18. Juni desselben Jahres wurde der Stadt durch den Besitzer von Neswisch, Nikolai Christophor Radziwill Sirotko, geschenkt. In Übereinstimmung mit dem letzten Privileg war die Stadtverwaltung verpflichtet, ein steinernes Rathaus zu bauen. Zehn Jahre später nach Erhalt des Magdeburger Rechts, 1596, wurde das Rathaus gebaut. Die erste bildliche Darstellung des Rathauses von Neswisch ist auf dem Stich von Tomasz Makowski (ca. 1605) überliefert. Der altertümliche Stich zeugt davon, dass auf dem Turm die Stadtuhr, die Glocken und eine Aussichtsplattform untergebracht waren.

In dem Gebäude des Magistrats, erbaut mit Mitteln und Kräften der Stadtbürgerschaft, befand sich während mehrerer Jahrhunderte für jedes Mitglied der Stadtgemeinde eine Hauptinstanz zur Lösung lebenswichtiger Probleme. Das Gebäude des Rathauses errichtete man in einem Ensemble mit den Marktständen, die aus zahlreichen Läden in Form

von Zellen bestanden. Im 17. Jahrhundert zählte man bis zu 52 solcher Buden. Zwischen den Marktständen und dem Gebäude des Rathauses waren früher die Durchfahrten. In der sogenannten »Magdeburger Periode« (vom Ende des 16. Jahrhunderts bis zum Jahre 1786) befanden sich im Rathaus von Neswisch Kaufläden, ein städtischer Waagraum, eine Wachstube, eine Waffenhalle für die Bürger im Falle einer Gefahr, ein besonderer Raum zur Lagerung der Brandschutzeinrichtungen im Erdgeschoß und ein Gefängnis in den Kellerräumen. Der erste Stock war für die Magistratsbehörde bestimmt. Hier waren eine Ratsstube, ein Gerichtssaal, ein Verhandlungssaal, ein Ratssaal, eine Kanzlei, ein Schatzamt sowie die Vogt- und Bürgermeisterräume untergebracht. Hier befand sich auch das Stadtarchiv mit den Verwaltungsbüchern und Privilegien, die von den Königen und den Fürsten Radziwill der Stadt gegeben worden waren.

Das Rathaus ist im Nordischen Krieg beschädigt und im Jahre 1752 restauriert worden. Im Jahr 1836 wurde das Gebäude durch eine Feuersbrunst in Neswisch schwer beschädigt. Der Turm wurde von sechs auf vier Etagen verkleinert; die Räume im ersten Stock wurden beschädigt. Ungefähr seit 1849 befand sich im Rathaus eine orthodoxe Kirche; auch war einmal der Umbau des Magistratsgebäudes in eine orthodoxe Kathedrale geplant. Seit dieser Zeit und bis Ende des 19. Jahrhunderts wurden die Räume des Rathauses in den meisten Fällen nicht bestimmungsgemäß genutzt. Seit Ende des 19. Jahrhunderts und bis zum Jahr 1939 hatten im Gebäude wiederum die Verwaltungsorgane – das städtische Rathaus und die Stadtduma, das Kreisamt der Ältesten, die Polizei- und die Stadtverwaltung – ihren Platz. Nach dem Zweiten Weltkrieg befanden sich hier das Kulturhaus, später das Pionier- und Schülerhaus sowie eine Kinderbibliothek.

Von 1997 bis 2004 wurden an dem baukünstlerischen Denkmal des 16. bis 18. Jahrhunderts, dem Rathaus von Neswisch, Restaurierungsarbeiten vorgenommen. Die Fassade des Gebäudes erhielt ihr ursprüngliches Aussehen zurück; die oberen Etagen des Turms, die Stadtuhr und die kleine Laterne mit Wetterfahne wurden restauriert, die Innenräume im ersten Stock für eine Museumsausstellung »Selbstverwaltung in der Stadt Neswisch« rekonstruiert. Diese Museumsausstellung informiert über die Hauptfunktionen der Selbstverwaltungsorgane im Neswisch zwischen dem 18. Jahrhundert und der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts sowie über deren Bedeutung im Leben der Stadtbewohner.

Es ist unter den Rathausgebäuden in Weißrussland heute die einzige Einrichtung, in der man die Tätigkeit des Stadtmagistrats kennenlernen kann.

2. Der Ratssaal im Rathaus von Neswisch

Der Ratsaal war der größte Raum des Rathauses und erfüllte eine Verwaltungsfunktion. Hier fanden die Sitzungen des Stadtrates sowie die wichtigsten Feiern der Stadt statt. Im Vorraum dieser Halle sind Kopien von Dokumenten über die Verleihung des Magdeburger Rechts und die Abschaffung des Rathauses nach der Eingliederung der Stadt Neswisch in das Russische Reich ausgestellt. Die Wände der Halle schmücken die Porträts von Menschen, die bedeutende Spuren nicht nur in der Geschichte und Kultur von Neswisch, sondern auch in der Geschichte des Großfürstentums Litauen und des Königreichs Polen (Rzeczpospolita) hinterlassen haben. Das sind die Porträts von Barbara Radziwill; Nikolai Radziwill, dem Schwarzen (pol. »Czarny«); Stephan Bathory; Nikolai Christophor Radziwill Sirotko; Giovanni Maria Bernardoni; Tomasz Makowski; Michail Kasimir Radziwill,

der den Beinamen »Rybonka« trug; Ursula Franziska Radziwill; Karol Stanislaw Radziwill, genannt »Pane Kachanku« und Matthias Radziwill.

3. Der Gerichtssaal im Rathaus von Neswisch

Der Gerichtssaal im Rathaus von Neswisch befand sich links vom Ratsaal (Rada). Hier fanden die Gerichtsverhandlungen von zwei Kollegien des Magistrats statt. Das Bürgermeister- und Ratskollegium, an dessen Spitze ein Bürgermeister stand, verhandelte in Zivilsachen. Das Vogt- und Schöffenkollegium unter Leitung des Vogts beschäftigte sich mit Strafsachen sowie mit Sachen, bei denen eine der Parteien nicht unter einen Gerichtsstand der Stadt fiel. In der Ausstellung in diesem Gerichtssaal kann man die Kopien von Gerichtsprotokollen des Magistrats von Neswisch sehen, die einen Einblick in die Gerichtsordnung sowie in die Angelegenheiten, die in den Gerichtssitzungen im Rathaus von Neswisch verhandelt wurden, ermöglichen. Hier werden auch die Gegenstände gezeigt, die zur Bestrafung der Menschen dienten, die ein Verbrechen begangen hatten.

4. Der Beratungsraum im Rathaus von Neswisch

Der Beratungsraum befand sich immer neben dem Gerichtssaal. Hier traten der Vogt und die Schöffen zusammen, um sich vor dem Urteil zu beraten. Nach Meinung einiger Forscher war hier gleichzeitig das Stadtarchiv. Heute wird ein Teil der Aktenbücher des Magistrats in Neswisch (10 Einheiten für die Zeit von 1723–1795) im historischen Nationalarchiv Weißrusslands in Minsk aufbewahrt. Im Beratungsraum wurde ein Ausstellungskomplex gezeigt, der die Entwicklung von Gewerbe und Handel dokumentiert. Mit Hilfe einiger historischer Dokumente und Museumsstücke kann man sich einen Eindruck von Neswisch und von der Beschäftigung der Einwohner dieser Stadt im 17.–19. Jahrhundert verschaffen. Hier werden auch die Erzeugnisse von Handwerkern präsentiert, die bei archäologischen Ausgrabungen auf dem Stadtgebiet gefunden oder durch die Einwohner dem Museum übergeben wurden. Den zentralen Teil des Raums nimmt ein Stadtmodell ein, das die Stadt Neswisch am Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts zeigt.

5. Die Schatzkammer im Rathaus von Neswisch

Die Schatzkammer nahm in jedem Rathaus einen wichtigen Platz ein. In Neswisch war sie in den kleinen Räumen des Stadtmagistrats, hauptsächlich im Turm, untergebracht, und hieß »Skarbnitza«. Eine solche Unterbringung garantierte eine gewisse Sicherheit. Hier verwahrte man die Symbole der Stadtmacht und den Stadtschatz. In der Ausstellung im Rathaus von Neswisch ist dieser Raum im zweiten Stock des Turmes. Hier sind ein im Jahr 2002 im Stadtgebiet gefundener Münz-schatz, die Münzen- und Papiergeldsammlung sowie die mit der Finanztätigkeit des Magistrats von Neswisch verbundenen Urkunden ausgestellt. Darüber hinaus verwahrte man beim Schatz (»Skarbnitza«) im Rathaus teilweise, wenn möglich, den Güterbesitz armer Waisenkinder bis zu deren Volljährigkeit. Das Geld und die Wertsachen befanden sich in großen Truhen.

6. Das Arbeitszimmer des Vogts im Rathaus von Neswisch

Der letzte Ausstellungsraum des Rathauses ist das Arbeitszimmer des Vogts, des Oberhauptes der Stadt. Der Vogt als Vertrauensperson eines Magnaten war dessen Vertreter und hatte bestimmte Rechte und Privilegien. Er war nicht nur der Vorsitzende des Magistrats, sondern stand auch an der Spitze des Gerichts. In Übereinstimmung mit dem Magdeburger Recht leistete der Vogt, wenn er sein Amt antrat, einen Eid, der es ihm zur Pflicht machte, zum Wohle der Stadt beizutragen. Der Vogt hatte das Recht, in allen Angelegenheiten der Stadt zu entscheiden. Wenn die Verwaltungsverordnungen und Entscheidungen des Vogts durch das gesamtstaatliche Gesetz und das Magdeburger Recht nicht gedeckt waren, war der Rat berechtigt, sie vor der Obergewalt anzufechten. Über die Verwaltungsarbeit in der Stadt Neswisch informieren im Arbeitszimmer des Vogts Abschriften von Urkunden, Photographien, Bücher und sonstige Gegenstände des 19. bis zum Anfang des 20. Jahrhunderts.

Schlussfolgerung

- I. Wie ich in meinem Aufsatz ausgeführt habe, sind im Nationalarchiv in Minsk zur Rezeption des Sachsenspiegels und des Magdeburger Stadtrechts folgende Bestände vorhanden:
 - 1) Die Bestände der städtischen Selbstverwaltungsorgane und Gerichtsbehörden (Magistrate, Stadt- und Bürgergerichte, Landgerichte usw.);
 - 2) Familienbestände und Bestände zur persönlichen Abstammung;
 - 3) Sammlungen (Urkundensammlungen sowie auch Sammlungen von Mikroverfilmungen von Urkunden).

- II. Was die Nationalbibliothek in Minsk betrifft, wurden von mir, erstens, die Privilegien nach deutschem Recht; zweitens, die städtischen und gerichtlichen Statuten, Willküren, Plebisciten; drittens, die Gesetzbücher und Sammlungen des Magdeburger und Kulmer Rechts präsentiert.

- III. Mein Bericht über den Besuch des Museums in Neswisch sollte Ihnen die physische Ausgestaltung des deutschen Rechts (des Sachsenspiegels und Magdeburger Stadtrechts) in baulicher Gestalt anschaulich machen.

Diese drei Beispiele dienen zur Verdeutlichung der Anwendung des deutschen Rechts in Weißrussland.

Historische Vergleichung als Erkenntnismethode. Die vergleichende Beobachtung von Recht und Staat im 18. Jahrhundert

Heinz Mohnhaupt

*Max-Planck Institut für Rechtsgeschichte und Rechtstheorie
Kontaktní e-mail: mohnhaupt@rg.mpg.de*

Historical Comparison as Method of Cognition. The Comparative Observation of Law and State in 18th Century

Abstract:

The comparison and comparation (also *comparatio*, comparative studies) present today a general method of cognition for determining similarities and differences in society. Most sciences (law, anatomy, politics, languages, culture etc.) have their own comparative foundations, although these form separate disciplines or methods. Comparative law has been developing as a science since the 19th century. The historical background and discussion about the purpose and benefits of comparison are discussed in this article. They originate mostly in the universalism of the Enlightenment philosophy, the practical approach of which is based on comparative methodological principles, which it uses for legal development of the state and society. In the 18th century, this mainly involved determination of the “interest” of the state and creation of a systematic codification.

Keywords: comparison; comparative methods; comparative law

DOI: 10.14712/2464689X.2021.3

1. Historische Vergleichung in Theorie und Praxis der Wissenschaften als Erkenntnisverfahren mit offener Methodik

Die Aufgabe, über Vergleichung – oder besser über das Vergleichen – zu sprechen, hat zwei Aspekte zu bedenken. Zum einen handelt es sich um einen banalen Vorgang der Beobachtung bzw. des Beobachtens von unterschiedlichen Handlungen, Ereignissen oder Personen, die wir selber täglich bewusst oder unbewusst vornehmen. Wir messen z.B.

eigenes Verhalten am Verhalten anderer, stellen Eigenschaften von Personen oder Institutionen einander gegenüber oder suchen Ähnlichkeiten in unterschiedlichen Ereignissen. Diese elementaren gedanklichen oder visuellen Operationen bezwecken und ermöglichen Bewertungen, Orientierungen, bilden Maßstäbe und Positionen, aus denen Ursachen für die beobachteten Phänomene gefunden werden, die oft mit Wiedererkennungseffekten verbunden sind. Solche „elementaren“ Beobachtungen und Operationen können ins „Uferlose“¹ führen und bilden so eine unreflektierte „Allerweltsoperation“.² Alles kann verglichen werden, um Positionsbestimmungen zu finden und zu begründen. 1767 erklärte ein anonym Autor über den oft beklagten „unglücklichen“ Zustand des „Heiligen Römischen Reichs deutscher Nation“: „Sind wir aber denn in der That so unglücklich ... Ich glaube nicht. Das ist ausgemacht: daß alles Glück und Unglück nur auf unserer Einbildungskraft beruhet; ... Daß diese unsere *Einbildung* aus der Vergleichung mit anderen entstehe.“³

Als Länder, die er zum Vergleich heranzieht, benennt er ausdrücklich: Polen, Schweden, Russland, Dänemark, Frankreich, Spanien, die Vereinigten Niederlande, England, die Schweiz, ohne allerdings in eine konkrete Vergleichung einzutreten. Das behauptete „Glück“ betraf die Regierungsverfassung des Alten Reiches, die hier deren allgemeinen gesellschaftlichen und rechtlichen Zustand bedeutet.⁴ Dieser wird am Zustand der anderen europäischen Staaten gemessen. Der anonyme Autor erklärt weiter: „Unser Glück beruhet auf unserer Einbildungskraft und diese bestehet auf der Vergleichung mit andern. Vergleiche ich Deutschlands Unterthanen mit andern: so kann es sein, daß ich ihr Unglück für gering halte.“⁵

Diese „*Einbildung*“ – wie sie der Autor nennt – ist eine *Bewusstseinsbildung*, die auf Vergleichung beruht. Fast das ganze Europa wird vom beobachtenden Autor zur vergleichenden „Glücks“-Bewertung herangezogen. Denken wir an andere Kulturphänomene wie Mentalitäten und nationale Eigenschaften, so resultieren z.B. Charakterisierungen deutscher Nationaleigenschaften, wie man sie bei Germaine Staël, Mark Twain oder Stendhal lesen kann, aus einer vergleichenden Beobachtung und Wahrnehmung.⁶ Louis Basset de la Marelle hat z.B. in Frankreich den Vergleich auf Nationalcharakter und Patriotismus bezogen, um deren Differenz zu England, Italien, Dänemark, Deutschland und dem alten Rom zu ermitteln.⁷ Der Vergleich mit anderen Völkern ergänzt und schärft das Bild der Beobachter von sich selbst wie auch der Beobachteten. Das gilt in gleicher Weise für das sich vergleichende und verglichene Individuum. Selbsterkenntnis und Selbstvergewisserung

¹ Cf. BICHLER, R. Die theoretische Einschätzung des Vergleichens in der Geschichtswissenschaft. In: HAMPEL, F. – WEILER, I. (hrsg.). *Vergleichende Geschichtswissenschaft. Methoden, Resultate und ihr Beitrag zur Universalgeschichte*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, [Abt. Verl.], 1978, S. 1.

² So MIDDELL, M. Kulturtransfer und Historische Komparatistik – Thesen zu ihrem Verhältnis. *Comparativ. Leipziger Beiträge zur Universalgeschichte und vergleichenden Gesellschaftsforschung*, 2000, 10, S. 10.

³ *Freie Gedanken über einige der neuesten Staats-Strittigkeiten*. Geschrieben im H. R. Reich Deutscher Nation, s.l. 1767, S. 35 (Hervorhebung von H. M.).

⁴ Dazu MOHNHAUPT, H. Verfassung I. In: GRIMM, D. – MOHNHAUPT, H. *Verfassung. Zur Geschichte des Begriffs von der Antike bis zur Gegenwart. Zwei Studien* (Schriften zur Verfassungsgeschichte 47). 2. Aufl. Berlin: Duncker & Humblot GmbH, 2002, S. 71–75.

⁵ *Freie Gedanken*, S. 97.

⁶ DEMANDT, A. *Über die Deutschen. Eine kleine Kulturgeschichte*. Berlin: Propyläen Verlag, 2007, S. 471.

⁷ BASSET DE LA MARELLE, L. *La difference du patriotisme national chez les François et chez les Anglois*. Paris, 1766.

beruhen auf Vergleichung, wie Goethe im „Torquato Tasso“ Antonio sagen lässt: „Und wenn Du ganz dich zu verlieren scheinst, Vergleiche Dich! Erkenne, was Du bist.“ Worauf Tasso antwortet: „Damit ich mich mit ihm vergleichend fasse.“⁸ Mit ähnlichen Worten beschrieb Thomas Mann dieses Vergleichsziel: „Denn nur durch Vergleichung unterscheidet man sich und erfährt, was man ist, um ganz zu werden, was man sein soll.“⁹ Man kann dieses allgemeine, strukturierende Beobachtungs- und Denkprinzip auch das „Verstehen durch Vergleichen“ nennen.¹⁰ Novalis formulierte: „Alles Erkennen kommt aus dem Vergleichen.“¹¹ Das gilt sowohl für die psychische Welt des Fremdartigen und Fremden¹² als auch für die realen gesellschaftlichen Institutionen und rechtlichen Organisationsformen staatlicher Gemeinwesen.

Der zweite Aspekt meiner Ausführungen betrifft die Frage des Umschlags dieses elementaren – sei es bewussten oder unbewussten – vergleichenden Beobachtens in ein reflektiertes Verfahren mit dem Anspruch auf eine wissenschaftlich fundierte Erkenntnismethode. Damit ist deren Nachprüfbarkeit auf Grund eines Methodenkonsenses und einer kritischen Kommunikation über die vergleichenden Arbeiten und deren Ergebnisse gemeint.¹³ Die Frage, inwieweit Vergleichung diesem wissenschaftlichen Anspruch genügt, betrifft grundsätzlich alle wissenschaftlichen Disziplinen von der Medizin, Geschichte, Religion usw. bis zum Recht, soweit diese vergleichend arbeiten. Überblickt man die einzelnen wissenschaftlichen Disziplinen, so ergibt sich heute kein einheitliches methodisches Verfahrensbild, obwohl alle Wissenschaften die Vergleichung als Erkenntnismittel fordern und überwiegend auch praktizieren.¹⁴ Diese Forderung ist Ausdruck einer Grenzen

-
- ⁸ GOETHE, J. W. Torquato Tasso, Fünfter Auftritt. In: BEUTLER, E. (hrsg.). *Gedenkausgabe*. 6. Band. Zürich: Artemis Verlag, 1954, S. 313; ähnlich GOETHE, J. W. „Briefe aus der Schweiz“. In: BEUTLER, E. (hrsg.). *Gedenkausgabe*. 9. Band. Zürich, Artemis Verlag, 1954, S. 486: „... ja ich habe die römische Geschichte gelesen, um bei der Vergleichung recht lebhaft zu fühlen, was für ein armseliger Schlucker ich bin.“
- ⁹ Th. Mann, *Gesammelte Werke*. Band 5. 2. Aufl. Frankfurt a. M.: S. Fischer, 1974, S. 142; hier zitiert nach RÖSLER, H. Rechtsvergleichung als Erkenntnisinstrument in Wissenschaft, Praxis und Ausbildung. *Jus*, 1999, S. 1086.
- ¹⁰ Cf. PATSCH, H. Verstehen durch Vergleichen: Die Biblia Pentapla von 1710–1712. In: BEETZ, B. – CACCIATORE, G. (hrsg.). *Die Hermeneutik im Zeitalter der Aufklärung*. Köln (et al.): Böhlau, 2000, S. 113.
- ¹¹ So das Motto bei ZWEIGERT, K. Nationale Rechtstraditionen, Weltrecht und Gerechtigkeit. In: CLAUSSEN, C. P. (hrsg.). *Neue Perspektiven aus Wirtschaft und Recht. Festschrift für Hans Schäffer zum 80. Geburtstag*. Berlin: Duncker & Humblot GmbH, 1966, S. 333–342.
- ¹² Cf. in diesem Zusammenhang Goethes bekannten Ausspruch: „Wer fremde Sprachen nicht kennt, weiß nichts von seiner eigenen.“ In: BEUTLER, *Gedenkausgabe*. 9. Band, S. 508; ähnlich S. 632: „Beim Übersetzen muß man bis ans Unübersetzliche herangehen; alsdann wird man aber erst die fremde Nation und die fremde Sprache gewahr.“
- ¹³ Zu Kriterien und Anforderungen an disziplinäre Verselbständigung wissenschaftlicher Fragestellungen cf. SCHRÖDER, W. *Disziplinengeschichte als wissenschaftliche Selbstreflexion der historischen Wissenschaftsforschung*. Frankfurt am Main – Bern: Peter Lang, 1982, S. 157; MOHNHAUPT, H. Vorstufen der Wissenschaften von „Verwaltung“ und „Verwaltungsrecht“ an der Universität Göttingen (1750–1830). In: HEYEN, E. V. (hrsg.). *Formation und Transformation des Verwaltungswissens in Frankreich und Deutschland (18./19.Jh)*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1989, S. 75 ss. (n. 16).
- ¹⁴ So legt auch die Satzung des „Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte“ vom 5. Juni 2003 in § 1 Abs. 2 fest: „... Die vergleichende Erforschung der Rechtsgeschichte der europäischen Länder soll ihre Gemeinsamkeiten und Divergenzen der Rechtstraditionen aufzeigen. Zugleich soll damit ein Beitrag zur Rechts- und Gesellschaftstheorie erbracht werden.“

überschreitenden Universalisierung, die territoriale, nationale und disziplinäre Begrenzungen zu überwinden sucht. Das ist sowohl in der Geschichte der Geschichtswissenschaft als auch in der des Rechts zu beobachten. In seiner *docta ignorantia* – dem Traktat über die „belehrte Unwissenheit“ – hat Nicolaus von Cues die Vergleichung 1448 als ein allgemein formuliertes wissenschaftliches Gebot formuliert: *Omnes autem investigantes in comparatione praesuppositi certi proportionabiliter incertum iudicant. Comparativa est omnis inquisitio medio proportionis utens... Omnis igitur inquisitio in comparativa proportione facili vel difficili existit.*¹⁵

Die Verwissenschaftlichung des Vergleichens als ein methodisches Prinzip setzt jedoch erst im 19. Jahrhundert ein. Friedrich Nietzsche nannte dieses „Zeitalter der Kulturen“ in einem Aphorismus das „Zeitalter der Vergleichung“: „Ein solches Zeitalter bekommt seine Bedeutung dadurch, dass in ihm die verschiedenen Weltbetrachtungen, Sitten, Kulturen verglichen und neben einander durchlebt werden können; ... Es ist das Zeitalter der Vergleichung.“¹⁶

Was Nietzsche 1878 als allgemeinen Kulturvergleich bezeichnet hatte, besaß in Veröffentlichungen von Albert Hermann Post¹⁷ und Emerico Amari¹⁸ einen deutlichen Bezug zu Rechtswissenschaft und Gesetzgebung auf vergleichender Grundlage. Erik Jayme hat erkennbar gemacht, dass beide Autoren mit ihren Vergleichsintentionen Nietzsche bekannt gewesen sind.¹⁹ Als ein Vertreter dieses Zeitgeistes erklärte auch Gustav Droysen ab 1858 in seinen Vorlesungen über „Enzyklopädie und Methodologie“ in der Geschichtswissenschaft die analogische Betrachtung als Vergleichung: „Die Analogie zwischen zwei X, soweit sie sich gegenseitig ergänzen, wird zum komparativen Verfahren.“²⁰

Zumeist besteht das Untersuchungsziel darin, durch Kontrastierung die Unterschiede in den Vergleichsfällen herauszuarbeiten oder die Gemeinsamkeiten zu ermitteln, die wiederum auf Beziehungen und Zusammenhänge zwischen den Vergleichstatbeständen schließen lassen.²¹ In diesem Sinne formulierte Otto Hintze 1929 zwei Erkenntnisziele der

¹⁵ DE CUSA, N. *De docta ignorantia. Die belehrte Unwissenheit. Liber I.* Ed. und übersetzt von P. Wilpert. 2. ed. von H. G. Senger. Hamburg: Verlag Von Felix Meiner, 1967, S. 6 (deutsch: „Alle Forscher urteilen über etwas Ungewisses, indem sie diese Ungewissheit bezüglich ihres proportionalen Verhältnisses zu einer vorausgesetzten Gewissheit in Vergleichung stellen. Vergleichend verfährt also jede Forschung, indem sie das Mittel der Verhältnisbestimmung anwendet... Jede Forschung besteht also in Vergleichungen und Beziehungssetzungen, mögen diese auch manchmal einfacher oder schwieriger sein.“)

¹⁶ NIETZSCHE, F. W. Zeitalter der Vergleichung. In: Menschliches, Allzumenschliches. Ein Buch für freie Geister (23. Aphorismus). Band I. In: COLLI, G. – MONTINARI, M. (hrsg.). *Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe*. Band II. München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1980, S. 44.

¹⁷ POST, A. H. *Bausteine für eine allgemeine Rechtswissenschaft auf vergleichend-ethnologischer Basis I–II*. Oldenburg, 1880–1881; cf. zu Post vor allem KIESOW, R. M. *Das Naturgesetz des Rechts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997, S. 36 ss.

¹⁸ AMARI, E. *Critica di una scienza delle legislazione comparate*. Genova, 1857.

¹⁹ JAYME, E. Das Zeitalter der Vergleichung – Emerico Amari (1810–1870) und Friedrich Nietzsche (1844–1900). In: MAZZACANE, A. – SCHULZE, R. (hrsg.). *Die deutsche und die italienische Rechtskultur im „Zeitalter der Vergleichung“*. Berlin: Duncker & Humblot, 1995, S. 21–29 (21–23).

²⁰ DROYSEN, J. G. *Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. Im Auftrag der Preussischen Akademie der Wissenschaften herausgegeben von Rudolf Hübner. 2. Aufl. München und Berlin: Verlag von R. Oldenbourg, 1943, S. 340 (§ 39: Die pragmatische Interpretation).

²¹ Cf. HAUPT, H.-G. – KOCKA, J. Historischer Vergleich: Methoden, Aufgaben, Probleme. Eine Einleitung. In: DIESELBEN (hrsg.). *Geschichte und Vergleich. Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1996, S. 11.

Vergleichung auf der Grundlage von Abstraktion und Typenbildung: „Alle Typenbildung ist anschauliche Abstraktion und beruht auch schon auf einem vergleichenden Verfahren. ... man kann vergleichen, um ein Allgemeines zu finden, das dem Vergleichenen zugrunde liegt; und man kann vergleichen, um den einen der verglichenen Gegenstände in seiner Individualität schärfer zu erfassen und von dem andern abzuheben. Das erstere tut der Soziologe, das zweite der Historiker.“²²

Als Historiker ging es Hintze darum, die „vergleichende(n) historische(n) Betrachtung des Staatslebens der neueren Völker in einen systematischen Zusammenhang“ zu stellen, um auf diese Weise einen Beitrag zur „Staatswissenschaft“ zu leisten,²³ d.h. die Entwicklung unterschiedlicher Verfassungsformen zu erkennen. Das zeitliche Untersuchungsfeld der Vergleichung reichte bei Hintze vom Spätmittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts. Auch Marc Bloch, der natürlich in diese Reihe der Stimmen über die Methode der Vergleichung gehört, ging vom Mittelalter aus. In seinem berühmten Plädoyer von 1928 hatte er „pour une histoire comparée des sociétés européennes“ geworben.²⁴ Er begreift die „méthode comparative“ auch als Teil der „philosophie de l’histoire ou de la sociologie générale“ und geht ähnlich wie Droysen von Analogien aus: „... présenter ... certaines analogies, décrire ... leurs évolutions, constater les ressemblances et les différences et ... expliquer les unes et les autres.“²⁵

Dieser so beschriebene Vergleichszweck entspricht auch heute noch den gängigen Definitionen komparatistischer Verfahren.²⁶ Freilich warnt Bloch auch davor, in der Vergleichung eine „panacée nouvelle“ zu sehen: „La methode comparative peut beaucoup ... Mais elle ne peut pas tout: en science, pas de talisman.“²⁷

Für Bloch bedeutet diese Methode „un instrument technique“ mit Nutzen „à l’histoire des institutions politiques, économiques, et juridiques ...“.²⁸ Dieses „instrument technique“ hat in den modernen historisch arbeitenden Wissenschaften auch Kritik und Zweifel an seiner Effektivität erfahren.²⁹ Für die Geschichtswissenschaft hat Michel Espagne den Einwand erhoben, dass der Vergleich im Grunde tautologisch sei und nur beweisen

²² HINTZE, O. Soziologische und geschichtliche Staatsauffassung. Zu Franz Oppenheimers System der Soziologie. In: OESTREICH, G. (hrsg.). *Soziologie und Geschichte. Band 2: Gesammelte Abhandlungen zur Soziologie, Politik und Theorie der Geschichte*. 2. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1964, S. 251. Cf. dazu KOCKA, J. Historische Komparatistik in Deutschland. In: HAUPT – KOCKA, *op. cit.*, S. 52–55.

²³ Antrittsrede von Otto Hintze in der „Königlich Preußischen Akademie der Wissenschaften“ am 2. Juli 1914. In: *Sitzungsberichte, Jahrgang 1914*. 2. Halbband. Berlin, 1914, S. 746; hier zitiert nach VIERHAUS, R. Otto Hintze und das Problem der vergleichenden europäischen Verfassungsgeschichte. In: BÜSCH, O. – ERBE, M. (hrsg.). *Otto Hintze und die moderne Geschichtswissenschaft*. Berlin: Colloquium Verlag, 1983, S. 95–110 (96).

²⁴ Hier zitiert nach BLOCH, M. *Mélanges historiques*. Tome I. Paris: École Pratique des Hautes Études, 1963, S. 16–40, Bibliothèque Générale de L’École Pratique des Hautes Études, VIe Section; ebenso BLOCH, M. Un problème d’histoire comparée: La ministérialité en France et en Allemagne. *Revue Historique de Droit Français et Étranger*, 1928, 4. série, 7, S. 46–91.

²⁵ BLOCH, Pour une histoire comparée. In: BLOCH, M. *Mélanges historiques*, S. 17.

²⁶ Cf. KAEUBLE, H. *Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert*. Frankfurt am Main: Campus Verlag, 1999, S. 12 ss.

²⁷ BLOCH, Pour une histoire comparée, S. 16.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Cf. z.B. GRABOVSKI, E. *Vergleichende Literaturwissenschaft für Einsteiger*. Wien (u.a.): UTB GmbH, 2011, S. 101: Kritik an der Methode der Vergleichung.

könne, was in seiner Konstruktion bereits angelegt sei.³⁰ Es gibt auch Stimmen, die der vergleichenden Methode „nur wenig genuine Erklärungskraft“ zugestehen³¹ oder diese als die „Sache einer Minderheit“ bezeichnen.³² Auch die moderne Rechtsvergleichung schwankt zwischen Definitionsnot und Methoden Zweifel. Der berühmte Rechtsvergleicher Max Rheinstein fragte 1952: „... but, then, what is it?“³³ Auch Alan Watson beginnt 1974 seinen bekannten „Approach to Comparative Law“ mit der Frage: „What is Comparative Law. The question is often put: the range of replies is startling. An extreme but not uncommon opinion is that it does not exist. ... More than one comparative lawyer ... has observed that ‘Comparative Law’ is a strange phrase.“³⁴

In diesem Sinne betonte Marc Ancel 1969: „... la difficulté, sinon même l’impossibilité de donner une définition unique et indiscutable de cette expression aussi attachante qu’ambiguë ... Recherche et méthode sont deux expressions aujourd’hui courantes.“³⁵

Der Selbstzweifel der Juristen betrifft vor allem die Frage, ob die Rechtsvergleichung eine Methode³⁶ oder eine eigenständige Disziplin³⁷ ist. Mathias Reimann stellte die Frage „Vergleich: Fluch oder Segen?“³⁸ Ihre von Gutteridge so bezeichnete „elastic method“³⁹ erlaubte es, fremde Rechte unter verschiedenen Gesichtspunkten zu unterschiedlichen Zwecken zu untersuchen. Namentlich das Verhältnis zwischen Rechtsvergleichung und Rechtsgeschichte wird thematisiert und auf seine wechselseitig produktiven Erkenntnismöglichkeiten hinterfragt.⁴⁰ Die Frage nach dem Nutzen der Rechtsvergleichung für die Rechtsgeschichte wird jedenfalls nicht einheitlich beantwortet.⁴¹ So hat z.B. Albrecht Cordes den Ertrag der Rechtsvergleichung für die mediävistische Rechtsgeschichte eher

³⁰ Cf. ESPAGNE, M. *Les transferts culturels franco-allemands*. Paris: Presses universitaires de France, 1999, S. 35–49; Dazu WERNER, M. – ZIMMERMANN, B. Vergleich, Transfer, Verflechtung. Der Ansatz der *Histoire croisée* und die Herausforderung des Transnationalen. *Geschichte und Gesellschaft*, 2002, 28, S. 610.

³¹ WELSKOPP, Th. Stolpersteine auf dem Königsweg. Methodenkritische Anmerkungen zum internationalen Vergleich in der Gesellschaftsgeschichte. *AfS*, 1995, 35, S. 363; PAULMANN, J. Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer. Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts. *HZ*, 1998, 267, S. 650 ss., 682 ss.

³² HAUPT – KOCKA, *op. cit.*, S. 23.

³³ RHEINSTEIN, M. Teaching Tools in Comparative Law. *American Journal of Comparative Law*, 1952, 1, S. 95.

³⁴ WATSON, A. *Legal Transplants. An Approach to Comparative Law*. 2. ed. Athens – London: University of Georgia Press, 1993, S. 1.

³⁵ ANCEL, M. Réflexions sur la recherche et sur la méthode comparatives. In: V. CAEMMERER, E. et al. (hrsg.). *Ius Privatum Gentium I. Festschrift für Max Rheinstein zum 70 Geburtstag am 5. 7. 1969*. Tübingen: Mohr Siebeck, 1969, S. 211.

³⁶ So z.B. ZWEIGERT, *op. cit.*, S. 334: „Die Rechtsvergleichung ist eine Methode der Rechtswissenschaft, welche die Mythen des nationalen Rechtsstolzes abbaut“, indem sie Lösungen in Rechtsordnungen anderer Länder nach ihrer Brauchbarkeit untersucht; ebenso ZWEIGERT, K. – KÖTZ, H. *Einführung in die Rechtsvergleichung auf dem Gebiete des Privatrechts. Band I: Grundlagen*. 2. ed. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1984, S. 15.

³⁷ SCHNITZER, A. F. *Vergleichende Rechtslehre*. Basel: Verlag für Recht und Gesellschaft, 1945, S. 17; GUTTERIDGE, H. C. *Comparative Law*. 2. ed. Cambridge: Cambridge University Press, 1949, S. 5 (n. 2).

³⁸ REIMANN, M. Rechtsvergleichung und Rechtsgeschichte im Dialog. *Zeitschrift für Europäisches Privatrecht (ZEuP)*, 1999, 7, S. 496–512 (S. 500).

³⁹ GUTTERIDGE, *op. cit.*, S. 7.

⁴⁰ Cf. GENZMER, E. Zum Verhältnis von Rechtsgeschichte und Rechtsvergleichung. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 1954/55, 41, S. 326–347; REIMANN, *op. cit.*

⁴¹ Cf. die zusammenfassende Bewertung bei REIMANN, *op. cit.*, S. 504–509.

gering eingeschätzt und den Nutzen mehr bei der vergleichend arbeitenden Geschichtswissenschaft und Rechtsethnologie gesehen.⁴²

Trotz all dieser uneinheitlichen und unsicheren Bewertungen wird in den historischen Wissenschaften und im geltenden Recht die Vergleichung überall diskutiert und praktiziert. Sie gilt als ein heuristisches Prinzip und Instrument für historisches Verstehen und Erklären.⁴³ Gerade die Unsicherheit des Verfahrens und die Suche nach einem gesicherten Erkenntniswert hat heute eine Vielzahl von komparatistischen Varianten mit unterschiedlichen Bezeichnungen hervorgebracht, wie den „transkulturellen Vergleich“,⁴⁴ den „internationalen Vergleich“ und „interkulturellen Transfer“,⁴⁵ die „connected, shared and entangled histories“,⁴⁶ die „histoire croisée“,⁴⁷ „histoire totale“, die Verflechtung, „transnationale“ Betrachtung, „Translokazität“,⁴⁸ „Rezeptionskultur“,⁴⁹ „Transplantation“⁵⁰ und den „Rechtstransfer“, den Hans Schlosser noch 2012 mit dem traditionellen Begriff der „Rezeption“ gleichgesetzt hat.⁵¹ Die drei letzteren Bezeichnungen sind vor allem im Bereich der Rechtsgeschichte gebräuchlich, wobei parallel zur heutigen „Globalisierung“ die Rechtsgeschichte sich zur „Globalgeschichte“ über Europa hinaus⁵² ausweitet oder auszugreifen versucht. Als Stichworte dienen besonders der individualisierende „Kontrastvergleich“ und der universale historische Vergleich.⁵³ Dabei geht es auch um die Wechselwirkungen zwischen Globalisierung und Fragmentierung, zwischen kleinen Räumen und Weltregion sowie um globale Systemzusammenhänge.

2. Die Naturwissenschaften als Leitbild empirischer Vergleichung für die Geisteswissenschaften

Diese mehr verwirrende als klärende Diskussion über Vergleichsgegenstände, Vergleichsziele und -techniken sowie deren Bezeichnungen und begriffliche Festlegungen muss man vor Augen haben, wenn man die Praxis der historischen Vergleichung in den Wissenschaften betrachtet. Die Vielzahl der Monographien, Aufsätze und Diskussionsebenen spiegelt

⁴² CORDES, A. Was erwartet die (mittelalterliche) Rechtsgeschichte von der Rechtsvergleichung und anderen vergleichend arbeitenden Disziplinen? *ZEuP*, 1999, 7, S. 544–552.

⁴³ KAEUBLE, *op. cit.*, S. 12 ss.

⁴⁴ HÖFERT, A. Europa und der Nahe Osten: Der transkulturelle Vergleich in der Vormoderne und die Meistererzählungen über den Islam. *HZ*, 2008, 287, S. 561 ss.; OSTERHAMMEL, J. Transkulturell vergleichende Geschichtswissenschaft. In: HAUPT – KOCKA, *op. cit.*, S. 271–313.

⁴⁵ PAULMANN, J. Neue historische Literatur. Internationaler Vergleich und interkultureller Transfer. Zwei Forschungsansätze zur europäischen Geschichte des 18. bis 20. Jahrhunderts. *HZ*, 1998, 267, S. 649–685; KAEUBLE, H. – SCHRIEWER, J. (eds.). *Vergleich und Transfer. Komparatistik in den Sozial-, Geschichts- und Kulturwissenschaften*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag, 2003.

⁴⁶ Cf. die Literatur-Übersicht bei HADLER, F. – MIDDELL, M. Auf dem Weg zu einer transnationalen Geschichte. *Comparativ*, 2010, 20, S. 8 ss.

⁴⁷ WERNER – ZIMMERMANN, *op. cit.*, S. 607 ss.

⁴⁸ Beispiele und Bewertungen bei MIDDELL, *op. cit.*, S. 7–41; ESPAGNE, M. Kulturtransfer und Fachgeschichte der Geisteswissenschaften. In: MIDDELL, *op. cit.*, S. 42–61.

⁴⁹ MIDDELL, *op. cit.*, S. 20.

⁵⁰ WATSON, *op. cit.*

⁵¹ SCHLOSSER, H. *Neuere Europäische Rechtsgeschichte*. München: C. H. Beck, 2012, S. 8.

⁵² SIEDER, R. – LANGTHALER, E. (eds.). *Globalgeschichte 1800–2010*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 2010, darin S. 9–36: Was heißt Globalgeschichte? Zuletzt zu diesem Thema: DUVE, T. What is global legal history? *Comparative Legal History*, 2020.

⁵³ So z.B. KAEUBLE, *op. cit.*, S. 32 ss.

die Vitalität des Themas wider, lässt aber keinen bestimmten Ertrag und keine gefestigte Methode erkennen. Die Debatte ist in den Geschichtswissenschaften teilweise von Skepsis und kritischen Haltungen geprägt.⁵⁴ Der Vergleich ist jedoch andererseits anerkannt als ein Prüfungsinstrument, das Beobachtungen und Wahrnehmungen in der kulturellen Welt für das Verstehen von Organisationsstrukturen nutzt, wenn man auf gesellschaftliche Entwicklungen, Recht, Staat und Rechtskulturen blickt. Mein Blick richtet sich auf historische Beispiele und Strategien solcher Vergleichstraditionen besonders des 17. und 18. Jahrhunderts. Dabei geht es nicht um eine isolierte Wissenschaftsgeschichte der Jurisprudenz oder des „*ius publicum*“, sondern auch um den Kontext der anderen Wissenschaftsdisziplinen, die die vergleichende Beobachtung viel früher als die Rechtswissenschaft praktiziert haben. Vergleichung lässt sich im Zeitalter der Aufklärung – oder der *Lumière* und des Enlightenment – als Ausdruck eines pragmatisch-utilitaristischen Rationalismus bezeichnen. Die Natur wurde zum Gegenstand vieler Untersuchungen über den Menschen und die ihn umgebenden Welt. Dahinter stand das Ziel, Erkenntnisse über Gesetzmäßigkeiten zu gewinnen, um die soziale Ordnung in Staat und Gesellschaft nach rationalen Kriterien neu organisieren zu können. Alles, was in der physikalischen Welt erfahrbar war, sollte erkannt und ergründet werden.⁵⁵ Wissenschaftlich-empirische Beobachtungen dienten dazu, allgemeine Naturgesetze aufzudecken, wie sie durch Galilei, Newton und Harvey formuliert wurden. Darin sahen die Geisteswissenschaften das Ideal größtmöglicher Gewissheit verwirklicht, die auch die Rechtswissenschaft auf der Suche nach dem „*ius certum*“ und der „*certa lex*“ erreichen wollte.⁵⁶ Die Mathematik wurde von Christian Wolff für die Rechtsphilosophie als rationale Erkenntnismethode benutzt.⁵⁷ Diese war auf Messungen angewiesen, die erst die Vergleichung wiederkehrender naturwissenschaftlicher Vorgänge ermöglichte.⁵⁸ Sie wurde zu einem allgemeinen Erkenntnisprinzip – auch für die geistige Welt. 1753 schreibt der Genfer Naturforscher und Philosoph Charles Bonnet an Montesquieu, nachdem dessen „*De l'Ésprit des Lois*“ erschienen war: „Newton hat die Gesetze der materialen Welt aufgedeckt, und Sie haben die Gesetze der Geisteswelt aufgedeckt.“⁵⁹ 1769 notiert der Göttinger Physiker, Philosoph, Aufklärer und kritische Beobachter Georg Christoph Lichtenberg in seinen „Sudelbüchern“: „Eine genaue Betrachtung der äußeren Dinge führt leicht auf den betrachtenden Punkt, uns selbst, zurück und umgekehrt... Sei

⁵⁴ Z.B. WERNER – ZIMMERMANN, *op. cit.*, S. 610; HADLER – MIDDELL, *op. cit.*, S. 9.

⁵⁵ Cf. SCHNABEL, F. *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert. 3. Band: Erfahrungswissenschaften und Technik*. Freiburg: Herder, 1934, S. 174 ss.

⁵⁶ Cf. MOHNHAUPT, H. „*Lex certa*“ und „*ius certum*“: The Search for Legal Certainty and Security. In: DASTON, L. – STOLLEIS, M. (eds.). *Natural Law and Laws of Nature in Early Modern Europe. Jurisprudence, Theology, Moral and Natural Philosophy*. Aldershot (et al.): Routledge, 2008, S. 73–88.

⁵⁷ WOLFF, Ch. *Die Anfangs-Gründe aller Mathematischen Wissenschaften Erster Theil, Welcher einen Unterricht von der Mathematischen Lehr-Art ... in sich enthält, neue ... Auflage*. Franckfurt – Leipzig, 1750, S. III, VIII.

⁵⁸ COING, H. *Europäisches Privatrecht I: Älteres Gemeines Recht (1500–1800)*. München: C. H. Beck, 1985, S. 46, 69; WIEACKER, F. *Privatrechtsgeschichte der Neuzeit*. 2. Aufl. Göttingen: Vandenhoeck u. Ruprecht, 1967, S. 254 ss.

⁵⁹ Hier deutsch zitiert nach LARRÈRE, C. In Search of the Newton of the Moral World... In: DASTON – STOLLEIS, *op. cit.*, S. 249 (dort n. 6).

aufmerksam, empfinde nichts umsonst, messe und vergleiche: dies ist das ganze Gesetz der Philosophie.“⁶⁰

Es war ein Ziel der Aufklärungsphilosophie, mit Hilfe von ermittelten Erfahrungssätzen auf gesellschaftliche Prozesse Einfluss zu nehmen und – wie von Rochow 1777 erklärte – durch „moralische Ursachen, Regeln und Gesetze ... (das) Verhalten zu bestimmen und zu einer gewissen Absicht zu leiten.“⁶¹

In diesem Sinne hatte Paul Henri Thiry d'Holbach 1770 in seinem „Système de la nature, ou, des Loix du monde physique et du monde moral“ programmatisch für Erfahrung und Beobachtung in den Wissenschaften plädiert: „Der Mensch wollte Metaphysiker seyn, ehe er Physiker war ..., (er) verachtete die Erfahrung, um sich an Lehrgebäude und Muthmaßungen zu hängen. Er wagte es nicht seine Vernunft anzubauen ... Mit einem Worte, der Mensch verachtete die Beobachtung der Natur, um Phantomen nachzulaufen.“⁶² „...Physik und Erfahrung ... sind es, die er bey seiner Religion, seiner Moral, seiner Gesetzgebung, seinen Regierungsformen, seinen Wissenschaften ... zu Rathe ziehen muß. Die Natur wirkt nach einfachen, gleichförmigen, unveränderlichen Gesetzen; und die Erfahrung setzt uns in den Stand, diese zu erkennen ... und ihre Geheimnisse (zu) entdecken.“⁶³ Und er fährt fort, indem er den Menschen selbst als Gegenstand der Vergleichung sieht und bezeichnet: „(Die) Eigentümlichkeit des Menschen, ... zu empfinden, zu denken, zu handeln ..., welche ihn von allen anderen Wesen, mit welchen er sich vergleicht, unterscheidet. Dieser Vergleichung zu Folge ... (ist) der Mensch ein System, ... eine besondere Classe...“⁶⁴

3. Die Vergleichsziele bestehen in der Aufdeckung von Gesetzmäßigkeiten in der belebten und unbelebten Welt

In den Naturwissenschaften wurde der Vergleich in einer systematischen Form viel früher praktiziert als in den Geisteswissenschaften. 1675 legte der Engländer Nehemiah Grew der „Royal Society“ eine wissenschaftliche Untersuchung vor, die den Titel trug: „The Comparative Anatomy of Trunks, Together with an Account of their Vegetation grounded thereupon“.⁶⁵ Der anatomische Vergleich betraf Pflanzen, Tiere und Menschen. In seiner Widmung an den englischen König betonte Grew das Erkenntnisziel des „Universal search of Truth“ mit den Worten: „In sum, Your Majesty will find, that we are come ashore into a new World, whereof we see no end.“⁶⁶

⁶⁰ LICHTENBERG, G. Chr. *Schriften und Briefe. 1. Band: Sudelbücher*. München: Carl Hanser Verlag GmbH & Co. KG, 1968, S. 38.

⁶¹ VON ROCHOW, F. E. *Entwurf der allgemeinen Grundsätze der Gesetzgebung*. Frankfurt – Leipzig, 1777, S. 8.

⁶² Hier zitiert nach der deutschen Übersetzung: D'HOLBACH, P. H. T. *System der Natur, oder von den Gesetzen der physischen und moralischen Welt. 1. Band*. Aus dem Französischen des Herrn Mirabeaud, Frankfurt – Leipzig, 1783, Vorerinnerung S. XII.

⁶³ D'HOLBACH, *op. cit.*, S. 5.

⁶⁴ D'HOLBACH, *op. cit.*, S. 11 ss.

⁶⁵ GREW, N. *The Comparative Anatomy of Trunks, together with an account of their vegetation grounded thereupon; in two parts: the former read before the Royal Society, Feb. 25. 1674/1675; the latter, June 17. 1675. The whole explicated by several Figures in Nineteen Copper-Plates; presented to the Royal Society in the years 1673 and 1674*. London, 1675.

⁶⁶ GREW, *op. cit.*, The Epistle Dedicatory.

An erster Stelle der Untersuchung steht die „particular Description“ der durch das Mikroskop beobachteten Phänomene, gefolgt sodann von der eigentlichen Vergleichung: „... but also by a comparative prospect, in what respects they are specifically distinguished one from another, in the several species of Branches.“⁶⁷

Später haben z.B. in Göttingen Johann Friedrich Blumenbach in seinem *Specimen physiologiae comparatae* von 1787⁶⁸ und Georges de Cuviers in seinen „Leçons d’anatomie comparée“ von 1800⁶⁹ in diesem Sinne gearbeitet. Man kann im 18. Jahrhundert von einer Strategie des Vergleichens als Erkenntnismittel sprechen. Als Beispiele sind zu nennen der Religionsvergleich bei Joseph White (1786)⁷⁰ und Priestley,⁷¹ der Kulturvergleich bei Giambattista Vico,⁷² Wilhelm Humboldts neue Wissenschaft einer vergleichenden Anthropologie oder der Sprachenvergleich bei Court de Gébelin (1775) sowie Thurot (1797)⁷³ und Adelung (1782).⁷⁴ Wie Adelung behandelt auch Antoine Court de Gébelin den Sprachenvergleich als Kulturvergleich: „Monde primitif analysé et comparé avec le monde moderne, considéré dans l’histoire naturelle de la parole ou origine du langage ...“.⁷⁵ Ausdrücklich erklärt er den diachronen Vergleich als unverzichtbares Erkenntnismittel: „... que sans ces comparaisons, tout travail sur les Langues est nécessairement defectueux.“⁷⁶

Die Strategie des Vergleichens dominierte jedoch in den Naturwissenschaften. Mit der Corpus-Metapher wurden der Staat und seine Funktionen erklärt: *Corpus humanum est pariter quaedam quasi Respublica*.⁷⁷ Dementsprechend werden auch die Aufgaben der „*jurisprudentia*“ und der „*medicina*“ verglichen, denn wie der Arzt heilt auch der Jurist die „*Respublica*“, indem er durch Gesetze dem Staatskörper zur „*felicitas*“ verhilft und

⁶⁷ GREW, *op. cit.*, S. 2.

⁶⁸ BLUMENBACH, J. F. *Specimen physiologiae comparatae inter animantia calidi et frigidi sanguinis*. Göttingen, 1787.

⁶⁹ DE CUVIER, G. *Leçons d’anatomie comparée*. Tom. I–V. Paris, 1800–1805.

⁷⁰ WHITE, J. *Vergleichung der christlichen Religion mit der mohamedanischen*. Aus dem Englischen übersetzt von Johann Gottfried Burkhard. Halle, 1786.

⁷¹ PRIESTLEY, J. *A comparison of the institutions of Moses with those of the Hindoos and other ancient nations with remarks on Mr. Dupuis’s Origin of all religions, the laws and institutions of Moses methodized, and an address to the Jews on the present state of the world and the prophecies relating to it*. Northumberland: Printed for the author by A. Kennedy, 1799; deutsche Übersetzung: *Priestley’s Vergleichung der Gesetze des Moses mit denen der Hinduer und anderer Nationen*. Verdeutsch und mit einem erläuternden Anhang begleitet von J. W. H. Ziegenbein. Braunschweig, 1801.

⁷² VICO, G. *Principi di una scienza nuova intorno alla natura delle nazioni per la quale si ritrovano i principi di altro sistema del diritto naturale delle genti*. Napoli, 1725.

⁷³ Cf. die Übersicht bei MOHNHAUPT, H. Historische Vergleichung im Bereich von Staat und Recht vom späten 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts. Beobachtungen zur deutschen Bezugnahme auf Italien. In: MAZZACANE – SCHULZE, *op. cit.*, S. 31–62 (S. 43–45); Idem. Vergleichende Beobachtung von Staat, Gesellschaft und Recht im 18. Jahrhundert als Vorform der modernen Rechtsvergleichung. *Comparative Law* (Nihon University), 1997, Vol. 14, S. 1–24 (S. 12–17).

⁷⁴ ADELUNG, J. Chr. Beweis der fortschreitenden Cultur des menschlichen Geistes aus der Vergleichung der älteren Sprachen mit den neuern. *Magazin für die Deutsche Sprache*, 1782, S. 3–28.

⁷⁵ So der Titel, Paris, 1775.

⁷⁶ COURT DE GÉBELIN, *op. cit.*, Discours Préliminaire, S. XVIII.

⁷⁷ GOELICKE, A. O. *Medicina forensis demonstrativa methodo tradita cui praemissa est introductio in historiam literariam scriptorum qui medicinam forensis commentariis suis illustrarunt*. Francofurti ad Viadrum, 1723, Oratio praeliminaris, s. p. (S. 10).

dadurch kranke Glieder entfernt. *Et Medicinae scopus nullus quoque alius est.*⁷⁸ Die vergleichend arbeitende Medizin wurde offensichtlich auch von der Jurisprudenz aufmerksam verfolgt, denn noch 1810 konnte der Jurist und Philosoph Paul Johann Anselm von Feuerbach die kritische Frage an seine juristische Disziplin stellen: „Warum hat der Anatom seine vergleichende Anatomie? Und warum hat der Rechtsgelehrte noch keine vergleichende Jurisprudenz?“⁷⁹

„Vergleichung und Combination“, Aufdeckung der „Gegensätze“, „Betrachtung der Ähnlichkeiten und Verschiedenheiten“, das „Allgemeine aus dem Besonderen herausfinden“ bildeten für ihn die wichtigsten methodischen Verfahren für „alle Entdeckungen in jeder Erfahrungswissenschaft“. Er bezieht sich auch auf den Sprachenvergleich und fährt hier fort: „So wie aus der Vergleichung der Sprachen die Philosophie der Sprache, die eigentliche Sprachwissenschaft hervorgeht; so auch aus der Vergleichung der Gesetze und Rechtsgewohnheiten der verwandtesten, wie der fremdartigsten Nationen aller Zeiten und Länder, die Universal-Jurisprudenz ...“⁸⁰

Das Vergleichsziel besteht für Feuerbach darin, das „Allgemeine“ aus Unterschieden und Gegensätzlichkeiten heraus zu finden und „in ein großes sinnvolles Ganze zusammen zu fassen“, wofür ihm Montesquieu ausdrücklich als Vorbild dient. Und wiederum mit Bezug auf die Medizin betont er: „... erst die Vergleichung der Organe aller lebenden Körper führt die Zergliederungskunst zur Wissenschaft.“⁸¹

Autoren aus der Sprachwissenschaft, Medizin oder anderen Disziplinen nennt er namentlich nicht. Als wissenschaftliches Verfahren ist jedoch die Vergleichungsmethode offensichtlich ein allgemein praktiziertes Erkenntnismittel. Feuerbach hätte sich sogar auf Goethe berufen können, der 1790 in seinem „Versuch einer Allgemeinen Vergleichungslehre“⁸² und 1795 in seiner „Allgemeinen Einleitung in die vergleichende Anatomie“⁸³ erklärt hatte: „Naturgeschichte beruht überhaupt auf Vergleichung.“ Sowohl bei Feuerbach als auch bei Goethe sind die entscheidenden Stichworte: Erfahrung, Vergleichung, Kombination, Entdeckung der „Organisation“ eines jeden lebenden Wesens, das Allgemeine und Besondere, die „Betrachtung von innen nach außen und von außen nach innen“ und „Fortschritt der Wissenschaft“ unter dem Gesichtspunkt des „Nutzens für die Menschen“.⁸⁴

⁷⁸ GOELICKE, *op. cit.*, Oratio praeliminaris, s. p. (S. 11).

⁷⁹ VON FEUERBACH, J. P. A. *Vorrede zu Carl August Dominik Unterholzner. Juristische Abhandlungen.* München: E. A. Fleischmann, 1810; wieder abgedruckt unter dem Titel „Blick auf die teutsche Rechtswissenschaft“. In: *Anselm von Feuerbach, Kleine Schriften vermischten Inhalts.* Nürnberg, 1833, S. 163 ss. (hier nach dieser Ausgabe zitiert). Dazu MOHNHAUPT, H. Universalgeschichte, Universal-Jurisprudenz und rechtsvergleichende Methode im Werk P. J. A. Feuerbachs. In: Idem (ed.). *Rechtsgeschichte in den beiden deutschen Staaten (1988–1990). Beispiele, Parallelen, Positionen* (Ius Commune, Sonderhefte 53). Frankfurt am Main: Klostermann, 1991, S. 97–128.

⁸⁰ VON FEUERBACH, Blick auf die teutsche Rechtswissenschaft.

⁸¹ VON FEUERBACH, P. J. A. Idee und Nothwendigkeit einer Universaljurisprudenz. Naturrecht, Rechtsphilosophie, allgemeine Rechtswissenschaft. In: *Anselm Ritter von Feuerbach's Biographischer Nachlaß. Veröffentlicht von seinem Sohne Ludwig Feuerbach.* 2. Band. 2. Aufl. Leipzig: J. J. Weber, 1853, S. 381.

⁸² GOETHE, J. W. *Gedenkausgabe der Werke, Briefe und Gespräche* (28. August 1949). Band 17. In: BEUTLER, E. (hrsg.). Zürich – Stuttgart, Artemis, 1964, S. 226 ss.

⁸³ Erster Entwurf einer Allgemeinen Einleitung in die vergleichende Anatomie, ausgehend von der Osteologie. In: GOETHE, *Gedenkausgabe der Werke, Briefe und Gespräche* (28. August 1949), S. 28–36.

⁸⁴ Den Abstand zur modernen historischen Vergleichung lässt BLOCH, *Pour une histoire comparée*, S. 40, deutlich erkennen, denn diese ist auf wissenschaftliche Erkenntnis gerichtet, „non vers la pratique“.

Ich habe diese naturwissenschaftlich inspirierten Stimmen und strategischen Vergleichsziele etwas ausführlicher zitiert, da sie sich im Bereich der „*Politica*“ und des „*ius publicum*“ wiederfinden und z.T. einen Gleichklang in den Wissenschaften dokumentieren. Mit den zunehmenden naturwissenschaftlichen Erfolgen im Aufdecken von Gesetzmäßigkeiten durch das Vergleichen und Messen der natürlichen physikalischen Welten⁸⁵ wurde diese Methode auch immer attraktiver für die Erforschung und Analyse des gesellschaftlichen bzw. staatlichen Körpers, um hier die von Hobbes gebrauchte „Corpus“-Metapher zu verwenden.⁸⁶ Zwar hatte schon Plato für die „*Nomoi*“ der griechischen Stadtstaaten eine vergleichende Beobachtung gefordert,⁸⁷ um daraus Erkenntnisse über die optimale Rechtsordnung zu gewinnen, und Aristoteles hatte immer wieder die Frage nach der „besten Verfassung“ gestellt, d.h. nach der für das jeweilige staatliche Gemeinwesen geeignetsten Regierungsform unter den drei Möglichkeiten Monarchie, Aristokratie und Politie sowie deren drei negativen Abweichungen.⁸⁸ Die Suche nach dem Idealstaat in der Antike betraf sowohl seine Verfassung als auch die dieser Verfassung angemessenen Gesetze.⁸⁹ Diese Fragen waren immer als Komparativ mit der Suche nach dem Superlativ gestellt – also auf eine Vergleichung ausgerichtet. In der Epoche der *Lumière* des 17. und 18. Jahrhunderts wird jedoch das Programm der Aufklärung utilitaristisch ausgerichtet, das seine Ideen und Projekte in gesellschaftliche Praxis umzusetzen versuchte.⁹⁰ Das entsprach dem Anspruch des aufgeklärten Vernunftrechts, in die Entwicklung von Gesellschaften und Staaten mit den Mitteln des Rechts gestaltend einzugreifen. Aus der Vergleichung gewonnener Erfahrungswerte wurden Gestaltungsstrategien abgeleitet und aus aufgedeckten naturwissenschaftlichen Kausalitäten folgten Möglichkeiten für deren zweckgerichtete Durchsetzung in anderen Wissenschaftsbereichen. Das spiegelte auch der Systembegriff der Enzyklopädisten wider: „... faire des systèmes: mais dans les uns, on se propose de rendre raison des effets; dans les autres, de les préparer et de les faire naître. Le premier objet est celui de la physique; le second est celui de la politique.“⁹¹

Das aufklärerische Ideal von einer Einheit der Wissenschaften bestimmte diese Auffassung. In der Vorrede zu Gundlings „*Discours über ... (die) Europäischen Staaten*“ heißt es 1733⁹²: „Es gibt wohl keine Wissenschaft, welche nicht von der anderen etwas abborgen sollte ...“.⁹³ Analogieschluss und Vergleich bildeten Ende des 18. Jahrhunderts in den historischen Wissenschaften sowie in der Biologie und Philologie das methodische Handwerkszeug, um theoretische und praktische Kenntnisse zu erlangen.⁹⁴ Das galt auch

⁸⁵ Cf. BEHRISCH, L. (hrsg.). *Vermessen, Zählen, Berechnen. Die politische Ordnung des Raums im 18. Jahrhundert*. Frankfurt am Main – New York: Campus, 2006.

⁸⁶ Cf. auch oben, GOELICKE, *op. cit.*

⁸⁷ PLATON. *Gesetze*. Buch XII, 951a – 952b.

⁸⁸ ARISTOTELES. *Politik*, 2. Buch, 1261a; 4. Buch 1288 b – 1289 a.

⁸⁹ Cf. auch GENZMER, *op. cit.*, S. 327 ss.

⁹⁰ Cf. z.B. MEINEL, Chr. *Reine und angewandte Chemie. Die Entstehung einer neuen Wissenschaftskonzeption in der Chemie. Berichte zur Wissenschaftsgeschichte*, 1985, 8, S. 7–24.

⁹¹ *Encyclopédie ou Dictionnaire Raisonné des Sciences*. XIII. Genève, 1779, S. 299.

⁹² Zu Gundling und die Hallesche Schule, cf. STOLLEIS, M. *Geschichte des öffentlichen Rechts I*. München: C. H. Beck, 1988, S. 302–308.

⁹³ FRANKENSTEIN, J. A. *Vorrede*. In: GUNDLING, N. H. *Ausführlicher Discours über den jetzigen Zustand Der Europäischen Staaten. Mit ...einer Vorrede ...* Franckfurt – Leipzig, 1733, s.p. (S. XIV).

⁹⁴ REILL, P. H. Die Geschichtswissenschaft um die Mitte des 18. Jahrhunderts. In: VIERHAUS, R. (hrsg.). *Wissenschaften im Zeitalter der Aufklärung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1985, S. 189–191.

und besonders für die sogenannte „Staaten-Lehre“, die mit der „allgemeinen Politic, der Staats-Rechts-Lehre, der Historie und Geographie ...“ verbunden wurde. Hier liegt der Schwerpunkt der folgenden Ausführungen.

4. Die Vergleichen auf den verschiedenen Feldern des Rechts als Reflex eines verwirrenden Rechtsquellenpluralismus und der wachsenden Vielfalt der Staatenwelt

Im Bereich des Rechts betrafen die Vergleichen das „*ius privatum*“, die „*Politica*“, das „*ius publicum*“ und die „*prudencia legislatoria*“ mit unterschiedlicher Akzentuierung.⁹⁵ Nicht alles ist Vergleichung, was als Vergleich bezeichnet wurde und viele Lehrbücher und Dissertationen bezweckten Vergleichung, ohne so bezeichnet zu sein. „*Comparatio*“, „Vergleich“, „*collatio*“, „*conferendum est*“, „parallele or conference“, „*differentia*“, „*aequitas*“, „*similitudo*“, „*analogia*“ und „*comparaison*“ sind die häufig gebrauchten Begriffe, die auf vergleichende Beobachtung zielen. Ohne eine einheitliche Methode zu entwickeln, besteht der gemeinsame Zweck darin – um noch einmal mit Feuerbach zu sprechen – durch die „vergleichende Kenntniß des Verschiedenen“ zur „Erkenntniß des Allgemeinen und Nothwendigen“ zu gelangen.⁹⁶

Für das Privatrecht – aber nicht nur für diese Rechtsdisziplin – verfolgt die moderne Rechtsvergleichung hauptsächlich das Ziel, unter den verglichenen dogmatischen Rechtsinstituten, staatlichen Rechtsordnungen und Rechtskulturen für ein Rechtsproblem die beste Lösung zu finden, d.h. aus dem Bestand verglichener, vorfindbarer Lösungen die am meisten geeignete und angemessene auszuwählen und anzuwenden.⁹⁷ Für die Arbeit des Rechtsvergleichers können heute drei Aufgaben benannt werden: die instrumentale, die rechtskulturelle und die der „Koordinierung von nationalen und supranationalen Rechtsordnungen“.⁹⁸ Elemente der beiden ersten Aufgabenstellungen lassen sich auch in der historischen Vergleichspraxis erkennen. In der Privatrechtswissenschaft des 17. und 18. Jahrhunderts ist die vergleichende Beobachtung vor allem auf die „*confusiones*“ des römischen Rechts gerichtet, an denen sich die Kritik an den verwirrenden Rechtszuständen entzündete. Diese betraf grundsätzlich alle Länder des europäischen „*ius commune*“ mit dem Ziel, „*par la comparaison*“ „porter la lumière dans le labyrinthe de nos Coutumes, et à dépouiller l' étude de notre Droit.“⁹⁹ Es ging darum, die Unterschiede und Gemeinsamkeiten

⁹⁵ Dazu MOHNHAUPT, H. Vergleichung in Zeiten des Naturrechts der Aufklärung als Erkenntnismethode. In: ARMGARDT, M. – REPGEN, T. (hrsg.). *Naturrecht in Antike und früher Neuzeit. Symposion aus Anlass des 75. Geburtstages von Klaus Luig*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2014, S. 92–114, worauf hier teilweise Bezug genommen wurde.

⁹⁶ VON FEUERBACH, *op. cit.*, S. 382.

⁹⁷ ZWEIGERT, *op. cit.*, S. 341; COING, H. Die juristischen Auslegungsmethoden und die Lehren der allgemeinen Hermeneutik. In: *Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Geisteswissenschaften*. Heft 14. Köln: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1959, S. 21; DROBNIG, U. Methodenfragen der Rechtsvergleichung im Lichte der „International Encyclopedia of Comparative Law“. In: VON CAEMMERER, E. et al. (hrsg.). *Ius Privatum Gentium. Festschrift für Max Rheinstein*. Band I. Tübingen: Mohr (Siebeck), 1969, S. 225; UTERMARCK, T. *Rechtsgeschichte und Rechtsvergleichung bei Ernst Rabel*. Frankfurt am Main (et al.): Peter Lang, 2005, S. 121 ss.

⁹⁸ So BUXBAUM, R. M. Die Rechtsvergleichung zwischen nationalem Staat und internationaler Wirtschaft. *Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht*, 1996, 60, S. 205–211.

⁹⁹ So z.B. der programmatische Titel von GIN, M. *Analyse Raisonnée du Droit François, par la comparaison des dispositions des Loix Romaines, et de celles de la Coutume de Paris ...* Paris, 1782, mit préface.

zwischen dem römischen „*ius commune*“ auf der einen Seite und den zahlreichen partikularen Privilegien, „*iura singularia*“, Gewohnheitsrechten sowie Territorial-, Regional- und Lokalrechten auf der anderen Seite festzustellen, um diese harmonisieren und möglichst vereinheitlichen zu können. Diese Rechtskritik, Bestandsaufnahmen und Reformbemühungen sind Vorarbeiten für generalisierende Gesetzgebungen, für die das Instrument der Vergleichung eingesetzt werden konnte. Das geschah durch die in Gesamteuropa verbreitete „Differenzienliteratur“. Vier Tendenzen werden bei der Analyse und Stoffordnung der unterschiedlichen Rechtsquellenebenen erkennbar:

1. Die Harmonisierung divergierender Regelungen innerhalb des „*ius commune*“.
2. Eine Klärung des Kollisionsverhältnisses zwischen „*ius commune*“ und heimischem „*ius patriae*“.
3. Die Vereinheitlichung und Harmonisierung innerhalb bestehenden Partikularrechts. Ein Motto lautete: Von der „*coutume*“ zur „*coutume generale*“ oder von der „*consuetudo particularis*“ zur „*consuetudo generalis*“.
4. Auf der Grundlage der bestehenden partikularen Rechte und des gemeinen Rechts die Schaffung eines neuen staatlichen Einheitsrechts in der Gestalt der Kodifikationen der Aufklärungsepoche. Ein Stichwort lautet: Durch „Vergleichung“ zur „Gleichheit“.¹⁰⁰

Die Auflösung der Konflikt- und Kollisionsverhältnisse konnte methodisch nur mit Hilfe der Vergleichung bewältigt werden. Im „*Lexicon philosophicum*“ des Goclenius von 1613 ist dieses Arbeitsprinzip allgemeingültig so formuliert: „*Accipitur generaliter (comparatio) pro aliquorum inter se collatione.*“¹⁰¹ Die Differenzienliteratur ist ein Anwendungsfall dieser „*comparatio*“. Die Wurzeln dieses Verfahrens gehen bis in die Antike und das Spätmittelalter zurück: „*Tum ex collatione facta apparebit tibi lux quaedam mirabilis.*“¹⁰²

Die vergleichende Feststellung der Unterschiede umfasste fast alle Rechtsbereiche.¹⁰³ Die „*differentiae iuris communis et statutorum*“ betrafen Vergleichen einzelner Probleme des römischen Erbrechts und Vertragsrechts gegenüber den partikularen Rechten. Unterschiede zwischen „*ius civile*“ und „*ius canonicum*“ wurden untersucht. Das „*ius patriae*“ als ein „*ius particulare*“ gegenüber dem „*ius commune*“ wurde neu vermessen. Das galt auch für die Ermittlung der „*differentiae iuris publici et civilis*“.¹⁰⁴ Man kann diese privatrechtlichen Vergleichen auch als wissenschaftliche Vorbedingungen, für die im 18. Jahrhundert viel diskutierte und verwirklichte Kodifikation ansehen, d.h. das systematische einheitliche Gesetzbuch, wie es in Preußen (1794), Frankreich (1804) und Österreich (1811) zuerst geschaffen wurde. Vereinheitlichung und Generalisierung des Rechts konnten nur auf der Grundlage, der im Vergleich erfassten, unterschiedlichen Rechtsquellen und Rechte erfolgen. Ausländische Rechte und Gesetze wurden gleichfalls in diese

¹⁰⁰ MOHNHAUPT, H. Die Differenzienliteratur als Ausdruck eines methodischen Prinzips früher Rechtsvergleichung. In: DURAND, B. – MAYALI, L. (eds.). *Excerptiones iuris: Studies in Honor of André Gouron*. Berkeley: Robbins Collection, School of Law, 2000, S. 439–458 (440).

¹⁰¹ GOCLINIUS, R. *Lexicon philosophicum, quo tanquam clave philosophiae fores aperiuntur*. Francofurti, 1613, S. 416.

¹⁰² OLDENDORP, J. *Collatio iuris civilis et canonici, maximam adferens boni et aequi cognitionem*. Coloniae, 1541, S. III (Epistola nuncupatoria).

¹⁰³ *Differentiarum in iure libri duo. Item definitonum ex utroque iure, centuriae VII. iuxta seriem literarum collocatae*, edita per Georgium Lauterbegum. Basileae, 1551.

¹⁰⁴ Cf. die kurze Übersicht bei MOHNHAUPT, Die Differenzienliteratur als Ausdruck eines methodischen Prinzips früher Rechtsvergleichung, S. 453–458.

vergleichenden Beobachtungen einbezogen. Die „*collationes et differentiae iuris civilis et iurium exterorum*“ bildeten einen besonderen Fall länderübergreifender Vergleichen, um – wie es Bernhöft 1878 für die vergleichende Rechtswissenschaft erklärt hatte – „die beiden Rechte ... nach Ähnlichkeit und Verschiedenheit ... gründlich zu untersuchen, und zugleich im Auslande sorgfältige Umschau zu halten, um fremde Vorzüge nachahmen, fremde Fehler vermeiden zu lernen.“¹⁰⁵

5. Universalismus als Ziel und Erkenntnis aus Vergleichung in der öffentlichen Sphäre

Die Vergleichung bot ein Kriterium für Wissenschaftlichkeit, nämlich Gesetzmäßigkeiten und Regelmäßigkeit im Sinne des aufgeklärten Gleichheitsideals und Nützlichkeitsgebotes für die Verwirklichung des „*bonum publicum*“, des „*bien commun*“ oder der „*felicité*“ aufzudecken. Das Allgemeine und Gleiche – durch einen Abstrahierungsprozess aus ermittelten Unterschieden gewonnen – war ein Ergebnis von Vergleichen und repräsentierte aufklärerische „*universalitas*“, die Friedrich Schiller „die Gleichförmigkeit und unveränderliche Einheit der Naturgesetze“ nannte.¹⁰⁶ Die Bezeichnungen wie die „*monarchia universalis*“,¹⁰⁷ die „*jurisprudentia universalis*“¹⁰⁸ und das „*ius publicum universale*“¹⁰⁹ belegen diesen Versuch einer Überwindung des Partikularen, der kosmopolitisch angelegt ist und in Ländergrenzen nur Beschränkungen des Erkenntnisprozesses sieht. Heute würde man von Globalisierung sprechen. Im 18./19. Jahrhundert zeigt sich diese Tendenz in den Wortkombinationen von „Weltgeschichte“ bei Schiller¹¹⁰ und Hegel,¹¹¹ „Allgemeine Welthistorie“,¹¹² „Weltbegebenheiten, Weltverfassung, Weltveränderungen, Weltordnung“ gleichfalls bei Schiller,¹¹³ der von unserem Kontinent als dem „kleinen Weltteil Europa“ spricht.¹¹⁴ Solche Beispiele bieten auch die Geschichte „in weltbürgerlicher Absicht“ bei Kant,¹¹⁵ das „Weltbürgerrecht“ bei Zachariae,¹¹⁶ die bekannten Wortschöpfungen „Weltliteratur“ und „Weltgesellschaft“ bei Goethe, der „Weltgeist der Aufklärung“ bei Hegel, das

¹⁰⁵ BERNHÖFT, F. Ueber Zweck und Mittel der vergleichenden Rechtswissenschaft. In: BERNHÖFT, F. – COHN, G. (hrsg.). *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft*. Band 1. Stuttgart: Ferdinand Enke, 1878, S. 1–38 (4).

¹⁰⁶ SCHILLER, F. Was heißt und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte? Eine akademische Antrittsrede. In: *Der Teutsche Merkur*. Weimar, 1789. Repr. Jena: Verlag Dr. Bussert & Stadel, 1996, S. 129 ss.; cf. dazu HEUER, F. Spuren der Universalgeschichte in Schillers Jenaer Umkreis: Der Fall von Karl Ludewig Woltmann. In: STRACK, F. (hrsg.). *Evolution des Geistes: Jena um 1800*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1994, S. 132–155.

¹⁰⁷ GUNDLING, *op. cit.*, S. 22 ss.

¹⁰⁸ Z.B. PUFENDORF, S. *Compendium iurisprudentiae universalis* ... Francofurti, 1694.

¹⁰⁹ Z.B. BÖHMER, J. H. *Introductio in ius publicum universale* ... Halae Magdeburgicae, 1710; dazu STOLL-EIS, *op. cit.*, S. 268 ss.

¹¹⁰ SCHILLER, *op. cit.*, S. 120, 132.

¹¹¹ HEGEL, G. W. Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte. In: MOLDENHAUER, E. (hrsg.). *Werke*. Band 12. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1973, S. 105 ss.

¹¹² *Uebersetzung der Allgemeinen Welthistorie in England durch eine Gesellschaft von Gelehrten ... durchgesehen* ... Von S. J. Baumgarten. Halle, 1744.

¹¹³ SCHILLER, *op. cit.*, S. 122, 127, 128, 131, 132.

¹¹⁴ *Ibidem*, S. 121.

¹¹⁵ KANT, I. *Ideen zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht* (1784).

¹¹⁶ ZACHARIAE, K. S. *Die Wissenschaft der Gesetzgebung. Als Einleitung zu einem allgemeinen Gesetzbuche*. Leipzig, 1806, S. 169.

im Hegelschen Sinne philosophisch inspirierte „Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung“ von Eduard Gans,¹¹⁷ die „Weltrechtsgeschichte“ bei Karl Theodor Pütter,¹¹⁸ die „allgemeine Weltidee“ bei Albert Hermann Post (1866),¹¹⁹ eine „Welt Rechts Wissenschaft“ bei Saleilles¹²⁰ und schließlich Ende des 19. Jahrhunderts Ernst Zitelmanns Frage nach der „Möglichkeit eines Weltrechts“.¹²¹ Ganz im Sinne dieser bezeichneten kosmopolitisch ausgerichteten Sicht hatte 1856 Johannes Emil Kuntze einen „Fortschritt“ der „Methode“ festgestellt, „daß entschiedener als bisher der Horizont unserer Wissenschaft zu einer *komparativen Jurisprudenz* im umfassenden Weltsinne ausgeweitet werde.“¹²²

Diese universalistische Betrachtungsweise mit dem Versuch, Recht in seiner Totalität als weltweites Kulturphänomen vergleichend zu erfassen und zu gestalten, hat Wurzeln im Geist der Aufklärung. Besonders die Staatenwelt des 17./18. Jahrhunderts war im Zeitalter des Vernunftrechts ein Vergleichsobjekt mit einer bevorzugt europäischen Dimension, die aber auch teilweise auf außereuropäische Regionen und Länder ausgedehnt wurde. Bereits 1572 hatte Jean Bodin die „*Comparatio Rerumpublicarum*“ ganz im Stil der aristotelischen Staatsformenlehre vorgenommen.¹²³ Solche Untersuchungen waren nur mit einem vergleichenden Blick auf andere Staaten möglich, um Erfahrungswerte zu gewinnen, welche Staats- bzw. Regierungsform für einen Herrschaftsbereich als die angemessenste gelten könne. Typisch für diese Prüfungsfrage ist die Untersuchung von Besold in seinem *Discursus quintus, in quo rerumpublicarum formae inter sese comparantur: illarum praestantiae certamen examinatur. Cap. I: De Monarchiae. Democratiae et Aristocratiae praerogativa, quam singulae habere videntur*.¹²⁴

1682 hat Pufendorf in seiner „Einleitung zu der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten“ eine umfassende vergleichende Übersicht gegeben,¹²⁵ die historische und aktuell

¹¹⁷ GANS, E. *Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung*. Band I–IV. Berlin – Stuttgart – Tübingen: Mauersche Buchhandlung – J. B. Cotta’schen Buchhandlung, 1824–1835; cf. dazu MOHNHAUPT, H. Universalrechtsgeschichte und Vergleichung bei Eduard Gans. In: BLÄNKNER, R. et al. (hrsg.). *Eduard Gans (1797–1839). Politischer Professor zwischen Restauration und Vormärz*. Leipzig: Leipziger Univ.-Vlg., 2002, S. 339–366; BERTANI, C. Das Erbrecht in weltgeschichtlicher Entwicklung (1824–1835) von Eduard Gans. *RG*, 2007, 11, S. 110–138.

¹¹⁸ PÜTTER, K. Th. *Der Inbegriff der Rechtswissenschaft oder Juristische Encyclopädie und Methodologie*. Berlin: De Gruyter, 1846, S. VIII, XX.

¹¹⁹ Cf. KIESOW, *op. cit.*, S. 51.

¹²⁰ SALEILLES, R. Le code civil et la Méthode historique, hier zitiert nach GERGEN, Th. Wie sahen französische Juristen die Rezeption „ihres“ Code civil mit besonderem Bezug auf Deutschland? In: KERN, B.-R. (hrsg.). *Code civil*. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010, S. 78.

¹²¹ ZITELMANN, E. *Die Möglichkeit eines Weltrechts*. Wien: Manz, 1888.

¹²² KUNTZE, J. E. *Der Wendepunkt der Rechtswissenschaft; ein Beitrag zur Orientierung über den gegenwärtigen Stand- und Zielpunkt derselben*. Leipzig: Hinrichs, 1856, S. 10 (Hervorhebung bei Kuntze); ähnlich LENZ, G. *Ueber die geschichtliche Entstehung des Rechts. Eine Kritik der historischen Schule*. Greifswald – Leipzig: Koch, 1854, S. 21, dass – hier Eduard Gans folgend – „ein allgemeines Streben nach Vergleichung erwacht sei“.

¹²³ BODIN, J. *Methodus ad facilem historiarum cognitionem; ab ipso recognita ... Parisiis, 1572*. In: MESNARD, P. *Oeuvres Philosophiques de Jean Bodin*. Paris: Presses universitaires de France, 1951, S. 182 (nr. 45); zum „comparatisme“ cf. BEAUD, O. *La Puissance de l’État*. Paris: Presses Universitaires de France, 1994, S. 56 ss.

¹²⁴ BESOLD, Chr. *Discursus politici*. Argentorati, 1642, S. 182 ss.

¹²⁵ PUFENDORF, S. *Einleitung zu der Historie der Vornehmsten Reiche und Staaten, so itziger Zeit in Europa sich befinden*. Franckfurt am Mayn, 1782.

zuständige Eigenschaften fast aller Länder zusammenfasste. Dieses Buch wurde in viele Landessprachen übersetzt und erfüllte offensichtlich ein Informationsbedürfnis der politischen Welt. Pufendorfs Werk wurde zu einem Modell für die europäische Literaturgattung der sogenannten „*Notitia rerum publicarum*“ und der „Statistik“. ¹²⁶ Nach einem unterschiedlich weit gefassten Kriterienkatalog werden z.B. „*origo et progressus civitatis*“, „*administratio summi imperii*“, „*forma reipublicae*“, natürliche Ressourcen, ¹²⁷ Stärken und Schwächen ¹²⁸ sowie die „Grundverfassung“ ¹²⁹ der europäischen Staaten ermittelt und aufgelistet, um aus diesem Datenkatalog die „*optima respublica*“ und das jeweilige „Staats-Interesse“ ableiten und entwickeln zu können. Die rechtlichen Bedingungen der jeweiligen Staaten spielten keineswegs die Hauptrolle, sondern der Gesamtzustand des Herrschaftsgebietes wurde geprüft und erfasst. Der Vergleich betraf sowohl Gegenwart als auch Vergangenheit, denn es sollte zeitlich ungebunden alles erkannt werden, was die „gesunde Vernunft“ verlangt, um den „gemeinen Nutzen des Staats“ zu ermitteln und zu verwirklichen. Die europäischen Staaten traten zunehmend in einen national bestimmten Konkurrenzkampf, der es erforderlich machte, die eigenen „Interessen“ gegenüber denen der anderen Staaten rational festzulegen. Die typisch aufklärerische Begründung dafür lautete: „Solchergestalt hat jedermann ... die Angelegenheiten seines Vaterlandes mit auswärtigen Mächten zu besorgen, ... Sind diese Kenntnisse ... aufgeheitert worden, so kriegen sie dadurch desto mehr Licht, und er wird die Staatsverfassung fremder Völker desto besser einsehen, je mehr er durch die Känntniß so er von seinem Vaterlande besitzt, ein Vergleichsmittel erhält, vermittelst dessen er seine Begriffe klar machen, und seinem Gedächtnisse zu Hülfe kommen kann.“ ¹³⁰

Gottfried Achenwall, der Begründer der Statistik in Göttingen, forderte ganz in diesem Sinne, die „Vergleichung des einen Staats mit allen übrigen, und kann folglich ohne vorgängige Kenntniß der übrigen Staaten nicht begriffen werden.“ ¹³¹

Das entsprach der Forderung des Göttinger Staatsrechtlers Johann Stephan Pütter, der mit Achenwall eng zusammen gearbeitet hatte, „andere Staaten mit dem seinigen in

¹²⁶ BOSE, A. *Introductio generalis in notitiam rerumpublicarum orbis universi ...* Jenae, 1676, S. 4: ... *cognoscere, quam ex inspectione accuratiore et comparatione variorum Imperiorum, quae Notitia nostra describit.* OTTO, E. *Notitia praecipuarum Europae rerumpublicarum.* Ed. 5. Jenae, 1749; SCHMAUSS, J. J. *Einleitung zu der Staats-Wissenschaft und Erleuterung ... Erster Theil. Die Historie der Balance von Europa, ...* Leipzig, 1741; SCHLÖZER, A. L. *Theorie der Statistik. Nebst Ideen über das Studium der Politik überhaupt.* Göttingen, 1804; RASSEM, M. – STAGL, J. (hrsg.). *Statistik und Staatsbeschreibung in der Neuzeit vornehmlich im 16.–18. Jahrhundert.* Paderborn et al.: Schöningh, 1980; MOHNHAUPT, H. „Europa“ und „*ius publicum*“ im 17. und 18. Jahrhundert. In: *Aspekte europäischer Rechtsgeschichte. Festgabe für Helmut Coing zum 70. Geburtstag* (Ius Commune, Sonderhefte 17). Frankfurt am Main: V. Klostermann, 1982, S. 219–224.

¹²⁷ OTTO, *op. cit.*, S. 6 (§ XI).

¹²⁸ SCHMAUSS, *op. cit.*, Vorrede.

¹²⁹ ACHENWALL, G. *Staatsverfassung der heutigen vornehmsten Europäischen Reiche und Völker im Grundrisse.* 5. Aufl. Göttingen, 1768, S. 13.

¹³⁰ DU BUAT-NANÇAY, L. G. *Geschichte der alten Staatsverfassung in Frankreich, Teutschland und Italien ... Aus dem Französischen übersetzt.* In vier Theilen. Bamberg – Franckfurt – Leipzig, 1763, Einleitung, S. XII ss.

¹³¹ ACHENWALL, *Staatsverfassung der heutigen vornehmsten Europäischen Reiche und Völker im Grundrisse*, S. 35 (§ 54).

Vergleichung zustellen.¹³² Idealistisch-kosmopolitische Motive mit einer gewissen Entnationalisierung einerseits sowie utilitaristisch-politische Ziele mit starken nationalen Intentionen andererseits bestimmten diese vergleichenden Beobachtungen und Ermittlungen empirisch gewonnener Daten. Reisen, Reiseberichte und Gesandtschaftsberichte sind oft die Quellen für den empirischen Befund. Der enge Zusammenhang, in dem die europäische Staatenwelt stand, wurde erkannt und immer wieder thematisiert. Christian Gottfried Hoffmann, Professor in Frankfurt an der Oder, betonte 1720 die „connexion“, in der ein „jedweder Staat mit den anderen steht.“¹³³ Die synoptisch angelegten Darstellungen umfassen einerseits juristische Tatbestände – nämlich das „*ius publicum*“ – und andererseits allgemeine natürliche Zustände der Staaten, wie sie Montesquieu 1748 zur Grundlage seines „*De l’Esprit des Loix*“ gemacht hatte, und die beide die Vergleichen tragen und ermöglichen. Diese „*comparatio diversorum civitatum*“ betraf in der Regel die „*notitia praecipuarum Europae civitatum*“, wobei der in die Vergleichung einbezogene Kreis der Staaten unterschiedlich weit gezogen wurde. Zeitlich sollte der Vergleich synchron und diachron durchgeführt werden und zeigt damit auch ein europäisch geprägtes Bildungsprogramm: *In singulis tempus praeteritum, praesens et futurum considerari debet, ut totidem prudentiae partes, memoria, intelligentia et providentia instruantur.*¹³⁴

Diese Vergleichung überspringt bei manchen Autoren zeitlich und territorial europäische Grenzen vor allem in Bezug auf das „Commerciens-Wesen“. Der Göttinger Historiker Gatterer verfolgte 1773 sogar den Plan einer „Welt-Statistik“ als „Inbegriff der Individual- und Spezial-Statistiken aller in einem gegebenen Zeitalter bekannten Staaten“.¹³⁵ Das entsprach der Aufteilung in das „*intérêt général d’une nation*“ und in die „*divers intérêts particuliers*“.¹³⁶ Vor allem Johann Heinrich Gottlieb von Justi hat 1762 in seinen „Vergleichen der Europäischen mit den Asiatischen Regierungen“ den Eurozentrismus scharf attackiert, der „himmelschreiende Ungerechtigkeiten begeht“.¹³⁷ Er erklärt sein Vergleichsziel so: „Ich will ... die hohe Einbildung ... mäßigen, die wir Europäer von uns selbst haben, Ich mache hier den Anfang, indem ich die Beschaffenheit der Europäischen Regierungen mit dem Regierungszustande der Asiatischen und anderer vermeintlich Barbarischen Völker in Vergleichung stelle.“¹³⁸

Justi kündigte zugleich an, zu einem späteren Zeitpunkt auch noch die Sitten und Religionen der Europäer und Asiaten „in Vergleichung (zu) ziehen“.¹³⁹ So lautete auch die Forderung des Göttinger Staatsrechtlers Johann Stephan Pütter, jenseits aller Ländergrenzen

¹³² PÜTTER, J. St. *Neuer Versuch einer Juristischen Encyclopädie und Methodologie*. Göttingen, 1767, S. 29 (§ 52).

¹³³ HOFFMANN, Chr. G. *Entwurf einer Einleitung zu dem erkenntniß des gegenwärtigen Zustandes von Europa, worinnen von denen hierzu nöthigen Wissenschaften überhaupt geurtheilet ...* Leipzig, 1720, S. 4 ss.; ähnlich ACHENWALL, G. *Geschichte der allgemeinen Europäischen Staatshandel des vorigen und jetzigen Jahrhunderts im Grundrisse, neue Auflage*. Wien, 1780, Vorrede.

¹³⁴ OTTO, *op. cit.*, S. 4 (§ VIII).

¹³⁵ Cf. SCHLÖZER, *op. cit.*, S. 87.

¹³⁶ AZUNI, D.-A. *Système universel de principes du droit maritime de l’Europe*. Traduit de l’italien par J. M. Digeon. Tome I. Paris, 1797, VI, S. 16.

¹³⁷ VON JUSTI, J. H. G. *Vergleichen der Europäischen mit den Asiatischen und andern vermeintlich Barbarischen Regierungen*, in drey Büchern verfasst. Berlin – Stettin – Leipzig, 1762, Vorrede (s.p.).

¹³⁸ VON JUSTI, *op. cit.*, Vorrede s.p. (S. IV ss.)

¹³⁹ Ibidem, Vorrede s.p. (p. V).

„die Kenntniß eines jeden Staatsrechts“ zu nutzen und „mehr andere Staaten mit dem seinigigen in Vergleichung (zu) stellen.“¹⁴⁰ Der Blick sollte auf „alle Rechte jeder Völker und Zeiten, soweit nur glaubwürdige Nachrichten reichen“, gerichtet werden.¹⁴¹ Im gleichen Sinne hatte Feuerbach zu Beginn des 19. Jahrhunderts – wie auch später 1876 der Richter Albert Hermann Post in seinen „Prolegomena zu einer allgemeinen vergleichenden Rechtswissenschaft“¹⁴² – eine „Universaljurisprudenz“ gefordert, für die alle Daten zur „geschichtlichen Erforschung“ der Rechtssysteme von gleichrangiger Bedeutung sein sollten: „Kein Volk, kein Stamm sei uns in dieser Hinsicht zu gering oder zu verächtlich.“¹⁴³ Von hier führt der Weg zur etwas nebulösen „Universalrechtsgeschichte“ Kohlers¹⁴⁴ und direkt zur modernen Rechtsvergleichung, für die Ernst Rabel 1924 gefordert hatte: „Der Stoff des Nachdenkens muß das Recht der gesamten Erde sein, vergangenes und heutiges ...“.¹⁴⁵

Diese „Verkettung der europäischen Völker“, wie sie Findeisen 1781 genannt hatte und die man heute wohl als „entanglement“ bezeichnen würde, begleitete die generelle Forderung nach „Vergleichung der Wissenschaften“, um die „Völker und ihre Wissenschaften kennen zu lernen.“¹⁴⁶ In der Sprache der Naturwissenschaften forderte der Göttinger Natur- und Völkerrechtler Gottfried Achenwall 1779 auch für die „Staatswissenschaften“, „eigene Erfahrungen“ zu sammeln, die „theils durch Experimente oder Versuche, theils durch Observationen oder Wahrnehmungen erlangt“ werden.¹⁴⁷ Der „historische Beweis“ sollte neben den „mathematischen Beweis“ treten. Ein Mittel zu diesem Zweck war die Vergleichung, wie sie im Zitat des Physikers Georg Christoph Lichtenberg zum Ausdruck kommt.¹⁴⁸

6. Gesetzgebungsvergleich als universale Aufgabe

Im Bereich der öffentlichen Sphäre des Rechts gewinnt die Gesetzgebung in Theorie und Praxis im Laufe des 18. und 19. Jahrhunderts eine immer größere Bedeutung. Aus der „*notitia rerum publicarum*“ folgte nun die „*collatio et notitia exterarum legum*“ – der

¹⁴⁰ PÜTTER, *Neuer Versuch einer Juristischen Encyclopädie und Methodologie*, S. 29 (§ 52).

¹⁴¹ *Ibidem*, S. 23 (§ 43).

¹⁴² Cf. KIESOW, *op. cit.*, S. 71.

¹⁴³ FEUERBACH, P. J. A. Idee und Nothwendigkeit einer Universaljurisprudenz. Naturrecht, Rechtsphilosophie, allgemeine Rechtswissenschaft. In: FEUERBACH, L (hrsg.). *Anselm Ritter von Feuerbachs Biographischer Nachlaß II*. 2. Ausgabe. Leipzig, 1853. Repr. Aalen: Scientia Verlag, 1973, S. 399. Solche Vergleichsforderungen wurden im 19. Jahrhundert auch an die Nationalökonomie gerichtet; cf. ROSCHER, W. *Grundriß zu Vorlesungen über die Staatswirthschaft. Nach geschichtlicher Methode*. Göttingen: Dieterich, 1843, S. IV: „...alle Völker, deren wir irgend habhaft werden können, in wirtschaftlicher Hinsicht miteinander zu vergleichen.“

¹⁴⁴ KOHLER, J. Rechtsphilosophie und Universalrechtsgeschichte. In: VON HOLTZENDORFF, F. – KOHLER, J. (hrsg.). *Encyklopädie der Rechtswissenschaft I*. 7. ed. München et al.: Duncker und Humblot – J. Guttentag, 1915, S. 1, 14 ss.

¹⁴⁵ RABEL, E. Aufgabe und Nothwendigkeit der Rechtsvergleichung. *Rheinische Zeitschrift für Zivil- und Prozessrecht*, 1924, 13, S. 279, 283.

¹⁴⁶ *Vergleichung der Wissenschaften und Künste alter und neuer Zeiten. Nach Findeisens Urtheile über die Grundsätze der alten Welt. Ein zweiter Versuch zur weitem Untersuchung*. Hamburg, 1781, S. 66.

¹⁴⁷ ACHENWALL, G. *Die Staatsklugheit nach ihren ersten Grundsätzen entworfen*. 4. Ausgabe. Göttingen, 1779, Vorrede, S. XXXI.

¹⁴⁸ Cf. oben S. 39 mit n. 60.

Gesetzesvergleich, wie z.B. Barbeyrac diese „*collatio*“ bezeichnet hatte.¹⁴⁹ Das Staatsrecht war dafür ein Vorbild. Der Privatrechtler Gustav Hugo suchte 1798, die „verschiedenen positiven Rechte“ nach „Ursachen und Wirkungen miteinander zu vergleichen“: „Es muß dies, was bisher nur im Staatsrechte geschah, hauptsächlich im Privatrechte geschehen.“¹⁵⁰ Unter den konkurrierenden Rechtsquellen war die Gesetzgebung im Rang vor der Rechtswissenschaft und Rechtsprechung zum führenden Steuerungsinstrument aufgestiegen, was für die Gesetzgebungspraxis eine vergleichende Beobachtung vorliegender Gesetzgebungsprodukte notwendig machte. Der Beobachtungsraum war ganz Europa in seiner gesamten historischen Dimension. Die Vergleichung kulminierte in der Kodifikations-epoche des 18./19. Jahrhunderts.¹⁵¹ Der Aufklärer und Jurist Christian Thomasius hatte bereits 1701 die „comparation und Gegeneinanderhaltung derer unterschiedenen hier und da gegebenen Gesetze...“ als Erkenntnismittel gefordert.¹⁵² 1702 suchte er in diesem Sinne das beste Gesetz durch diachrone Vergleichung aller vorliegenden antiken Gesetze „*comparative in relatione ad Leges aliorum populorum*“ zu ermitteln.¹⁵³ Unter einem ethisch-moralischem Gesichtspunkt forschte er nach dem Gesetz, das am besten die verdorbenen Sitten seiner Zeit zu verbessern versprach. Er fand es im Gesetz von Moses: ... *lex Mosai-ca in comparatione ad alias leges omnes fuerit perfectissima*.¹⁵⁴ Das Mosaische Gesetz wieder einzuführen, hielt auch Thomasius nicht für realistisch, denn es sei wohl einem christlichen Regenten jetzt nicht zuzumuten, ein jüdisches Gesetz in einer christlichen Welt zu reaktivieren. Aber als ein Erkenntniswert besaßen selbst die antiken Gesetze „aller Völker und Zeiten“ – wie Pütter und Feuerbach erklärt hatten¹⁵⁵ – einen hohen Nutzen für das aufgeklärte und aufklärende 18. Jahrhundert, um ganz im Geiste Montesquieus historische, anthropologische, geographische und klimatische Bedingungen für eine optimale Einrichtung von Staat und Gesellschaft durch Recht aufdecken zu können. Diese Strategie verfolgt in einer zunehmend globalisierten Welt auch die moderne Rechtsvergleichung, die noch den philosophischen Geist des 18. Jahrhunderts atmet.

¹⁴⁹ DE BARBEYRAC, J. *Oratio de coniugendis iurisprudentiae et historiarum studiiis*. In: BUDER, Chr. G. *De ratione et methodo studiorum iuris ...* Jenae, 1724, S. 200.

¹⁵⁰ So HUGO, G. *Lehrbuch des Naturrechts, als einer Philosophie des positiven Rechts*. Berlin, 1798, Vorrede und S. 10.

¹⁵¹ Cf. die Übersicht zum Gesetzgebungsvergleich in dieser Epoche bei MOHNHAUPT, Vergleichende Beobachtung von Staat, Gesellschaft und Recht im 18. Jahrhundert als Vorform der modernen Rechtsvergleichung, S. 17–24.

¹⁵² THOMASIUS, Chr. *Allerhand bißher publicirte kleine teutsche Schriften*. Halle, 1701, Vorrede s.p. (S. VIII).

¹⁵³ THOMASIUS, Chr. *Lectiones de prudentia legislatoria*. STOLLE, G. (hrsg.). Francofurti – Lipsiae, 1740, S. 95 (Cap. IX).

¹⁵⁴ *Ibidem*, S. 122 (Cap. X, § 2).

¹⁵⁵ Cf. oben S. 48–49 mit n. 141–143.

Trestný čin velezrady jako hlavní doklad existence „federal common law of crimes“. Americké federální soudnictví v prvních desetiletích nové státnosti

Radim Seltenreich

*Právnická fakulta Univerzity Karlovy
Kontaktní email: seltenre@prf.cuni.cz*

The Crime of High Treason as the Evidence of the Existence of the “Federal Common Law of Crimes”. The American Federal Judiciary in the First Decades of the New Statehood

Abstract:

In this article the author deals with the problematics of the “federal common law of crimes” in the period since the foundation of the American statehood till the end of the 18th century whereas he claims that the existence of this law is illustrated especially by the negotiation of the crime of high treason on the federal courts. In this connection he deals firstly with the organization of the federal courts on which were these cases negotiated.

Further part covers the concept of the crime of high treason in earlier English law because from this law exactly the American federal courts had to go out. The main part of the article is devoted to the depiction of the concrete judicial pleas related to high treason which were negotiated at that time. Finally, the author mentions some other crimes which may be put in the category of the “federal common law of crimes” as well.

Key words: federal common law of crimes; federal courts; high treason

Klíčová slova: “federal common law of crimes”; federální soudy; velezrada

DOI: 10.14712/2464689X.2021.4

Tento článek si za svůj předmět zvolil historicko-právní poznání velmi zajímavé části rozhodování amerických federálních soudů v prvních desetiletích nové americké státnosti. Je to totiž doba, kdy stále ještě poměrně pochopitelně není ustálen rozsah rozhodovací pravomoci těchto soudů, a kdy se v souvislosti s tímto problémem diskutuje zejména otázka existence tzv. „federal common law of crimes“.

Důležitým vodítkem při diskusi o rozsahu této jurisdikce zde přitom byl zejména oddíl článku 34 zákona o soudnictví z roku 1789, který konstatuje, že „budiž dále rozhodnuto, že právní řády jednotlivých států, nebudou-li v rozporu s ústavou, smlouvami či předpisy Spojených států, mají být považovány za pravidla rozhodování všech soudních procesů, na něž se vztahují, vedených dle common law před soudy Spojených států“.¹

Jeho kompromisní charakter tedy spočíval v tom, že ačkoliv vyzvedává právní řády jednotlivých států, zároveň ve své dikci zjevně připouští i působení common law na úrovni federálních soudů, což následně umožnilo i posuzování jednotlivých případů na základě „federal common law of crimes“, přičemž toto však nevycházelo vždy nutně z právních řádů jednotlivých států, ale mělo – už s ohledem na posuzovanou problematiku – často i svůj svébytný právní základ.

To pak platí zejména pro případy velezrady, jež už kvůli charakteru svého provinění vyvolávaly pochopitelně i odpovídající mimořádnou pozornost. Situace zde přitom byla o to zajímavější, že soudům ve snaze o postižení skutkového základu tohoto „největšího možného zločinu“ nezbývalo než se dopátrat jeho dřívějšího posuzování v anglickém common law, tedy právě v právu země, proti níž spáchali zakladatelé nové americké státnosti teprve nedávno fakticky přesně tento zločin. Vedle velezrady však spadaly do rámce „federal common law of crimes“ i některé další zločiny, o jejichž posouzení federálními soudy zde taktéž alespoň stručně pojednáme.

Než však přejdeme k této problematice, je nutno si připomenout i celkový kontext, v němž americké federální soudnictví vzniká, neboť tento má také svůj nepominutelný politický rozměr zrcadlící tehdejší rozepře mezi federalisty a republikány.

Vznik amerického federálního soudnictví

Z tohoto úhlu pohledu je třeba nejprve konstatovat, že požadavek zprvu v americké politice dominujících federalistů na vytvoření národní vlády, jež bude dostatečně silná, aby vyhovovala potřebám „nové doby“, se vskutku promítá i do oblasti federálního soudnictví, přičemž však právě toto má být i zárukou odpovídající ochrany osobní svobody. Uvedené výmluvně vyjadřuje i slavný esej Alexandra Hamiltona o soudnictví (jako č. 78 spadající do celku „Listy federalistů“), přičemž ale samotná federální ústava Spojených států amerických z roku 1787 hovoří o federálním soudnictví ve svém třetím článku poměrně stručně, když sice zmiňuje Nejvyšší soud USA a jeho jurisdikci, s ohledem na celou federální soustavu se však dále omezuje již jen na konstatování, že soudcovská moc náleží na této úrovni i „nižším soudům, které zřizuje Kongres“.²

Je to tedy již v jiném kontextu zmiňovaný zákon o soudnictví z roku 1789, který se zabývá vytvořením ucelené soustavy federálního soudnictví, jehož úkolem má zcela zjevně

¹ HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P. *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford: Oxford University Press, 1991, s. 105.

² TINDALL, G. B. – SHI, D. E. *Dějiny států – USA*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 796.

především být prosazování federálního práva v rámci jednotlivých států Unie. Konkrétně se vedle Nejvyššího soudu USA (Supreme Court) vytvářejí na federální úrovni i okresní soudy (District Courts) a obvodní soudy (Circuit Courts), přičemž v 11 státech Unie (v těch, které do té doby ratifikovaly federální ústavu) je vytvořeno 13 federálních soudních obvodů (státy Massachusetts a Virginie měly obvody dva), k nimž se pak v roce 1790 jako samostatné soudní obvody připojily i státy Severní Karolína a Rhode Island.³

Platilo přitom, že tehdy šestičlennému Nejvyššímu soudu USA byla svěřena i určitá původní jurisdikce, přičemž však základem jeho činnosti mělo být projednávání odvolání od nižších federálních soudů. Velmi důležité bylo dále i ustanovení 25. oddílu zmiňovaného zákona, které dávalo tomuto soudu možnost přezkoumávat rozhodnutí státních soudů, pokud by se dotýkala federálního práva (v tom zejména federální ústavy).⁴

Role nižších federálních soudů byla pak pochopitelně méně významná. V tomto textu posuzovaném trestním právem byla kupříkladu jurisdikce okresních federálních soudů vymezena výší trestů (pro případy, kdy fyzické potrestání nepřesáhlo třicet ran, pokuta sto dolarů a uvěznění šest měsíců), což korespondovalo i se skutečností, že zde působil pouze jediný soudce. Nejproblematičtějším se ale již záhy ukázal být střední článek – tedy federální obvodní soud, přičemž vytvořeny byly celkem tři (Východní, Jižní a Střední). Tyto soudy totiž neměly své vlastní soudce, ale byly na svých zasedáních vytvářeny trojčlenným kolegiem, jehož jedním členem byl soudce okresního federálního soudu a zbylými dvěma potom soudci Nejvyššího soudu USA, jimž byla takto jinými slovy přičena tíživá a nepopulární povinnost, pro niž se vžilo už s ohledem na její charakter označení „riding on circuit“.

Není tak ani divu, že právě na tuto skutečnost mířily i reformní návrhy a skutečně již zákon z roku 1793 snížil počet soudců Nejvyššího soudu USA zasedajících na obvodním federálním soudu pouze na jednoho. Zásadní změnu v tomto ohledu přinesl však až nový zákon o soudnictví z roku 1801 (podepsán v únoru tohoto roku v úřadu prezidenta již končícím federalistou Johnem Adamsem), na jehož základě byly vytvořeny úřady stálých soudců na úrovni federálních obvodních soudů, na nichž se měly nyní především odehrávat jednotlivé soudní procesy (federalisticky orientované soudce těchto soudů také ještě stačil jmenovat právě prezident Adams). Nově bylo přitom těchto soudů šest, přičemž je vytvářelo kolegium tří soudců, z nichž jeden soudu předsedal.⁵

Poté, co jsme si stručně přiblížili organizaci federálních soudů, na nichž se případy, jimiž se dále budeme zabývat, odehrávaly, je nutno říct alespoň několik slov o postavení common law v americkém právním řádu v porevolučním období, neboť právě „federal common law of crimes“ používané v této době na federálních soudech je stěžejním předmětem této studie.

Dlužno přitom říci, že převažující pohled veřejnosti na common law mu v tomto „zakladatelském údobí“ vůbec nebyl příznivě nakloněn. Toto právo je tehdy nezdědka považováno za výraz královské tyranie, svým původem a charakterem zastaralé, barbarské a feudální, kdy jeho další používání by vlastně už z principu porušovalo „důstojnost nezávislosti“. V souvislosti s tím se přímo vytváří dokonce jakési „hnutí proti právu“ („antilaw

³ SURRENCY, E. C. The Judiciary Act of 1801. *The American Journal of Legal History*, 1958, s. 55–57.

⁴ HALL, *op. cit.*, s. 104.

⁵ SURRENCY, *op. cit.*, s. 58–61.

movement“), kdy si toto přímo vytklo za cíl redukovat právní řád v ideálním případě na nepočetný soubor lehce aplikovatelných „právních pravidel“ (jistým sympatiím se o něco později těšilo i právo revoluční Francie).⁶

Tento přístup ke common law v sobě však i poměrně nepřehlédnutelně skrýval také značnou dávku naivity a nepokrytě utopické rysy. Společnost prostě již tehdy ke svému běžnému každodennímu fungování potřebovala daleko komplexnější právní řád, jenž by plně odpovídal ekonomickým potřebám doby, navíc v něm nemalá část Američanů i přes výše uvedené odsudky stále spatřovala důležité dědictví koloniální epochy. Ostatně mezi požadavky kolonistů přímo v revolučním období byl i ten, který zdůrazňoval jejich právo na užívání „common law Anglie“ (zvláště byl v této souvislosti zdůrazňován nárok na porotní soudnictví, který směřoval proti snaze mateřské země přesměrovat určitou „politicky exponovanou“ část soudní agendy zejména na soudy admirality, jež soudily bez porot).⁷

Common law tak nakonec vítězně ustálo výše uvedené výtky a naopak se stalo v následujícím období nástrojem integrace právního řádu nového amerického státu, přičemž postupně vyhovuje i tehdy vznášeným požadavkům na jeho očistu a „amerikanizaci“ (bez zajímavosti takto ani není, že při následném dalším osidlování „západních území“ jej místní francouzští usedlíci přímo považují za jejich zájmům nepřátelský nástroj „amerického imperialismu“).

Souhrnně lze říci, že „americké common law“ v dějinné zkoušce svou existenci úspěšně obhájilo v pojetí, které je považuje za „oddělený jazyk práva v rodině založené v Anglii“.⁸ Co ale i nadále zůstává problematickým, je fenomén „federal common law“, o jehož rozsahu jsou zejména v oblasti trestního práva vedeny diskuse, přičemž se nakonec objasňuje hlavně rozhodováním v případech, jimž budeme v následujícím výkladu zejména věnovat svou pozornost.

Fenomén velezrady

Nejprve se budeme věnovat trestnému činu, který – jak již jsme naznačili – je považován za vlastně vůbec nejzávažnější možný. Ještě dříve, než se však podíváme na jeho konkrétní vyznění v americkém federálním soudnictví, je nutné se alespoň stručně zmínit o jeho dřívějším pojetí právě v anglickém common law, neboť na ně jeho posuzování americkými federálními soudy pochopitelně v mnohém ohledu odkazuje.

V tomto kontextu vyzvedněme, že už pro svou mimořádnou závažnost je zločin velezrady („treason“ či zastupitelný termín „high treason“) spjat neodmyslitelně i s oblastí ústavního práva, přičemž zpočátku je jeho vymezení poměrně elastické, když se v zásadě hovoří o deliktu ještě závažnějším než je „těžký zločin“ („felony“). Teprve postupně se začíná vymezovat určitěji jako pokus o velezrádnou uzurpaci moci či obecněji jako jakákoliv výzva směřující vůči vládnoucí královské autoritě, přičemž trestem zde nebyla jen smrt pachatele, ale i propadnutí jeho majetku (zejména pak půdy) ve prospěch panovníka.

Samotné určení toho, co vše je onou „neblahou výzvou“ královské moci, zůstávalo však problematickým, a limity tohoto zločinu v rámci common law byly i nadále nejasnými,

⁶ FRIEDMANN, L. M. *A History of American Law*. New York: Simon and Schuster, 1985, s. 108–109.

⁷ Blíže k této problematice viz RAKOVÁ, S. *Podivná revoluce (Dlouhá cesta Američanů k nezávislosti 1763–1783)*. Praha: Triton, 2005, s. 42–85.

⁸ FRIEDMANN, *op. cit.*, s. 110–115.

příčemž jejich konkrétní vymezení se stalo hlavně záležitostí soudů. Tak kupříkladu roku 1347 je zmiňován případ, kdy byl z velezrady obviněn muž, který uvěznil jiného, aby od něj získal zpět dlužnou částku, což bylo považováno za uzurpaci královské moci.

V souvislosti s tím zřetelně vyvstávala i potřeba tento „nejzávažnější delikt“ přesněji formulovat, protože se stávalo zřejmým, že plné přenechání této pravomoci soudům common law může zákonitě představovat i závažné ohrožení majetku, osobní svobody, a především života kohokoliv, kdo by se případně ocitl v panovníkově nemilosti. Již krátce po právě zmíněném případě je roku 1351 přijat zákon o velezradě („Treason Act“), který skutečně na dlouhá staletí vymezil definici tohoto zločinu.⁹

Jako nejzávažnější je v jeho rámci spatřováno usilování o život panovníka a dalších členů královské rodiny. Dlužno přitom dodat, že za takové jednání mohli být původně považováni už jen samotné schvalování zavraždění krále, přičemž v právní praxi však nakonec převládlo stanovisko, že je třeba prokázat, že takováto slova byla doprovázena i reálnou přípravou činu. Vedle právě zmíněného pak velezradu představuje také vedení války proti panovníkovi v jeho království, jakož i fakt pouhé příslušnosti k jeho otevřeným nepřátelům. V případě občanské války je přitom za krále považován „de facto sovereign“, tedy ten, jemuž náležela „držba Koruny“.

Za poněkud méně závažnou (pokud ovšem lze u ze své podstaty tak závažného zločinu o „menší závažnosti“ vůbec hovořit) formu velezrady je pak považováno i padělání „velké pečeti“ či mincí v království, přičemž tzv. „petit treason“ (odtud tedy i naopak termín „high treason“) představovalo i zavraždění manžela manželkou, pána jeho sluhou, či duchovního představeného mnichem, což s ohledem na zvláštní charakter vztahů mezi uvedenými znamenalo právě tuto právní kvalifikaci zločinu, závažnější než vražda, a znamenající tak i tvrdší trest bez možnosti se mu vyhnout díky využití právního institutu „benefit of clergy“ („petit treason“ byl „redukován“ na vraždu roku 1828).¹⁰

Právě uvedené představuje tedy základ pro právní posouzení zločinu velezrady i na konci 18. století v období po založení nové americké státnosti. Jak patrně, americké federální soudy se musí vyrovnat s tím, že právní úprava – v této době ve Velké Británii stále platná – této problematice sahá jednak hluboko do středověku, jednak je už ze své podstaty koncentrovaná především na delikty namířené proti panovníkovi a jeho zájmům.

To pak – jak i naznačeno výše – představovalo pro Spojené státy americké problém už v tom ohledu, že jejich nová vlastní státnost vznikla z jednání, jež Britové sami nepochybně vnímali jako velezrádné, přičemž oprávněnost tohoto pohledu uznávali (alespoň tedy v počátcích roztržky) i sami kolonisté. Tak třeba přední americký právník James Otis ve svém textu z roku 1764 „Práva britských kolonií“ („The Rights of the British Colonies“) se sice silně angažuje v úsilí o zajištění plného rozsahu práv Američanů, na straně druhé však i uznává, že „Parlament Velké Británie má nad jemu podřízenými vládami nezpochybnitelnou moc a zákonnou autoritu přijímat zákony k jejich obecnému dobru, které pro ně ve svém výčtu jsou a mají být stejně závazné jako pro občany Velké Británie žijící přímo na území jejího království“, přičemž „násilné odporování zákonům Parlamentu a Krále je velezradou“.¹¹

⁹ BAKER, J. H. *An Introduction to English Legal History*. London: Butterworths, 1990, s. 599.

¹⁰ Tamtéž, s. 600.

¹¹ HALL, *op. cit.*, s. 61.

Nicméně přesně toho se „z logiky revoluce“ kolonisté nakonec ve vztahu k „mateřské zemi“ dopustili, přičemž nyní ale sami stáli před výzvou, jak v konkrétních soudních případech uchopit „velezrádné výzvy“ vůči vlastní nové státnosti, a jak tedy jinými slovy co nejrozhodněji zajistit její zájmy, přičemž jim však nezbývalo než se vrátit k výše popsanému pojetí velezrady v anglickém právu, a vzít ho přes veškerou paradoxnost nastalé situace při chybějící přesné legislativní úpravě jako jediné nabízející se východisko pro smysluplné řešení situace.

A to bylo nezbytné už proto, že zmíněné „velezrádné výzvy“, na něž bylo nutno bezpodmínečně se vším možným důrazem reagovat, se objevily dříve, než mnozí očekávali. V realitě je pak představovaly zejména ozbrojené pokusy o vzdor proti nové státní moci ještě v údobí „konfederálního uspořádání státu“, z nichž nejvýznamnější bylo tzv. „Shaysovo povstání“ v Massachusetts v lednu 1787. To bylo považováno za jeden ze symptomů prohlubující se anarchie v zemi, což pak bylo i významným impulsem pro šířící se přesvědčení, že tehdejší klíčová ústavní listina země „Články konfederace“ neposkytuje nové republikánské vládě dostatečnou základnu pro její efektivní správu, a situaci je třeba řešit posílením ústřední autority.¹²

Nicméně ani po přijetí a ratifikaci nové federální ústavy v roce 1788 ozbrojené výzvy vůči americké státnosti neustaly. Z nich nejzávažnější byla tzv. „whisková rebelie“, již musí naše pozornost patřit už proto, že v reakci na ni a její úspěšné potlačení dochází ke konání soudních procesů, na nichž je zločin „velezrady“ i v americkém právu nově diskutován a posuzován.

Trestný čin velezrady na amerických federálních soudech

Ze skutkového hlediska šlo přitom o to, že federální spotřební daň z roku 1791 zasáhla těžce především ekonomii západních pensylvánských okresů, v nichž byla výroba whisky vnímána jako nejlepší způsob podnikání, na čemž nic neměnila ani její zdejší a ve srovnání s jinými částmi amerického území poměrně nízká cena. To však nyní změnila výše zmíněná daň, jež zasadila zdejší na pálení whisky do značné míry založené ekonomice velikou ránu, takže tato daň přestala být mnohými místními podnikateli odváděna a federální autorita nakonec v této oblasti přestala dokonce na několik měsíců fakticky existovat.

Situace následně zašla až tak daleko, že když se výběří daní pokusili v červenci roku 1794 pohnat asi 60 neplatičů daně k federálnímu soudu ve Filadelfii, byl vypálen dům hlavního výběřčího daní a zabit jeden voják, takže na podzim téhož roku bylo nutno povolat federální oddíly, jež nakonec tuto rebelii úspěšně potlačily. V právní rovině se pak se vzpourou vypořádává v roce 1795 obvodní federální soud („United States Circuit Court for the District of Pennsylvania“) ve Filadelfii, před který byli vůdci vzbouřenců s obviněním ze spáchání trestného činu velezrady pohnáni (připomeňme v této souvislosti již výše uvedenou skutečnost, že po úpravě z roku 1793 zasedali na tomto stupni federálních soudů jen dva soudci, z nichž už pouze jeden byl členem Nejvyššího soudu USA).¹³

¹² Blíže k této problematice viz LUTZ, D. S. *The Origins of American Constitutionalism*. Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1988, s. 125–149.

¹³ PRESSER, S. B. – ZAINALDIN, J. S. *Law and Jurisprudence in American History (Cases and Materials)*. St. Paul: West Publishing Company, 1989, s. 151–152.

Konkrétně pak vystupují do popředí dva případy, z nichž první „The United States v. Vigol“ je postaven na obžalobě pro velezradu spočívající ve vedení války proti Spojeným státům americkým, přičemž tatáž obžaloba zazní i v druhém případě – „The United States v. Mitchell“. A je to právě naposledy uvedený, který nám umožňuje ve své dochované a ve srovnání s prvním případem mnohem obsáhlejší argumentaci mezi obhajobou a obžalobou nazít podrobněji tehdejší právní konstrukci zločinu velezrady.

Po výpovědích svědků je to právě žalobce Rawle, který představuje své pojetí koncepce velezrady v daném případě. Podle něj je třeba se vrátit už ke skutečnosti, že „vedení války“ proti zákonné vládě v sobě nutně obsahuje „technicky vzato“ velezradu, protože v tomto smyslu je jedno, má-li v daném okamžiku republikánskou či monarchickou formu, a již v královské Anglii (jak jsme ostatně výše také uvedli) bylo takovéto počínání jako velezrada kvalifikováno.

Rawle dále v této souvislosti výslovně upřesňuje, co znamená „vést válku“ proti zákonné vládě: „u anglických autorit je jednomyslně a jasně prohlášeno, že sdružit muže za účelem dosáhnout zastrahování či násilím odvolání zákona, nebo oponovat či zamezit násilím výkonu práva, představuje vedení války“. Zároveň přitom rozlišuje mezi pouhou konspirací s cílem vést válku, jež ještě velezradu nezakládá, a povstáním s cílem potlačit činnost veřejných úřadů, jež se jí už rovná. Konečně zdůrazňuje, že pokud konspirace skutečně přeroste ve vedení války, pak jsou velezradou vinni všichni ti, kteří se už na fázi konspirace podíleli, přičemž ti, kdo původně nebyli na spiknutí zúčastněni, ale přidali se až následně, jsou stejně vinni jako původní spiklenci, neboť u zločinu velezrady náleží vlastně všem „hlavní role“.¹⁴

Obhájce obžalovaného Mitchella pod tlakem již dříve přednesených svědectví následně konstatoval, že jeho záměrem není dokázat, že dotyčný je zcela neviný ve smyslu, že by mu nemohlo být prokázáno spáchání žádného trestného činu, ať už proti Spojeným státům americkým, či státu Pensylvánie, nicméně odmítl žalobcem předestřené obvinění ze zločinu velezrady, čímž se zákonitě dostal i k jejímu vymezení.

Podle něj je v Anglii vypracované pojetí zločinu velezrady samo o sobě diskutabilní, k čemuž se v daném případě bohužel připojuje i snaha žalobce prakticky zrušit všechno moudré rozlišení ve stupních páchaných deliktů, kdy pouhé shromáždění davu označí za konspiraci a nepokoje hned povýší na velezradu. Dále argumentuje, že podle něj faktickým jednáním obžalovaného došlo k pouhému přečinu („misdemeanour“), v žádném případě však k velezradě, neboť původní snahou shromážděného davu nebyla konspirace za účelem vedení války, ale pouhá porada, jejímž cílem bylo rozhodnout, co by bylo za daného stavu věcí nejlepším učinit. Následné a okamžitými impulsy vyvolané násilí je sice jistě politováníhodné, nezakládá však „vedení války“ proti Spojeným státům americkým, jež by se rovnalo zločinu velezrady. O ten by šlo pouze při snaze cíleně vyvolat všeobecné povstání, což ovšem nebyl tento případ.

Soudní spor byl následně předán k posouzení porotě, kdy velmi zajímavý dokument v této souvislosti představují i příslušné instrukce, jež jí byly předány soudcem Pater-sonem. Ten přitom zdůrazňuje, že prvořadým úkolem poroty je ujasnit si, co bylo hlavním cílem vzpoury, jež na části území Pensylvánie proběhla. Pokud to totiž byla snaha zamezit hrozbou a silou činnosti daňových úřadů, jakož i znemožnění uvést v život zákon

¹⁴ Tamtéž, s. 153–154.

Kongresu, pak spáchaný čin nelze právně ohodnotit jinak než právě jako velezradu. To by neplatilo pouze tehdy, pokud by toto násilí bylo motivováno pomstou vůči daňovým úředníkům jako „soukromým osobám“.

Paterson se přitom netají – a je za to následně i kritizován –, že podle něj bylo nad veškerou pochybnost výpověďmi svědků prokázáno, že jednání vzbouřenců (a tedy i obžalovaného Mitchella) nebylo v žádném případě vedeno osobní nenávisí, ale bylo svým charakterem obecné povahy, tedy té, jež zakládá zločin velezrady. Paterson jde konečně až tak daleko, že uvádí, že shromážděné důkazy znamenají, že obžalovaný musí být prohlášen vinným, čímž jde pochopitelně daleko nad běžný rámeček, kterým se obecně instrukce porotě ze strany soudů vyznačují (ty by měly zdůraznit pouze otázky, jež by porota měla při svém rozhodování o vině uvážit, nikoliv ji však přímo ovlivňovat v tom, jaký závěr by měla z předloženého důkazního materiálu vyvodit).

Dlužno přitom poznamenat, že nekompromisní stanovisko, jež soudce Paterson k projevům lidové nespokojenosti zaujal, skutečně příliš nekoresponduje s tehdejšími náhledem na obdobné dění v koloniálním údobí, v němž byl naopak spatřován výraz odporu vůči koloniální autoritě za zdravý projev lidové vůle ve jménu svobody, ba dokonce i za svého druhu poněkud drsnou medicínu nezbytnou pro uchování „zdraví vlády“. V uvedeném případě je však Mitchell nakonec porotou skutečně shledán vinným, přičemž však před velezradě odpovídajícím trestem smrti jej nakonec uchránila milost udělená prezidentem Washingtonem.¹⁵

Tento případ však skutečně dobře dokumentuje proměnu amerického smýšlení ve vztahu k davovému násilí a lidovým povstáním, jež jsou nyní – v situaci, kdy Američané mají svou legální vládu – neakceptovatelné a jenom zbytečně diskreditují novou americkou stát-nost v očích evropských národů. Nápravu lze totiž velmi jednoduše, a především v plném souladu s teorií lidové vlády zjednat díky svobodným volbám. Tento postoj se plně odráží i při posuzování další „rebelie“, jež se odehrála pět let po právě zmíněných událostech, opět na území Pensylvánie, tentokrát však v její východní části.

Podnětem přitom byla poněkud paradoxně skutečnost, že náklady na potlačení whis-kové rebelie spojené zejména s nutností zabezpečit federální oddíly, bylo nutno logicky opět pokryt z federálních daní, tentokrát uvalených na vlastníky domů. Opět tak vzniká odpor proti vybírání těchto daní, jenž tentokrát sice nebyl doprovázen krveprolítím, přesto však při něm došlo i k protiprávnímu osvobození vězňů z vazby federálního velitele místní policie. Vůdčí postava této „osvobozovací akce“ John Fries (podle něj se tak někdy nazývají tehdejší události přímo jako „Fries Rebellion“) je obžalován opět ze zločinu velezrady, jež soudí místní federální obvodní soud, na němž zasedají soudcové Peters a Iredell.¹⁶

Druhý zmiňovaný je pak zajímavý i svým stanoviskem ve známé rozepři se soudcem Chasem (který – jak ještě uvidíme – bude hrát v námi sledované problematice také svou nepominutelnou roli) v případě Calder v. Bull z roku 1798, v němž šlo o otázku možné aplikace přirozeného práva (přesněji „higher-law doctrine“) při posuzování přijaté legislativy soudní mocí. Zatímco Chase v tomto smyslu zdůrazňuje, že „pozitivním právem tak nelze ospravedlnit žádnou jasnou nespravedlnost, nelze zrušit bezpečí osobní svobody ani

¹⁵ Tamtéž, s. 154–158.

¹⁶ Tamtéž, s. 160–161.

soukromého majetku“, zastává Iredell stanovisko, podle nějž sice „někteří hloubaví právníci považují jakýkoli legislativní počín odporující přirozenému právu za neplatný sám o sobě. Domnívám se však, že by žádný soudní dvůr tvořící součást zmíněné vládní moci nebyl oprávněn něco takového prohlásit.“ A to už proto, že „představy o přirozeném právu se neřídí žádnými ustálenými měřítky. V názorech na tuto otázku se často neshodovali ani nejschopnější a nejmrvnější muži. Soud by tedy v daném případě nemohl prohlásit nic než to, že legislativa (mající stejné právo na vlastní názor) přijala zákon, který se podle mínění soudců neslučuje s abstraktními principy přirozené spravedlnosti.“¹⁷

Po tomto malém – leč nikoliv nezajímavém a právní filosofii soudce Iredella dobře dokreslujícím – odbočení se vraťme k procesu Johna Friese, v němž je tento obžalován jako hlavní aktér rebelie, jež vedla až k protiprávnímu osvobození „federálních vězňů“, což mu vyneslo obžalobu z velezrady. Jeho obhájci přitom jsou dřívější federální soudce William Lewis a Alexander James Dallas, jejichž argumenty jsou mimo jiné i nepokrytě namířeny ke snaze vyvolat v místním obyvatelstvu široké sympatie s jednáním obžalovaného.

V souladu s tím se také snaží o přesunutí projednávání případu z Filadelfie do nort-hamptonského okresu, v němž byl trestný čin spáchán, a to s odvoláním na 29. oddíl zákona o soudnictví, podle něhož má být soud konán na místě, kde došlo k protiprávnímu jednání. To však oba soudci odmítají s konstatováním, že pokud byl prakticky celý tento okres ve stavu vzpoury vůči federální moci, potom lze jen stěží očekávat, že by zde mohl proběhnout nestranný a spravedlivý proces.

Pokud se pak zaměříme na věcnou argumentaci obhájců, je zde podobně jako u již zmíněných případů patrná snaha odmítnout právní kvalifikaci případu jako velezrady, neboť takováto v případě, že je obžalovaný shledán vinným, na sebe zákonitě přitahuje i nejvyšší trestní sazbu v podobě udělení trestu smrti. Oba shodně tvrdí, že ozbrojený odpor vůči federálním orgánům při vynucování federálního zákonodárství nepředstavuje nutně sám o sobě zločin velezrady. Napadeno je v této souvislosti poměrně logicky i rozhodnutí v případě Mitchell, o němž obhájci tvrdili, že bylo „stejně nesoudné jako nejhorší názor přijatý v nejhorších dobách Anglie“.

A právě pojetí zločinu velezrady v common law Anglie následně věnují Lewis i Dallas svou pozornost. Podle nich zdejší příliš široká definice velezrady vedla zákonitě i k tyranii královské moci, což oba právníci dokládají také citacemi případů, jež mají přítomné a zejména pak pochopitelně porotu vést k přesvědčení, že už v samotné historii trestného činu velezrady je nemálo absurdit. Zmíněn je kupříkladu i případ, kdy vlastník hostince pojmenoval svůj podnik „Znamení Koruny“, načež o svém synovi tvrdil, že je „dědicem Koruny“, což mu vyneslo obvinění z velezrady.

Podobně pak oba obhájci tvrdili, že i precedent dokládající, že „záchrana vězňů“ z rukou oficiálních autorit je velezradou, pochází z doby absolutistické vlády krále Jindřicha VIII., a porota by mu tudíž jako „despotickému excesu“ neměla přikládat žádnou právní váhu. Právě naopak by mělo být nyní v již svobodné americké republice pojetí velezrady velmi limitované, přičemž její naplnění skrze „vedení války proti vládě“ by mělo být omezeno jen na případy, kdy se ozbrojení muži přímo pokusí o svržení vlády nebo kdy se část území násilím pokusí odvrhnout autoritu Spojených států amerických. Velezradou však není, pokud se vzbouřenci pouze pokusí zabránit uvedení zákonů republiky do praxe. Zde by

¹⁷ HALL, *op. cit.*, s. 108–109.

šlo – tedy stále v pojetí obou právníků – v rámci common law hovořit pouze o trestném činu pobuřování („sedition“) nebo pomoci k útěku („rescue“), v žádném případě však o hrdelním zločinu velezrady.¹⁸

Jinak to však viděl ve svých instrukcích porotě soudce Peters, který se opět vztáhl zejména k předchozím případům whiskové rebelie a zdůraznil, že je velezradou zabránit silou či zastrašováním výkonu (nebo dosáhnout odvolání) práva Spojených států, neboť takto jsou „práva všech napadena násilím několika“ a je zasazen smrtelný úder vládě nutně závislejší ve svém fungování právě na výběru daní.

Není přitom ani bez zajímavosti, že soudce Iredell se ve zřejmém vymezení se k postoji soudce Patersona „v případě Mitchell“ zřetelně zřekl možnosti jakkoliv svým úsudkem ovlivňovat porotu, když výslovně konstatoval, že není úlohou soudu vyjádřit svůj vlastní názor, zda byl naplněn velezradný záměr ve smyslu obžaloby, neboť toto náleží porotě – úlohou soudu je pouze objasnit porotcům stav právní úpravy, jež se k posouzení případu vztahuje.

Samotná porota nakonec vyřkla nad Johnem Friesem verdikt „vinný“, což bylo vzhledem k výkonu obhájců shledáno spíše překvapivým a přičítalo se zejména tomu, že veřejné mínění ve Filadelfii, kde se proces odehrál, bylo silně zaměřeno proti „venkovským vzbouřencům“, a nezůstalo ani bez vlivu na rozhodnutí porotců. A právě údajná podjatost jednoho z porotců je nakonec i důvodem, proč je Friesovi přičteno právo na nový proces. Konkrétně šlo přitom o to, že se porotce John Rhoad podle svědků již poté, co byl vybrán do poroty, ale ještě předtím, než začal samotný proces, vyjádřil v tom smyslu, že „Fries má být pověšen“. Soudce Peters se přitom na rozdíl od Iredella zprvu nedomníval, že tento výrok zakládá právo odsouzeného na opakování procesu, neboť Rhoad i v případě, že by takový výrok skutečně pronesl, pouze reflektoval, jak se tehdy celá záležitost jevila veřejnému mínění, nakonec se však zdráhavě k Iredellově mínění připojil.¹⁹

Druhý proces Johna Frieše na obvodním federálním soudu pak začíná v dubnu roku 1800, kdy jedním ze soudců je opět Peters, jehož však tentokrát doplnil Iredellův protivník ve sporu o fenomén přirozeného práva Samuel Chase. Právě tento soudce je i stoupencem přístupu, podle něž se má v tomto procesu zamezit plýtváním času na citace nepodstatných autorit a zbytečné diskuse. Za tímto účelem dále podnikl Chase i nikoliv zcela obvyklý krok spočívající ve skutečnosti, že sepsal „náhled soudu“ na to, jaké právo je relevantní pro daný případ, aby tím odradil obhájce od další možné argumentace v tomto směru.²⁰

Zcela konkrétně pak tvrdil, že pro případ je určující pojetí trestného činu velezrady, tak jak bylo zejména vyjádřeno v procesech vztahujících se k whiskové rebelii, a jehož jádrem je právní přesvědčení, že ozbrojený odpor vůči právu Spojených států amerických představuje velezradu. Je tedy zcela zbytečné ztrácet čas tím, že se budou porotě představovat jakési absurdní případy z dávné anglické historie. V neskrývané pobouřené reakci na tento postup pak oba obhájci z prvního Friesova případu Dallas i Lewis ohlásili svůj záměr dále

¹⁸ PRESSER – ZAINALDIN, *op. cit.*, s. 161–162.

¹⁹ Tamtéž, s. 162–163.

²⁰ Připomeňme v této souvislosti, že poněkud „autoritativní povaha“ soudce Chase vedla nakonec i k známému „impeachmentu“ tohoto soudce v Senátu. Roku 1805 byl ale nakonec Chase zbaven tímto orgánem obvinění ve všech bodech obžaloby. Blíže k této problematice viz LILLICH, R. B. The Chase Impeachment. *The American Journal of Legal History*, 1960, s. 51–70.

se nepodílet na projednávání případu, v němž jim byly soudem dle jejich mínění zcela nepřijatelně takto nastaveny mantinely pro argumentaci.

Následný pokus o smír, o nějž se pokusil nám již taktéž známý žalobce případu Rawle, nakonec skončil neúspěchem, který byl podtržen i skutečností, že Fries odmítl jiné obhájce a rozhodl se hájit sám, což bylo však zřejmě motivováno i skutečností, že tento přístup měl vzbudit také sympatie veřejnosti a přispět k případnému udělení prezidentské milosti v případě odsouzení. Ostatně sám Rawle v průběhu procesu opakovaně zmínil, že je mu postavení žalobce v situaci, kdy obžalovaný nemá k dispozici odpovídající právní pomoc, a to navíc, když je proti němu vznesena „největší myslitelná žaloba“, osobně velmi nepříjemně.

Rawle nejprve ve své řeči shrnuje skutkovou podstatu případu, kdy považuje za dřívějšími svědeckými výpověďmi prokazané, že Fries byl vůdčí postavou dění směřujícího k nezákonnému osvobození federálních vězňů, čímž se dopustil vedení války vůči Spojeným státům, a tak i trestného činu velezrady. Sám se přitom i vrací ještě k soudním procesům týkajícím se velezrady z anglické právní minulosti, přičemž zdůrazňuje, že citování případů z této doby by se mělo týkat pouze vedení války proti královské vládě, nikoliv však vzpoury proti osobám jednotlivých panovníků.

Vzhledem k již zmíněné nepřítomnosti obhájců v tomto procesu se tak v jeho dalším průběhu jednalo především o výměnu argumentů mezi žalobcem Rawlem a oběma soudci, z nichž především Chase opakovaně konstatoval, že by v celém projednávání měla být pominuta role trestného činu velezrady v anglickém právu při pouhém omezení se na to, jak byl tento zločin pojat v případech vztahujících se k whickové rebelii.

Chase nakonec shrnuje ve své řeči tento právní náhled, kterého by se porota měla dle jeho názoru při svém rozhodování přidržet, přičemž zdůrazňuje, že obžalovaným spáchaný zločin velezrady je vůbec tím největším myslitelným, jakého se může člověk dopustit. Samotný Fries, jenž zaujal bez přítomnosti svých obhájců během procesu prakticky zcela pasivní postoj, je nakonec porotou shledán opětovně vinným, odsouzen k trestu smrti oběšením, jenž je mu ale nakonec cestou prezidentské milosti prominut.²¹

Další případy „federal common law of crimes“

Jak už ale řečeno v úvodu této studie, nebyl to jen zločin velezrady, jenž nás opravňuje hovořit o užití „federálního common law“ na amerických federálních soudech v prvních desetiletích po založení nové americké státnosti. Jelikož však již také zmiňovaný zákon o soudnictví z roku 1789 poskytoval v tomto směru jen poměrně vágní vodítko, když hovoří o zločinech podléhajících soudní autoritě Spojených států, byla to nakonec především soudní praxe, jež určila, co do takto vymezené jurisdikce vlastně spadá.

Fakticky bylo rozhodující, jaké konkrétní trestné činy byly před federálními soudy žalovány. Obecně přitom panovalo přesvědčení, že jsou to v první řadě ty, v nichž se vyskytuje „mezinárodní prvek“, neboť Spojené státy americké podle tehdejších teorií „právo národů“ („law of nations“) do svého právního řádu inkorporovaly. Dobře to dokládá již případ z roku 1793, kdy je vzneseno obvinění proti Gideonu Henfieldovi, který byl obviněn z toho, že se zapojil do jednání nepřátelského národům žijícím v míru se Spojenými státy americkými.

²¹ PRESSER – ZAINALDIN, *op. cit.*, s. 164–177.

Konkrétně šlo přitom o to, že Henfield se jako americký občan podílel na ukořisťení anglické lodi francouzskými mořskými lupiči, čímž se podle soudce Wilsona provinil proti „základům civilizované jurisprudence“, jež v jeho zemi představuje systém common law. Henfield je tedy obžalován s tím, že se dopustil porušení neutrality svého státu nepřátelským aktem vůči jinému státu, přičemž také porušil právo své vlastní země jednáním odporujícím „právu národů“ převzatému do celku common law.

Samotný proces probíhal shodou okolností opět na pensylvánském federálním obvodním soudu, přičemž obžalovaný se bránil nejprve konstatováním, že netušil, že svým jednáním porušuje neutralitu Spojených států amerických, což ale později změnil na tvrzení, že je stoupencem „francouzské věci“, ba že se přímo považuje za Francouze a zamýšlí se i se svou rodinou odstěhovat na její území.

Soud následně konstatoval, že právo emigrace pochopitelně náleží každému svobodnému člověku, pro posouzení daného případu je však určující, zda k ní došlo už před spácháním „nepřátelského aktu“, a zda tedy v dané době byl Henfield stále ještě občanem Spojených států či již nikoliv. Porota se po tomto právním vymezení případu soudem nakonec rozhodla pro verdikt „nevinen“.²²

Jiným případem, kde došlo při soudním projednávání k výslovnému uplatnění „práva národů“ jako práva Spojených států amerických, byl i proces s janovským konzulem Ravarou, který byl roku 1793 opět před stejným pensylvánským soudem obviněn z vydírání. Soud přitom konstatoval, že jeho konzulská hodnost nezakládá nárok na vynětí z trestního stíhání, načež jej po důkazním řízení shledala porota vinným.

Mezi případy, v nichž došlo v tomto období k uplatnění federal common law, dále patří i proces „The United States v. Robert Worrall“, projednávaný před pensylvánským federálním obvodním soudem roku 1798, v němž byl Worrall obžalován z pokusu podplatit daňového komisaře Spojených států. Toto jednání je soudem výslovně považováno za trestný čin v rámci common law, jež je zároveň právem Spojených států. Obžalovaný je nakonec shledán vinným a odsouzen k uvěznění na dobu tří měsíců a zaplacení pokuty dvou set dolarů.²³

Závěrem

Souhrnně můžeme říci, že federal common law se v praxi federálních soudů, jak jsme mohli vidět na příkladu právě uvedených soudních případů (jež se shodou okolností odehrály na federálním obvodním soudu státu Pensylvánie), opravdu prosadilo a bylo fakticky aplikováno. Šlo přitom hlavně o případy velezrady a některé další trestné činy, u nichž byl zejména přítomen prvek „práva národů“, jež bylo považované za součást právního řádu Spojených států amerických.

Již tehdy se však objevují i hlasy, které namítají, že common law bylo původně pouze právem jednotlivých kolonií, kdy některé z něj navíc převzaly do svých právních řádů něco, co jiné naopak odmítly, a že tak o nějakém jasně vymezeném „federal common law“ může být po vzniku Spojených států amerických jen stěží řeč. Požadováno je už z důvodu právní jistoty jasně zákonné vymezení federálních zločinů, k čemuž následně skutečně i dochází. Dobrým příkladem jsou v tomto směru ostatně už i některé zákony

²² Tamtéž, s. 181–186.

²³ Tamtéž, s. 187–194.

z doby prezidentské administrativy federalisty Johna Adamse (zejména „zákon o pobuřování“ z roku 1798), na čemž nic nemění ani skutečnost, že se následně staly předmětem vyostřeného politického boje právě mezi federalisty a republikány vedenými budoucím prezidentem Thomasem Jeffersonem.²⁴

Celé téma je přitom důležité už proto, že ukazuje, jak si právní řád teprve pozvolna se formující federace začíná vytvářet i odpovídající federální trestní právo, čímž nepochybně přispívá i k tolik potřebnému vědomí nové „americké jednoty“.

²⁴ Blíže viz HALL, *op. cit.*, s. 98–101.

Niektoré paradoxy ústavnoprávneho vývoja strednej Európy v medzivojnovom období

Ivan Halász

*Národná univerzita pre verejnú službu, Fakulta štátovedy a medzinárodných vzťahov - Spoločenskovedné výskumné centrum - Ústav právnych vied (ELKH TK JTI), Budapešť
Kontaktní e-mail: halasz.ivan@tk.hu*

Several Paradoxes of the Constitutional Development in the Central Europe in the Interwar Period

Abstract:

The paper deals with the constitutional development of the Central European countries in the interwar period. It focuses on Austria, Czechoslovakia, Hungary and Poland. With exception of Hungary every country adopted new constitution in 1920/1921. Hungary, which had traditionally non-written (organic) constitution, officially returned to the prewar and prerevolutionary constitutional system. The Hungarian parliament regulated in the Act I. from 1920 only the position of the provisional head of state (Miklós Horthy), because the country was monarchy without king. This act served also as small provisional constitution. The paper focuses on the four main issues: 1. the constitution making in early period, 2. the role of first women in parliaments, 3. the position of the head of state in the political system, and 4. electoral systems in Central Europe. Sometimes the political development produced interesting and non-traditional situations. E.g., the most democratic constitution was adopted in Czechoslovakia by non-elected parliament. This country preserved its democratic system in the interwar period with the help of very disciplined and corrupt parties. The authoritarian tendencies were strong in Hungarian Kingdom, but the original position of provisional head of state was relatively weak in the first decade of period. The Austrian constitution designed by Hans Kelsen did not protect the democracy in Austria. Very democratic Polish constitution changed many times in the interwar period and the trend of amendments was always authoritarian.

Key words: constitution; continuity; electoral law; parliament; Central Europe

Kľúčové slová: ústava; kontinuita; volebné právo; parlament; stredná Európa

DOI: 10.14712/2464689X.2021.5

Stredná Európa prešla po roku 1918 zásadnou štátoprávnou, spoločensko-politickou a čiastočne i kultúrno-mentálnou prestavbou. Jej súčasťou boli prirodzene aj ústavnoprávne zmeny, ktoré sa prejavili predovšetkým prijatím nových ústav v rokoch 1919 až 1921. Región medzi Nemeckom a bývalým Ruskom (neskôr Sovietskym zväzom) prešiel vo veľmi dynamickom a komplikovanom 20. storočí minimálne troma vlnami ústavodarných procesov. Každá z nich nasledovala po jednom veľkom (globálnom) konflikte. Prvá vlna demokratických ústav prišla po prvej svetovej vojne, druhá vlna nasledovala po druhej svetovej vojne a tretiu vlnu umožnil koniec studenej vojny, pád komunistických režimov a s ním spojený rozpad Sovietskeho zväzu.¹ Každá vlna mala svoje charakteristické vlastnosti a špecifické problémy. Nasledujúce riadky však budú tematicky venované len prvej z nich.

Rok 1918 so sebou neprinesol len rozpad starých stredo- a východoeurópskych monarchií (Rakúsko-Uhorsko, cárske Rusko, Osmanská ríša, čiastočne cisárske Nemecko) a vznik nových národných štátov, ale aj prvú veľkú vlnu republikanizmu a skutočne radikálny pokus demokratizovať región. Väčšina nových štátov vznikla ako republika (Československo, Estónsko, Fínsko, Litva, Lotyšsko, Poľsko a Rakúska republika). Nové ústavy však dostali aj zväčšené monarchie (Kráľovstvo Srbov, Chorvátov a Slovincov, t.j. neskoršia Juhoslávia a Rumunsko). Napriek tomu, že kontrarevolučné Maďarsko admirála Miklósa Horthyho urobilo všetko preto, aby sa vymedzilo voči revolučnému vývoju medzi októbrom 1918 a letom 1919, ani tu už nebolo možné ignorovať všetky zmeny a trendy. Skoro všade bolo zavedené demokratické volebné právo, ktoré sa vzťahovalo aj na ženy. Prirodzene s výnimkou Fínska, kde ženy mali volebné právo už aj pred rokom 1918. S rozličnou intenzitou sa začali prejavovať taktiež sociálno-reformistické snaženia, ktorých cieľom bolo neutralizovať nebezpečenstvo nekontrolovaného revolučného výbuchu a nástupu boľševizmu.²

Zrod nových ústav a charakter ústavodarných orgánov

Skoro všetky spomínané tendencie sa prejavili v nových ústavách, ktoré však okrem výnimiek neboli schopné garantovať demokratický vývoj regiónu až do konca medzivojnového dvadsaťročia. Väčšina ústav prijatých po prvej svetovej vojne v časoch revolučnej hrozby bola totiž demokratickejšia než skutočné spoločenské a kultúrno-mentálne pomery. Prirodzene ani celková zaostalosť a z nej prameniaca ekonomická nestabilita regiónu neprospeli jeho demokratizácii.³ Jedinou krajinou medzivojnovkej strednej a východnej Európy, ktorá si až do roku 1938 zachovala funkčný občiansko-demokratický politický systém, bola prvá Republika československá. V ostatných štátoch regiónu od polovice 20. rokov 20. storočia postupne dochádzalo k nastoleniu rozličných foriem autoritatívnych režimov. Výnimkou nebolo ani blízke Rakúsko, kde pôvodnú demokratickú ústavu pomáhal koncipovať jeden z najvýznamnejších právnikov 20. storočia Hans Kelsen.

¹ TRÓCSÁNYI, L. Alkotmányozás és rendszerváltás Közép- és Kelet-Európában. *Jogtudományi Közlöny*, 1995, 8. sz. (augusztus), s. 384–390.

² SÁRI, J. Közép-Európa alkotmányai 1994: a tagadás tagadása. *Jogtudományi Közlöny*, 1994, július-augusztus, s. 275.

³ Problematiku medzivojnovkej sociálnej, ekonomickej a politickej disharmónie v regióne, ktorá zabránila jeho demokratizácii podrobne spracoval BEREND, T. I. *Válságos évtizedek*. Budapest: Magvető, 1987.

Pritom prvorepublikové Československo bolo jedinou krajinou vtedajšej užšie chápanej strednej Európy, ktorej ústavu neprijal slobodne zvolený povojnový parlament, ale dočasný revolučný orgán, ktorý sa dokonca pôvodne aj nazýval Revolučným (resp. dočasným) národným zhromaždením. Vznikol postupným rozšírením Národného výboru,⁴ ktorý realizoval prevzatie moci koncom októbra 1918. Pôvodne si v ňom české politické strany rozdelili miesta podľa politických pomerov v zastupiteľských orgánoch z obdobia Rakúsko-Uhorska.⁵ Slovenský klub vznikol kooptovaním poslancov koncom roku 1918, avšak okrem Slovákov v ňom zasadali aj viacerí českí predstavitelia (okrem iných aj Alice Masaryková a Edvard Beneš).⁶ Predstavitelia početných neslovanských menšín v tomto zbore nezasadali.⁷ To do určitej miery sponchybnilo jeho legitimitu, čo neskôr zdôrazňovali predovšetkým nemeckí menšinoví politici, ako aj dobová maďarská odborná spisba venovaná československému vývoju.⁸

Určitý nedostatok formálnej legitimity československého ústavodarného procesu kompenzoval široký – skoro až celonárodný – konsenzus českých a slovenských politických strán počas prípravy a prijímania novej ústavy. Konsenzus sa hľadal napriek tomu, že socialisticko-agrárnická koalícia mala dostatočnú väčšinu na prijatie ústavy, avšak vyvarovala sa jednostranných krokov. Ferdinand Peroutka vtedajšiu situáciu zhrnul nasledovne: „Převrat byl proveden koalici všech československých stran; mělo se za nezbytné, aby také ústava, toto dokončení převratu, byla provedena touž celonárodní koalici a aby se tak stala nezávislou na vůli Němců, dychtivě – a jak se vědělo – rozhořčeně čekajících přede dveřmi Národního shromáždění. Všichni předvídali prudkou ofenzivu Němců, jakmile vstoupí do ústavního života, a chtěli proti ní být zabezpečeni národní jednomyslností aspoň ve věcech základních. Uznávalo se dále, že revoluční sněmovna nevyšla z voleb a nemůže se proto honosit tím, že přesně vyjadřuje mocenské rozvrstvení v národě: je opatrnější vzhledem k budoucnosti, jestliže ve sboru takto vzniklém, kde stranám byla propůjčena síla jen podle názorů Národního výboru z r. 1918, žádná strana nebude znásilněna, neboť kdyby pak volby ukázaly, že byla úsudkem Národního výboru podceňena, oč jiného by usilovala tak horlivě jako o revizi ústavy jí vnucené? Byla proto tedy ústava vytvořena tak, aby mohla trvat beze změny, i kdyby v koloběhu střídavého politického štěstí ty strany, které r. 1920 byly navrchu, se ocitly jednou dole. Bylo výslovně ujednáno mezi stranami, že zákony ústavní a a k nim připojené zákony jiné, volební, jazykový, župní, budou tak udělaný, aby strana, která s nimi nemůže souhlasit, mohla je aspoň snášet (tolerari posse).“⁹ Úplný

⁴ O jeho vzniku pozri RYCHLÍK, J. *Rozpad Rakousko-Uherska a vznik Československa*. Praha: Vyšehrad, 2018, s. 224–226.

⁵ PAVLÍČEK V. a kol. *Ústavní právo a státověda. II. díl. Ústavní právo České republiky*. 1. úplné vydání. Praha: Leges, 2011, s. 33.

⁶ KRAJČOVIČOVÁ, N. Úloha a význam Klubu slovenských poslancov v parlamentnom systéme ČSR v rokoch 1918–1920. In: FERENČUHOVÁ, B. – ROGULOVÁ, J. a kol. *Občianska spoločnosť a politická kultúra: kapitoly z dejín Slovenska 1918–1938*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2012, s. 34.

⁷ PETRÁŠ, R. *Menšiny v meziválečném Československu*. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 2009, s. 171. Budovania nového československého štátu sa na druhej strane aktívne zúčastnili predstavitelia židovskej komunity. PAVLÍČEK V. K počátkům a hodnotám československé ústavnosti. In: PAVLÍČEK V. *O české státnosti. 1. Český stát a Němci*. Praha: Karolinum, 2002, s. 150.

⁸ ZSEDÉNYI, B. A cseh-szlovák alkotmány létrejöttének előzményei. Ideiglenes és végleges alkotmány. Kisebbségi jogok. Nemzetgyűlés. *Miskolci Jogászélet*, 1925, 6. sz., s. 47–48.

⁹ PEROUTKA, F. *Budování státu III*. Praha: LN, 1991, s. 924–925.

konsenzus sa síce stranám dosiahnuť nepodarilo, ale nakoniec väčšina strán za novú ústavu zahlasovala. Zo 155 čiastkových hlasovaní sa v 105 prípadoch podarilo hlasovať spoločne (podľa Peroutku svorne), „... ostatní byla bojovná, možno-li ovšem nazvat bojem událost, v níž výsledek byl předem dobře znám. V ústavním výboru se nepodařilo sjednat úplnou dohodu; národní demokracie přenesla boj do pléna, podávši řadu pozměňovacích návrhů. Poněvadž nebyly přijaty, hlasovala pak proti různým partiím jazykového zákona, proti vázaným kandidátním listinám, proti tomu, že volební právo do senátu začíná už od šestadvaceti let. Lidová strana, získána odstraněním odluky církve od státu, hlasovala pro vše mimo jazykový zákon. Slovenská ľudová strana, podřizující se disciplíně Slovenského klubu, hlasovala s koalicií. Dr. Kramář, utrpěv porážku při boji o jazykový zákon, okázale odešel ze zasedací síně.”¹⁰

Samostatnú Rakúsku republiku s dnes už nezvyčajným názvom (Republik Deutschösterreich, t. j. Nemecko-rakúska republika) vyhlásilo dočasné – jednokomorové – Národné zhromaždenie pozostávajúce z nemeckých poslancov bývalej Ríšskej rady (Reichsrat) 12. novembra 1918.¹¹ Prvé povojnové slobodné a demokratické voľby sa však konali už vo februári 1919 a ich víťazom boli sociálni demokrati, ktorí potom dohodli veľkú koalíciu s druhou dominantnou silou, ktorú predstavovala kresťansko-sociálna strana (predchodcovia dnešných ľudovcov). Táto koalícia 1. októbra 1920 prijala rakúsku demokratickú ústavu, ktorá je po mnohých zmenách a s určitými prestávkami v platnosti vlastne až dodnes. Na jej vypracovaní sa zásadným spôsobom podieľal už spomínaný významný právny vedec Hans Kelsen.¹² Po prijatí ústavy sa veľká koalícia rozpadla, konali sa nové voľby a k moci sa dostala pravicová koalícia kresťanských sociálov, pronemeckých nacionalistov a agrárnikov.¹³

Konflikt medzi rakúskou pravicou a ľavicou sa neustále stupňoval a po veľkej hospodárskej kríze viedol dokonca ku krátkej občianskej vojne a nastoleniu autoritatívneho pravicového režimu kancelára Engelberta Dollfusa. Okrem iného sa tu pravdepodobne prejavil aj fakt, že rakúska ústava síce netrpela nedostatkom formálnej – slobodnými voľbami podporenej – legitimacy, ale jej celospoločenskej legitimitate predsa len nepomohol fakt, že sa zrodila v dôsledku prehratej prvej svetovej vojny.¹⁴ Inak to bol taktiež aj problém nemeckej demokratickej ústavy prijatej v roku 1919 vo Weimare, ktorá mala veľký vplyv na neskorší rakúsky ústavný vývoj.¹⁵ Prírodné rakúsky ústavný vývoj urobil v strednej

¹⁰ Tamže, s. 927–928.

¹¹ O tomto období pozri podrobnejšie WIEDERIN, E. Von der Staatsgründung 1918 zur Bundesverfassung 1920. In: BUSSJÄGER, P. – OBERDANNER, J. (eds.). *3. November 1918 – Die Länder und der neue Staat. Beiträge zur Festveranstaltung „100 Jahre selbständiges Land Vorarlberg“*. Hamburg: NAP – New Academic Press, 2019, s. 141–155.

¹² NÉMETH, I. Az osztrák út. *Grotius*, 2012, 49 sz., s. 5 a s. 21. [online]. Dostupné na: http://www.grotius.hu/doc/pub/EFNLUG/2012_47_nemeth_grotius_e-konyvtar_49.pdf [cit. 26. 11. 2020].

¹³ Sociálni demokrati mali 62 mandátov v Národnej rade, boli teda na druhom mieste po ľudovcoch s ich 79 mandátmi. Tamže, s. 21.

¹⁴ JAKAB, A. Das Österreichische Bundes-Verfassungsgesetz (1920) und die Weimarer Reichsverfassung (1919). Weimars negativer Einfluss auf die Österreichische Verfassung. *Revista de Historia Constitucional*, 2019, No. 20. s. 436.

¹⁵ Tamže, s. 435–448.

Európe do určitej miery osobitým aj fakt, že Rakúska republika vznikla ako spolkový (federatívny) štát.¹⁶

Poľskú ústavu z roku 1921 prijal ústavodarný Sejm zvolený začiatkom roku 1919 na základe volebného nariadenia dočasnej hlavy práve sa rodiaceho poľského štátu. Novodobý zakladateľ štátu Józef Piłsudski týmto nariadením zaviedol v Poľsku demokratické volebné právo, ktoré sa vzťahovalo aj na ženy. Koncom januára bol zvolený jednokomorový ústavodarný Sejm (1919–1922), ktorý nepokrýval ešte všetky územia vznikajúceho Poľska, lebo zvrchovaná moc jeho orgánov sa ešte neuplatňovala všade. Preto bol Sejm neskôr ešte niekoľkokrát doplnený. Pomery v ňom sa však už zásadne nemenili – 394 mandátov si v Sejme viac-menej rovnomerne rozdelili nacionalistická pravica, centrum a ľavica. Národnostné menšiny boli taktiež prítomné v parlamente – 11 mandátov mala židovská menšina a 2 mandáty nemecká národná skupina.¹⁷ Pôvodne sa počítalo so zvolením 526 poslancov, nakoniec však v zbore v roku 1921 zasadalo len 423 zástupcov ľudu.¹⁸

Zasadat' začal Sejm – hoci v neúplnom zložení – už 10. februára 1919, t. j. necelé tri mesiace po vzniku druhej Poľskej republiky, ktorá bola pritom v ešte ťažšej situácii než susedné Československo. Tomuto faktu (t. j. rýchlemu otvoreniu Sejmu) sa pripisoval veľký význam, lebo ako poznamenal vtedajší významný politik a potom predseda parlamentu Maciej Rataj „... existuje Poľsko, máme Sejm...“¹⁹ Priamo zvolený Sejm mal teda zohrať dôležitú úlohu v procese budovania štátu a jeho legitímácie v očiach domáceho obyvateľstva aj zahraničia. Nakoniec tento zbor prijal po dlhých diskusiách a zložitých kompromisoch novú poľskú demokratickú ústavu, na ktorej príprave sa zúčastnili najprestížnejší poľskí odborníci a mnohé autority vtedajšieho verejného života. Veľa sa diskutovalo o postavení prezidenta republiky – stúpenci amerického modelu chceli silného, stúpenci vtedajšieho francúzskeho modelu reprezentatívneho prezidenta. Paradoxne silného prezidenta odmietali skôr predstavitelia pravice, ktorá bola pritom v mnohých otázkach menej demokratická ako centrum a ľavica, lebo sa obávali, že by sa ním stal ich úhlavný nepriateľ – Józef Piłsudski.²⁰ Ten nakoniec skutočne nechcel zaujať takýto post, ktorý v oslabenej podobe nevyhovoval jeho naturelu a úlohám budovania štátu, ktoré generál presne videl pred sebou. Výkonná moc bola teda rozdelená medzi nepriamo voleného prezidenta a premiéra, zákonodarná moc – taktiež podľa francúzskeho vzoru – medzi Sejm a Senát. Spolu tvorili Národné zhromaždenie.

Dokonca ešte aj v Maďarsku prebehli začiatkom roku 1920 voľby do Národného zhromaždenia, ktoré vyhrali maloroľníci a kresťansko-národné sily zamerané na strednostavovského mestského voliča. Na jednej strane prebehli síce v atmosfére doznievajúceho bieleho teroru z jesene roku 1919 a maďarská sociálna-demokracia z nich bola fakticky vylúčená, na druhej strane sa však konali na základe demokratického volebného nariadenia

¹⁶ WIEDERIN, *op. cit.*, s. 155.

¹⁷ KOVÁCS, I. *Piłsudski... Katyň... Solidarita. Kľúčové pojmy poľských dejín 20. storočia*. Praha: Barrister & Principal, 2010, s. 48.

¹⁸ BARDACH, J. et kol. *Dzieje Sejmu Polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2011, s. 138. V roku 1919 34,2 % poslancov patrilo k pravici, 30,8 % k stredu (tvorili ho Poľská ľudová strana „Piast“, kresťanská demokracia a Národný robotnícky zväz) a 30,3 % k ľavici (Poľská socialistická strana a Poľská ľudová strana „Wyzwolenie“).

¹⁹ Tamže, s. 139.

²⁰ KOVÁCS, *op. cit.*, s. 74. Pozri aj BARDACH et kol., *op. cit.*, s. 148–150.

kontrarevolučnej vlády pravicového továrnikara Istvána Friedricha, ktorý sa predtým politicky angažoval v časoch občiansko-demokratickej revolúcie koncom roku 1918.²¹

V auguste 1919 patrila Friedrich však už medzi kontrarevolučných politikov, ktorí chceli zvrhnúť len niekoľko dní existujúcu odborársko-sociálno-demokratickú vládu Gyula Peidla, čo sa im nakoniec 6–7. augusta aj podarilo. Svoju legitimitu sa snažili odvodiť od poverenia z rúk arcivojvodu Jozefa Augustína Habsburg-Lotharingen,²² ktorého posledný cisár a kráľ Karol IV. ešte predtým, ako sa vzdal výkonu svojej kráľovskej moci, vymenoval za tzv. kráľovho človeka v Uhorsku. Táto funkcia mala latinský názov *homo regius*. V podstate išlo o kráľovského miestodržiteľa. 7. augusta 1919 sa sám Jozef prehlásil za vládcu (*kormányzó*), v tejto pozícii však nevydržal dlho a musel sa vzdať. Inak Jozef z poverenia kráľa Karola vymenoval počas astrovej revolúcie bezprostredne po vojnovej porážke grófa Mihálya Károlyiho za ministerského predsedu, takže s menovaním krátkodobých premiérov mal už svoje skúsenosti. Vo vyhláske z 8. augusta sa inak doslova v jeho prípade hovorilo o kráľovskom kniežati, resp. vojvodovi (*királyi herceg*).²³

Možnosti kontrarevolučnej pravicovej vlády, ktorá prevzala kontrolu nad budapeštianskymi ministerstvami, však boli veľmi obmedzené. Zásadným faktom bola okupácia hlavného mesta rumunskými vojskami, ktorá trvala až do 14. novembra 1920. Dohodové veľmoci taktiež nepovažovali takúto vratkú vládu za ideálne riešenie, čiastočne aj preto, že v nej chýbali pravicoví sociálni demokrati. Slabá Friedrichova vláda teda nezískala ich uznanie.²⁴ Západní diplomati intenzívne hľadali riešenie, ktoré by bolo funkčné a aspoň čiastočne demokratické. Hlavnú úlohu v ňom mal zohrať veliteľ malej kontrarevolučnej Národnej armády admirál Miklós Horthy, ktorý bol sympatický predovšetkým Britom, ako aj obnova činnosti parlamentu. Horthy bol však vtedy skôr stúpencom otvorenej vojenskej diktatúry. Západná diplomacia musela teda uzmierniť tieto protichodné sily a tendencie – potrebu obnoviť parlamentarizmus, nastoliť právny poriadok hoci aj s pomocou sily a zároveň nájsť silného vodcu, ktorý by dokázal garantovať stabilitu systému. Potrebovali k tomu preto politicky reprezentatívnejšiu „občiansku“ vládu, ktorú zostavil kresťanský politik Károly Huszár po odchode Rumunov z Budapešti 24. novembra 1919.²⁵

Pre potreby zvolania konsolidačného Národného zhromaždenia ešte Friedrichova dočasná vláda prijala už spomínané volebné nariadenie, ktoré bolo primerane duchu doby (a neprimerane vtedajším maďarským pomerom) veľmi demokratické. Nariadenie bolo publikované ešte 17. novembra. Volebné právo získali všetci muži starší ako 24 rokov, ktorí boli aspoň 5 rokov štátnymi občanmi. V prípade žien sa vyžadovalo aspoň šesťročné občianstvo a schopnosť čítať a písať po maďarsky. V oboch prípadoch bol potrebný aspoň polročný pobyt v danom mieste. Muži, ktorí strávili aspoň 12 mesiacov na fronte, získali volebné právo aj vtedy, ak ešte nemali 24 rokov. Pasívne volebné právo sa viazalo na vek 30 rokov.²⁶

²¹ MÁTHÉ G. (ed.). *A választójog*. Budapest: Press Publica, 2002, s. 35–36.

²² Jozef August Habsburg-Lotharingen (1872–1962) bol právnikom Leopolda II. a pochádzal z uhorskej vetvy Habsburgovcov. Jeho otec, podobne ako predtým starý otec, bol uhorským palatínom.

²³ KARDOS, J. *A Szent Korona-tan és a legitimizmus*. Budapest: Gondolat, 2012, s. 65, pozn. 118.

²⁴ GRATZ, G. *A forradalmak kora*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1935, s. 240–241, a s. 248.

²⁵ Tamže, s. 248–251.

²⁶ Tamže, s. 261, a MÁTHÉ, *op. cit.*, s. 35–36.

Voľby do Národného zhromaždenia sa konali 25.–26. januára 1920 a skončili sa víťazstvom dvoch relatívne nových politických síl – maloroľníckej strany na vidieku a Kresťansko-národného zjednotenia v mestách. Spolu s menšími kresťanskými stranami získal kresťansko-národný tábor 77 mandátov. Maloroľníci dostali 71 mandátov. Medzi týmito hlavnými silami sa nachádzali menšie kresťansko-maloroľnícke zoskupenia so 7 mandátmi, ako aj 6 poslancov národných demokratov, ktorí zastupovali predovšetkým mestských liberálnych voličov. 3 poslanci sa nezaradili. V novom zákonodarnom zbore nemal teda nikto jednoznačnú väčšinu, preto bolo naďalej potrebné vládnuť koalíčným spôsobom. Okrem toho išlo o menší zastupiteľský zbor, než aké zasadali v Budapešti pred prvou svetovou vojnou. Namiesto 451 poslancov v parlamente zasadalo len 164 poslancov, a potom, ako sa konali voľby aj na území za riekou Tisou, t. j. na východe krajiny, ktorý dlhší čas okupovalo Rumunsko, stále mal ešte len 207 poslancov.²⁷

Tento zbor však už bol vhodný pre ústavnoprávnu konsolidáciu situácie a nového kresťansko-národného režimu. Celý proces sa vo vtedajšom politickom jazyku nazýval obnovením ústavnosti, a to na základe tzv. historickej (t. j. nechartálnej a organickej) ústavy spred októbra 1918. Základnou právnou normou tohto konsolidačného procesu bol zákonný článok I. z roku 1920 o obnovení ústavnosti a dočasnom výkone funkcií hlavy štátu. Svojim spôsobom išlo o malú ústavu, ktorou sa začalo medzivojnové verejnoprávne provizórium. Zákon vyhlásil Národné zhromaždenie za jediného predstaviteľa národnej suverenity, zrušil platnosť a účinnosť právnych noriem prijatých počas občiansko-demokratickej, ako aj radikálnej socialistickej revolúcie a pokúsil sa pokračovať tam, kde Maďarsko bolo pred vyhlásením republiky v novembri 1918. Zároveň sa pokúsil vyriešiť tie otázky, ktoré sa nedali riešiť s pomocou návratu k starým právnym normám. Vzťahy s bývalou rakúskou časťou monarchie boli totiž už prerušené a na uhorskom tróne už nesedel panovník z roku Habsburgovcov. Ich návrat si neželala predovšetkým Dohoda a susedia z Malej dohody, ale netúžili po nich ani mnohí maďarskí nacionalisti. Preto zákon na dočasný výkon funkcie hlavy štátu vytvoril post vládcu, resp. dočasného správcu krajiny (*kormányzó*).²⁸

Národné zhromaždenie do tejto novej funkcie zvolilo 1. marca admirála Miklósa Horthyho, ktorý sa takto zmieril s ideou parlamentarizmu a viac nepresadzoval vojenskú diktatúru.²⁹ Inak myšlienka parlamentarizmu mala vtedy silné pozície v maďarskom národne orientovanom verejnoprávnom myslení. Osobitne silne v ňom žili spomienky na reformné snemy z prvej polovice 19. storočia, ako aj vplyvný snem z obdobia rakúsko-uhorského dualizmu.³⁰

Na záver tejto úvodnej časti treba poznamenať ešte jeden dôležitý fakt. Všetky stredo-európske ústavy prechádzali v medzivojnovom období výraznými zmenami. Ich tendencia bola jednoznačná – posilňovali sa autoritatívne prvky v rámci jednotlivých ústav a verejnoprávnych systémov. V Poľsku dokonca v roku 1935 prijali úplne novú ústavu, ktorá zodpovedala autoritatívnym zmenám, ku ktorým došlo počas prvého desaťročia existencie

²⁷ Tamže, s. 273–275.

²⁸ Po maďarsky sa táto funkcia nazývala „kormányzó“. Zastával ju (s iným obsahom) napríklad János Hunyady v 15. storočí, alebo Lajos Kossuth v roku 1849.

²⁹ Počas hlasovania bola budova Snemu plná jeho vojakov, ktorí dokonca vošli ozbrojení aj do zasadacej siene. Niektorých poslancov a ministrov do budovy nechceli vpustiť (napríklad ministra financií baróna Korányiho). Nakoniec bol Horthy zvolený 131 hlasmi zo 141 hlasov prítomných poslancov. Tamže, s. 282.

³⁰ EGYED, I. *A mi alkotmányunk*. Budapest: Magyar Szemle, 2016, s. 238–250.

sanačného režimu Józefa Piłsudského. Už predtým však prijímali novely ústavného textu z roku 1921 (napríklad v roku 1926, t. j. bezprostredne po štátnom prevrate).³¹ V Rakúsku sa ústava z roku 1920 v medzivojnovom období zmenila viackrát, a to občas aj zásadným spôsobom (1925, 1929, potom nový ústavný režim od roku 1934).³² V Maďarsku taktiež viackrát novelizovali zákonný článok I. z roku 1920 a vždy posilňovali práve postavenie hlavy štátu. Jedinou výnimkou bolo Československo, kde dokonca počas existencie prvej republiky ani nedošlo v významnejšej novele ústavného textu. O príčinách vtedajšej československej stability však bude reč neskôr, a to v časti o politických stranách.

Prvé ženy v parlamentoch

Poprevratové parlamenty boli prvé parlamentné zastupiteľské zbory v histórii stredoeurópskeho regiónu, na činnosti ktorých participovali aj ženy. To zároveň znamená, že sa zúčastnili aj na príprave prvých demokratických ústav. Ich reálna úloha však ešte nebola veľká. V rakúskej časti monarchie mali ženy pred rokom 1918 na ríšskej úrovni volebné právo len v rámci veľkostatkárskej volebnej kúrie. Všeobecné volebné právo sa na ne ešte nevzťahovalo. Jedinou ženou, ktorá bola pred rokom 1918 zvolená do českého zemského snemu, bola v roku 1912 spisovateľka Božena Viková-Kunětická, ktorej však Miestodržiteľstvo Kráľovstva Českého odmietlo potvrdiť poslancový mandát vzhľadom k tomu, že sa jednalo o ženu a ponechalo konečné rozhodnutie na českom zemskom sneme, ktorý však vtedy už nezasadal. V Revolučnom národnom zhromaždení (RNZ) od 14. novembra 1918 už zasadalo 8 poslankyň, ktoré delegovali rozličné politické strany. Boženu Ecksteinovú a Františku Kolaříkovú do RNS delegovali sociálni demokrati, Annu Chlebounovú a Ludmilu Zatloukalovú-Coufalovú agrármici, Boženu Vikovou-Kunětickú Česká štátoprávna demokracia, Františku Zeminovú a Luisu Landovou-Štychovú Česká strana sociálna. Posledne menovaná po roku 1925 zastupovala už komunistov. Politicky nezaradená dcéra prvého prezidenta republiky Alice Masaryková taktiež zasadala v RNZ, kde sedela v Slovenskom klube.³³

V republikánskom Rakúsku sa do parlamentu dostali prvé ženy vo voľbách začiatkom roku 1919. Väčšinou išlo o kandidátky sociálnej demokracie a ľavice (Anna Boschek, Emmy Freundlich, Adelheid Popp, Gabrielle Proft, Therese Schlesinger, Amelie Seidel, Maria Tusch), ale jedna žena sedela aj v kresťansko-sociálnej frakcii (Hildegard Burjan) a neskôr taktiež aj medzi tzv. Veľkonemcami (Lotte Furreg).³⁴ Odlišná bola situácia v ústavodarnom poľskom Sejme, kam sa poslankyne dostali cez kandidátne listiny skoro všetkých politických strán. Centristické (t. j. agrárne ľudové) a ľavicové strany zastupovali Anna Anastázia Piasecka, Franciszka Wilczkowiakowa, Irena Kosmowska, Jadwiga Dziubińska a Zofia Moraczewska. Národno-demokratickú pravicu zastupovali Gabriela

³¹ GARLICKI, L. *Polskie prawo konstytucyjne*. Wyd. 10. Warszawa: Liber, 2006, s. 11–13.

³² BRAUNEDER, W. *Österreichische Verfassungsgeschichte*. 11. durchgesehene Auflage. Wien: Manzsche Verlags- und Universitätsbuchhandlung. 2009, s. 209–215, a s. 234.

³³ Viz: <https://www.psp.cz/sqw/hp.sqw?k=1701&z=10859>.

³⁴ Parlamentsdirektion (Hg.). *Frauen im Parlament*. [online]. Dostupné na: https://www.parlament.gv.at/ZUSD/PDF/Publikation_Frauen_im_Parlament_NR_BR_BF_01032019.pdf. [cit. 26. 11. 2020].

Balicka, Maria Moczydłowska a Zofia Sokolnicka. Ich počet bol teda rovnaký ako v československom a rakúskom parlamente – v každom z nich zasadalo 8 poslankýň.³⁵

Na jar 1920 sa v rámci doplňovacích volieb dostala do Národného zhromaždenia aj prvá maďarská poslankyňa v histórii. Silne katolícky orientovaná a zároveň sociálne cítia-ca rodáčka z Košíc Margit Slachta tam zastupovala kresťansko-národný tábor. Išlo o jednu z najvýraznejších žien v maďarskej politike prvej polovice 20. storočia. Slachta, ktorá na začiatku 20. rokov v parlamente presadzovala ešte palicovanie pre osoby predražujúce svoj tovar, sa neskôr stala jednou z hlavných političiek antifašistického tábora, počas druhej svetovej vojny pomáhala prenasledovaným židom a nakoniec bola jedinou poslankyňou povojnového Dočasného národného zhromaždenia, ktorá primerane svojmu monarchistickému presvedčeniu začiatkom roku 1946 odvážne hlasovala proti vyhláseniu Maďarskej republiky. Zomrela v americkej emigrácii. Slachta sa však nezúčastnila hlasovania o zákonnom článku číslo I. z roku 1920, lebo vtedy ešte nebola zvolená za poslankyňu. Do Národného zhromaždenia sa totiž dostala počas doplňujúcich volieb.³⁶

Hlava štátu a stabilita politického systému

Po prvej svetovej vojne a následnej revolučnej vlne sa skoro v celom stredoeurópskom regióne presadilo republikánske zriadenie. Jedinú výnimku predstavovalo ultrakonzervatívne, ale v zásade parlamentné Maďarsko, ktoré bolo až do krachu v rokoch 1944/1945 „kráľovstvom bez kráľa“. Právne presadzovaný návrat – hoci aj neúplný – k verejnoprávnym pomerom spreď októbra 1918 mal v Maďarsku jednak slúžiť konsolidácii konzervatívno-národného režimu admirála Horthyho, a jednak mal symbolizovať revizionistické snahy politickej elity krajiny. Zároveň však bolo jasné, že úplná reštaurácia predrevolučných politických a sociálnych pomerov nie je možná.

Dokonca aj zloženie Národného zhromaždenia zo začiatku roku 1920 napriek jeho kresťansko-konzervatívnej a národnej terminológii a pátosu signalizovalo značný posun vplyvu od latifundistickej aristokracie a veľkopodnikateľských skupín k strednostavovským podnikateľským, statkárskym, úradníckym a dôstojníckym vrstvám. Tieto vrstvy však boli podstatne antisemitskejšie a nacionalistickejšie, ako liberálno-konzervatívna spoločenská a politická elita spreď roku 1918. Svoju úlohu tu prirodzene zohral šok z vojnovkej porážky a trauma z revolúcie. Svojim spôsobom aj admirál Horthy bol predstaviteľom práve týchto vrstiev.

Konzervatívny premiér gróf István Bethlen (1921–1931) s pomocou rozličných politických manipulácií, administratívnych presunov a konzervatívneho okresania volebného práva dokázal síce v záujme tradičných elit spomaliť proces nástupu nových kádrov a taktiež aj požadovanú „výmenu stráží“ v rámci elitných vrstiev, ale zabrániť mu nedokázal. Paradoxne bol to práve on, kto uzavrel kompromis so sociálnymi demokratmi, ktorých vtedajšia národno-kresťanská verejnosť považovala za nenárodných a deštruktívnych. Umožnil im politickú sebarealizáciu v rámci Budapešti a znovu reštauroval niektoré ustanovenia

³⁵ Inak v medzivojnovom Poľsku najviac žien poslankýň a senátorik mal tradične tábor generála Piłsudského, potom národní demokrati, ľudovci, socialisti a dokonca aj ukrajinská a židovská menšina. Po jednej zástupkyňi v Sejme mali svojho času aj národní kresťania a komunisti.

³⁶ MOLNÁRNÉ BALÁZS, A. A köztársaság ellenzéke: Slachta Margit érvelése a Nemzetgyűlésben az 1946. évi I. törvénycikk kapcsán. *Acta Humana*, 2017, 5. évf., 1. sz., s. 39–50.

liberálneho štátu, hoci aj nie v takej širokej podobe ako pred vojnou. V každom prípade však zabránil pokračovaniu bieleho teroru a oddialil nástup fašizmu.

Postavenie hlavy štátu bolo v prvom desaťročí existencie verejnoprávneho provizória napriek konzervatívnemu a deklarovanému monarchistickému dizajnu, ako aj autoritatívnym tendenciám, podstatne slabšie, než bolo predtým postavenie panovníka. V mnohých ohľadoch sa blížilo skôr k postaveniu prezidenta v poloprezidentskej republike. Konkrétne verejnoprávne postavenie dočasnej hlavy maďarského štátu bolo skutočne špecifické. Zvolilo ho spomedzi štátnych občanov Národné zhromaždenie tajným hlasovaním bez uvedenia časového limitu na dočasný výkon funkcie hlavy štátu alebo presnejšie povedané dovtedy, kým sa s konečnou platnosťou nevyrieši otázka výkonu tejto funkcie. Hoci správca, resp. vládca krajiny prevzal podľa zákona vo všeobecnosti kráľovské úlohy a kompetencie, niektoré dôležité – pre ústavnú monarchiu typické – práva neziškal. Nemohol napríklad odročiť zasadnutie parlamentu, zostalo mu len pomerne obmedzené právo suspenzívneho veta, všetky jeho akty boli viazané na kontrasignáciu a výkonnú moc mohol realizovať len cez parlamentu zodpovedné ministerstvo, t. j. cez vládu. Vyhlásovať vojnu a uzatvárať mier mohol taktiež len so súhlasom parlamentu. Nemal ani právo udeľovať šľachtické tituly. Protestant Horthy stratil aj dôležité práva, ktoré mali predtým katolícki Habsburgovci ohľadne katolíckej cirkvi. Na zodpovednosť ho mohol zobrať v prípade porušenia ústavy a zákonov len parlament, pred ktorým musel po svojom zvolení zložiť prisahu. Všeobecnú amnestiu bolo možné vyhlásiť len zákonom. Zákonný článok I. z roku 1920 nič nehovoril o zastupovaní vládcu krajiny. Na druhej strane si Horthy v tejto pozícii zachoval veľmi dôležitú prerogatívu smerom k armáde, ktorá predstavovala základ jeho moci. V jej rámci mal totiž obrovskú prestíž.

Zaujímavá bola aj otázka zodpovednosti dočasnej hlavy štátu. Podľa 14. paragrafu zákonného článku I. z roku 1920 bola osoba hlavy štátu nedotknuteľná a mala takú istú trestnoprávnu ochranu ako predtým osoba kráľa. V prípade porušenia ústavy alebo zákona však mohlo Národné zhromaždenie správcu – na rozdiel od kráľa – vziať na zodpovednosť. Zákon tu nešpecifikoval, o aké porušenie zákona by tu išlo. Iniciatívu týmto smerom muselo preukázať minimálne sto poslancov, avšak k hlasovaniu o bráni na zodpovednosť boli potrebné dve tretiny všetkých poslancov. Celú procedúru mal upraviť a konkretizovať špeciálny zákon, ktorý však nebol prijatý. Neskôr v roku 1937 zákonným článkom číslo XIX. úplne zrušili možnosť parlamentnej zodpovednosti správcu. Podľa vtedajšej argumentácie takto chceli posilniť Horthyho autoritu smerom k zahraničiu aj dovnútra krajiny. Spomínalo sa aj odpútanie od vplyvu politických strán, ktorý však ani predtým nebol v jeho prípade silný.³⁷

Toto „nemonarchické“ postavenie hlavy štátu si všimol aj významný medzivojnový rakúsky ústavný právnik Adolf Merkl, ktorý v jednom zo svojich odborných článkov nazval ironicky Maďarsko „kráľovskou republikou,“ resp. „rojalisticky podfarbenou aristokratickou republikou.“³⁸ Viedenský univerzitný profesor však nielen ironizoval, ale svoj názor podložil aj argumentami. Vychádzal z toho, že dôležitá nie je sebadefinícia režimu, ale reálna konštrukcia moci a postavenie jej jednotlivých zložiek. Podľa jeho

³⁷ SZABÓ, I. A kormányszó jogállása (1920–1944). *Publicationes Universitati Miskolciensis. Sectio Juridica et Politica*, 1996, 12, s. 152–153.

³⁸ MERKL, A. A mai Magyarországi államformájának kérdéséről. *Jogtudományi Közlöny*, 1925, 60. évf., 5. sz., s. 35.

názoru zákonný článok I. z roku 1920 vlastne do konečného vyriešenia otázky štátnej formy zaviedol skôr republikánske zriadenie, v ktorom sa hlava štátu volí, čiže svoj post nezastáva z vlastnej sily, ale z vôle ľudu, ktorú vyjadroval parlament. Z tohto pohľadu je vcelku irelevantný názov funkcie, ako aj to, že zákon neurčil dĺžku mandátu hlavy štátu. Nehovorí však nič o tom, že poverenie dočasnej hlavy štátu je doživotné. Okrem toho vládca krajiny je síce hlavou štátu, ale nepanuje.³⁹ Merkl mal skeptický názor aj o celej koncepcii právnej kontinuity s obdobím pred októbrom 1918, ktorý určite prerušil dovtedajšiu kontinuitu. Podľa jeho názoru nie je možné úplne ignorovať štátoprávny vývoj od pádu monarchie v dôsledku vojnovkej porážky a následnej revolúcie – zmenou štátneho zriadenia sa totiž v Maďarsku trikrát zmenila identita štátu a po monarchii nasledovali tri republiky: demokratická, boľševická a napokon už spomínaná rojalisticko-aristokratická.⁴⁰ Väčšina medzivojnových maďarských ústavných právnikov s Merklom nesúhlasila, ale jeho názor uverejnili a potom s ním pomerne intenzívne diskutovali.⁴¹

Inak samotný zákonný článok I. z roku 1920 skutočne nehovoril nič o štátnej forme, hoci zo symbolického obnovenia predrevolučných právnych pomerov a z názvu štátu tento fakt viac-menej vyplýval. Situáciu vyjasnilo až jedno nariadenie vlády z toho istého roku (2394/1920. ME), ktoré predpísalo, že všetky štátne orgány, úrady a inštitúcie majú používať prídavné meno „maďarský kráľovský“. Súdy však až do roku 1930 prijímali rozhodnutia v mene maďarského štátu, potom v mene Svätej koruny.

V roku 1921 došlo po druhom pokuse o návrat posledného kráľa Karola k jeho oficiálnej detronizácii. Zákonný článok XLVII. z roku 1921 však jednoznačne deklaroval, že „národ zachováva starobylú inštitúciu kráľovstva bez zmeny, ale obsadenie kráľovského stolca odloží na neskoršie obdobie“. Inak Horthy od roku 1920 až do roku 1944 používal hlavné rezidencie predchádzajúcej kráľovskej dynastie na území Maďarska – býval aj úradoval na Budínskom kráľovskom zámku – a v lete používal ako štátnu rezidenciu reprezentatívny kaštieľ v mestečku Gödöllő.

Postavenie a právomoci dočasnej hlavy štátu však nezodpovedali vtedy bežnému monarchistickému zriadeniu – na toto vlastne narážal už citovaný Adolf Merkl. Aj niektorí vtedajší významní maďarskí ústavní právnici upozorňovali na nesúlad medzi oficiálnou monarchiou a konkrétnym modelom výkonu funkcie hlavy štátu, ako aj na to, že ak občania dlho nebudú vidieť skutočného kráľa, tak zistia, že sa dá existovať aj bez neho.⁴² Čiastočne aj preto sa snažili v duchu vtedajšieho archaizujúceho a ultrakonzervatívneho národného diškurzu posilniť kult svätoštefanskej Svätej koruny.⁴³

Reálny maďarský model pripomínal republikánske zriadenie osobitne v 20. rokoch, keď bol skoro celé jedno desaťročie premiérom politicky veľmi talentovaný gróf István Bethlen. Krajinu a konzervatívny politický systém konsolidujúci Bethlen vedel dobre spolupracovať s Horthym, ktorý sa vtedy čiastočne stiahol z každodennej politiky. Postupne sa však aj jeho politická a právna pozícia začala posilňovať. Už v auguste 1920 napríklad zákonný článok XVII. z roku 1920 dal Horthymu široké možnosti rozpustiť parlament

³⁹ Tamže, s. 34.

⁴⁰ Tamže, s. 34–35.

⁴¹ O tom pozri SCHWEITZER, G. A „magyar királyi köztársaságtól” a Magyar Köztársaságig: az 1946. évi I. törvénycikk visszhangja a korabeli közjogi irodalomban. *Acta Humana*, 2017, 5. évf., 1. sz., s. 27–38.

⁴² GÁBOR, G. *A kormányzói méltóság a magyar alkotmányban*. Budapest: Athenaeum, 1933, s. 204.

⁴³ CSEKEY, I. A kormányzi jogkör kiterjesztése. *Magyar Szemle*, 1937, č. I.

a umožnil mu udeľovať milosť. Od prijatia zákona XXII. z roku 1926 o hornej komore mohol Horthy výrazne ovplyvňovať aj jej zloženie. Nasledujúce významné rozšírenie jeho právomocí realizoval zákonný článok XXIII. z roku 1933, keď Horthy získal už neobmedzené právo rozpustiť a odročiť parlament. Zákonný článok XIX. z roku 1937 posilnil jeho právo veta, ako aj obmedzil možnosti zobrať na zodpovednosť. Získal aj právo navrhnúť svojho nástupcu. Zákonný článok II. z roku 1942 zase vytvoril funkciu jeho zástupcu, ktorým sa stal Horthyho syn István. István Horthy však v skutočnosti nemal možnosť vykonávať túto funkciu, lebo čoskoro zomrel počas leteckej havárie.⁴⁴

Napriek tomu, že medzivojnové Maďarsko bolo silne pravicovou krajinou, kde tvrde prenasledovali ilegálnych komunistov a len vlačne tolerovali demokratickú ľavicu, posilnenie postavenia hlavy štátu Horthyho nebolo motivované predovšetkým komunistickou revolučnou hrozbou, ale skôr nebezpečenstvom zo strany radikálnej pravice. Nacionalistická a antisemitská krajná pravica bola totiž v krajine silná už na začiatku 20. rokov, potom bola jej hrozba čiastočne eliminovaná už spomínaným premiérom Bethlenom, nakoniec však začala nezadržateľne silnieť po veľkej ekonomickej kríze.

Prírodzene tento trend súvisel aj s medzinárodným vývojom a objavením sa Adolfa Hitlera v Nemecku. Najväčšie víťazstvo dosiahla krajná pravica počas prvých skutočne tajných parlamentných volieb v roku 1939, keď získala skoro pätinu všetkých odovzdaných hlasov.⁴⁵ Nie náhodou sa vtedy zmenila aj funkcia Svätej koruny a verejnoprávnej nauky o nej. Dovtedy táto oprášená a trocha archaická koncepcia suverenity (pôvodne stavovského) ľudu slúžila predovšetkým obnoveniu ústavnosti v krajine, ďalej legitimácii „kráľovstva bez kráľa“ a čiastočne aj revizionistickým cieľom. V 30. rokoch sa ju však už mnohí právnici snažili využiť na spomalenie prenikania vtedy moderných (t. j. totalitných fašistických a nacistických) myšlienok do maďarského verejného práva a politického usporiadania.⁴⁶

Symbolickým hlavným medzivojnovým protipólom archaizujúceho a zvláštneho maďarského ústavného modelu bolo republikánske Československo na čele s prezidentom Tomášom G. Masarykom. Hoci československá ústavná listina z roku 1920 v mnohých štrukturálnych aspektoch vychádzala – podobne ako poľská ústava z roku 1921 – z francúzskeho republikánskeho vzoru, postavenie dvoma komorami Národného zhromaždenia zvoleného prvého prezidenta republiky bolo výnimočné. Nevzťahovalo sa na neho obmedzenie, podľa ktorého prezident mohol zastávať túto funkciu len dve po sebe nasledujúce sedemročné volebné obdobia a opätovne by mohol byť zvolený až po tom, ako uplynulo sedem rokov od ukončenia jeho druhého mandátu. Masaryk bol za prezidenta zvolený štyrikrát (1918, 1920, 1927, 1934). Okrem toho v súlade s princípom kontinuity moci zostával predchádzajúci prezident vo funkcii až do zvolenia nového prezidenta. V prípade nemožnosti výkonu funkcie viac ako šesť mesiacov mohol parlament zvoliť námestníka prezidenta. Hoci nemal právo navrhnúť svojho nástupcu, prezident Masaryk tak urobil počas svojej abdikácie v Lánoch v roku 1935.

⁴⁴ FÖGLEIN G. – MEZEY B. – RÉVÉSZ T. M. Az államfő. In: MEZEY, B. (ed.). *Magyar alkotmánytörténet*. Budapest: Osiris, 2003, s. 366–369.

⁴⁵ MÁTHÉ, *op. cit.*, s. 41–42.

⁴⁶ KARDOS, *op. cit.*, s. 182–190, a SCHWEITZER, G. Kőzjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány Az 1919/1920-1944 közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázolata. *Közjogi Szemle*, 2014, 1. sz., s. 8–17.

Právo udeľovať milosť československých medzivojnových prezidentov bola širšia, ako v prípade dočasnej hlavy štátu Maďarského kráľovstva. Dokonca aj jeho trestoprávna imunita bola v prvom medzivojnovom desaťročí širšia – zodpovedal totiž len za špeciálne upravenú velezradu, a nie za porušenie ústavy a zákonov. Za tú dôsledne preberali zodpovednosť svojou kontrasignáciou ministri.⁴⁷ Inak pomerne intenzívne polemiky sa viedli o tom, či prezident nemá zodpovednosť alebo je len nestíhateľný.⁴⁸ V prvom prípade by jeho konanie voči nemu bolo vylúčené aj v období po ukončení mandátu, resp. výkonu funkcie.⁴⁹ Inak nestíhateľnosť zvoleného kandidáta začínala už jeho zvolením a nie zložením sľubu.⁵⁰ Zároveň v zmysle obyčajného zákona parlamentom žalovaný prezident už nemohol vykonávať svoje právomoci, čo bolo sporné z hľadiska právnej sily obmedzujúcej normy.⁵¹

Akty prezidenta Československej republiky boli síce viazané na kontrasignáciu a všeobecnú kompetenciu vo sfére vládnej a výkonnej moci mala vláda zodpovedná parlamentu,⁵² reálne postavenie medzivojnových československých prezidentov bolo podstatne silnejšie.⁵³ Súviselo to jednak s veľkou autoritou prezidenta-zakladateľa štátu, ďalej s pomerne fragmentovaným stranickým systémom prvej republiky, ktorý potreboval stabilizátora, a čiastočne aj s určitými monarchistickými tradíciami, ktoré Československo zdedilo po Rakúsko-Uhorsku. Inak podľa prameňov citovaných Evou Broklovou „monarchistickejšie“ správanie od Masaryka očakávali dokonca aj strojcovia októbrového prevratu a pražskí otcovia československej samostatnosti (Jiří Stříbrný a Antonín Švehla): „Nezdála sa nám tato skromnosť. Hovořili jsme o ní a rozhodli se se Švehlou při první příležitosti upozorniti na to prezidenta. Stalo se. Švehla mu dokazoval, že teď, kdy zbořili jsme císařský trůn, je třeba lidu dát rovnocennou náhradu. S pojmem hlavy státu že se nesrovnává taková skromnosť. Naopak on je povinen svému postavení, aby všude vystupoval sebevědomě. Žádná pohádka. Prezident že musí vystupovati jako skutečný osvoboditel. Byla v tom jistá nevďěčnost, když později – prezident si tuto radu vzal k srdci – po celý život se jí řídil a my mu ji nakonec vytýkali.“⁵⁴

Hoci sa dôsledný republikán Masaryk, ktorý vždy prikladal veľký význam politickému vzdelávaniu občanov, stal jedným z hlavných symbolov československého republikanizmu, v procese budovania svojho kultu sa vedel v mnohom opierať o rakúske tradície stelesňované predtým postavou cisára Františka Jozefa. Na tomto fakte – podobne ako v oblasti verejnej správy – veľa nezmenili heslá o potrebe odrakúštenia celého verejného života. Prezident republiky býval na Pražskom kráľovskom hrade, mal tri regionálne letné sídla (v Čechách, na Morave a na Slovensku), disponoval vlastnou prezidentskou štandartou, čestnou strážou, v krajine sa oslavovali jeho narodeniny a podobne.⁵⁵

⁴⁷ PAVLÍČEK, *op. cit.*, s. 817.

⁴⁸ PEŠKA, Z. K problému trestní odpovědnosti hlavy státu v Československu. *Moderní stát*, 1935, s. 230–232.

⁴⁹ KOUDELKA, Z. *Prezident republiky*. 2. vyd. Praha: Leges, 2018, s. 281–282.

⁵⁰ PEŠKA, *op. cit.*, s. 232.

⁵¹ SOBOTA, E. – VOREL, J. – KŘOVÁK, R. – SCHENK, A. *Československý prezident republiky*. Praha: 1934, s. 79, a KOUDELKA, *op. cit.*, s. 288.

⁵² Prezident mal teda taxatívne vymenované kompetencie.

⁵³ O tejto téme pozri komplexne SOBOTA – VOREL – KŘOVÁK – SCHENK, *op. cit.*

⁵⁴ BROKLOVÁ, E. *Antonín Švehla. Tvůrce politického systému*. Praha: Academia, 2017, s. 130. Autorka sa odvolávala na STRÍBRNÝ, J. *TGM a 28. říjen*. Praha: Tempo, 1938, s. 37.

⁵⁵ KOUDELKA, *op. cit.*, s. 339–341.

Zvláštna situácia sa vyvinula v medzivojnovom Poľsku, ktoré sa tiež definovalo ako dôsledná republika. Prvou hlavou štátu bol bývalý politik Poľskej socialistickej strany a jej ilegálneho ozbrojeného krídla generál Piłsudski, ktorý s pomocou ozbrojených síl (légii) pomohol založiť a stabilizovať obnovený samostatný poľský štát v jeho veľmi ťažkých prvých mesiacoch. Nemal však ešte titul prezidenta republiky, ale nazýval sa náčelnikom, prípadne šéfom štátu. Po prijatí demokratickej poľskej ústavy, ktorá nedala prezidentovi široké právomoci, sa rozhodol, že nebude kandidovať na tento post. Národné zhromaždenie hlasmi ľavice, roľníckych ľudovcov a predstaviteľov národnostných menšín proti kandidátovi nacionalistickej pravice zvolilo za prvého prezidenta druhej Poľskej republiky uznávaného vodohospodára a ministra zahraničných vecí Gabriela Narutowicza, ktorý mal blízko k Piłsudskému. Pravica a nacionalisti však voči nemu vyvolávali vášne a už 16. decembra 1922, teda niekoľko dní po zvolení, ho zavraždil nacionalistický maliar Eligiusz Niewiadomski. Atentát šokoval generála, ktorý to národnej pravici nikdy nezabudol. Národná demokracia neskôr vybuodovala popravenému atentátnikovi „vlastenecký“ kult.⁵⁶ O niekoľko dní však parlament zvolil nového prezidenta, bývalého socialistu a neskôr ľudovca Stanisława Wojciechowského, ktorý zastával túto funkciu až do štátneho prevratu v máji 1926, keď moc prevzal znovu generál Piłsudski a začalo sa budovanie tzv. „sanačného režimu“.⁵⁷

Napriek tomu, že Národné zhromaždenie jednoznačnou väčšinou⁵⁸ zvolilo 31. mája 1926 Piłsudského za nového prezidenta, generál neprijal túto funkciu. Voľba však do určitej miery legitimizovala jeho štátny prevrat. Sám navrhol nového kandidáta na prezidenta, a to Ignacy Moścického, ktorý bol prezidentom až do konca medzivojnového obdobia. Poslanci ho zvolili za prezidenta 1. júna 1926. Mościcki bol univerzitným profesorom chémie – Piłsudski totiž vtedy už väčšinou veril len svojim spolubojovníkom z prvej legiónárskej brigády a profesorom, resp. hospodárskym odborníkom. Politikom a politickým stranám nedôveroval a chcel ich silné pozície eliminovať aj v zákonodarnom zbore.⁵⁹ Tomu slúžili reformy, ktoré v rámci sanačného režimu postupne realizovali v desaťročí medzi rokmi 1926 až 1935. Celý proces dokončilo prijatie novej – viac-menej autoritatívnej – ústavy v roku 1935. Na jej základe sa však Piłsudski nevedel stať prezidentom, lebo čoskoro po jej prijatí zomrel.

Medzi postavením poľského prezidenta v ústavách z roku 1921 a 1935 boli značné rozdiely. V prvej demokratickej ústave bola táto otázka upravená v tretej časti venovanej výkonnej moci. Hneď po prezidentovi nasledovali teda ustanovenie o vláde. Podobne ako v Československu aj poľského prezidenta volilo Národné zhromaždenie na sedem rokov. Každý prezidentov úradný akt musel byť kontrasignovaný. Vládu vykonával cez ministrov, ktorí však mali zodpovednosť pred Sejmom. Premier kontrasignoval dokonca aj nominácie do prezidentovej civilnej kancelárie. Prezident bol hlavným veliteľom ozbrojených síl, ale počas vojny nemohol vykonávať svoju vedúcu funkciu nad armádou. Vtedy totiž na návrh vlády musel vymenovať hlavného veliteľa armády. Pred špeciálnym Tribunálom štátu sa

⁵⁶ KOVÁCS, *op. cit.*, s. 76–77.

⁵⁷ Tamže, s. 76–78.

⁵⁸ Do parlamentu prišlo 546 poslancov, platné hlasy odovzdalo 485 poslancov, z ktorých generál dostal 292 hlasov a jeho protikandidát 193 hlasov. Tamže, s. 81.

⁵⁹ Tamže, s. 78–79.

zodpovedal na návrh poslancov Sejmu za zradu, porušenie ústavy a trestné činy. Prísahu skladal pred Národným zhromaždením, ktoré ho zvolilo.⁶⁰

Postavenie prezidenta vychádzalo z francúzskeho vzoru, ale zároveň nebolo až také slabé, ako sa často hovorilo. Tento post v medzivojnovom Poľsku však nikdy nezastávala silná politická osobnosť typu Horthyho, Masaryka alebo Piłsudského, ktorí vtláčili – každý po svojom – svojmu štátu silnú pečať. Piłsudski, ktorého občas odborná literatúra nazýva aj „demokratickým diktátorom“ lavirujúcim medzi dvoma totalitnými veľmocami,⁶¹ od konca roku 1922 nezastával najvyššiu pozíciu v štáte, ktorý pomáhal založiť. Okrem rokov 1923 až 1926 si však vždy zachoval rozhodujúcu pozíciu v armáde. Počas sanačného režimu vládol prostredníctvom komisárov-plukovníkov, ktorí boli zväčša jeho bývalí spolubojovníci z légii, ako aj s pomocou nezávislých odborníkov.

V medzivojnovej poľskej armáde vystriedal generál a neskôr maršal viacero pozícií od náčelníka generálneho štábu, cez predsedu úzkej vojenskej rady až po ministra obrany. V kritickom roku 1930 sa na určitý čas stal dokonca aj premiérom – práve vtedy, keď ním vytvorený režim pritvrdil politiku voči opozícii. Piłsudski sa totiž tradične nebál zodpovednosti. Vtedy sa voči jeho režimu totiž dostali do opozície tie centristické a ľavicové strany, ktoré ho pred niekoľkými rokmi ešte podporovali. Ich vedúcich politikov a mnohých aktivistov sanačný režim pozatváral. Premiér, ktorý chcel vidieť na čele štátu efektívnu a pevnú vládu so stabilnou podporou v Sejme, už nechcel tolerovať opozičnú väčšinu v parlamente. Jeho postoj zhrnul maďarský odborník na jeho život István Kovács nasledovne: „Piłsudski nechtěl dosáhnout této změny politického kurzu zavedením otevřené diktatury a likvidací systému demokratických institucí, jak to očekávali mnozí z jeho přívrženců, nýbrž vznikem takového parlamentu, ve kterém by vládní většina byla jistá a neotřesitelná. K tomu – kromě podmínky platnosti dosavadního volebního zákona – musel v každém případě vyhrát volby. Jelikož to pro Piłsudského byla existenční otázka, bez jakéhokoliv zaváhání nechal zadržet všechny ty, kteří ohrožovali úspěch jeho plánu.“⁶²

Posuny v jeho myslení o úlohe a organizácii štátu dobre vyjadrili ustanovenia novej poľskej ústavy z roku 1935. Tá už vo svojej úvodnej kapitole podriadila nielen vládu, ale aj obe komory parlamentu, ozbrojené sily, súdnicstvo a štátnu kontrolu pod zvrchovanosť prezidenta, ktorý mal za úlohu harmonizovať činnosť všetkých vedúcich orgánov štátu. Jeho postaveniu sa venovala hneď druhá veľká kapitola ústavy, ktorá predchádzala kapitole o vláde, a až potom nasledovali orgány zákonodarnej moci. Prezident získal veľmi široké právomoci a prerogatíva, medzi iným aj právo samostatne navrhnúť svojho nástupcu, počas vojny zase svojho zástupcu, ďalej menovať a odvolať premiéra, predsedov najvyšších súdnych orgánov, ako aj ozbrojených síl. Mal aj právo viac-menej bez obmedzenia rozpustiť Sejm a Senát a vypísať nové voľby do nich. Akty, ktoré pramenili z jeho prerogatív, už nepotrebovali kontrasignáciu a nebol za ne zodpovedný. Zodpovednosť hlavy štátu pred zákonodarným zborom sa vlastne z ústavného textu vytratila. Kandidáta na nového prezidenta vyberal zbor elektorov, pozostávajúci z najvyšších činiteľov štátu a 75 elektorov spomedzi vhodných občanov, ktorých v pomere 2/3 a 1/3 volil Sejm a Senát. Zástupcom prezidenta v prípade nemožnosti výkonu funkcie sa stal predseda Senátu. Na

⁶⁰ KONIECZNY, A. – KRUSZEWSKI, T. *Historia administracji na ziemiach polskich*. Wybór źródeł. [Wrocław]: Kolonia Limited, 2002, s. 377–381.

⁶¹ KOVÁCS, *op. cit.*, s. 84.

⁶² Tamže, s. 84.

tento konzervatívnejší zákonodarný orgán mal prezident tradične väčší vplyv – tretinu jeho členov totiž menoval samotný prezident a len zbytok senátorov volili občania.⁶³

V Rakúskej republike hrala oficiálna hlava štátu obmedzenejšiu úlohu ako v Československu a Maďarsku. Zároveň tu chýbala aj taká masívna – hoci do určitej miery neformálna – politická osobnosť, akou bol Piłsudski. V prvých mesiacoch v republikánskom Rakúsku, ktoré sa snažilo správať diskontinuitne vo vzťahu k predchádzajúcemu Rakúskemu cisárstvu, neexistoval inštitút prezidenta republiky a moc prechodne vykonávala Štátna rada, v ktorej boli odporúčene zastúpené rozhodujúce politické sily, ako aj Štátna direktória pozostávajúca z troch predsedov predchádzajúceho orgánu. V štátnej vláde zasadali rezortní ministri a štátni tajomníci.

Voľby do ústavodarného Národného zhromaždenia, ktoré prijalo v roku 1920 novú ústavu, sa konali už v prvej polovici roku 1919. Post konkrétneho spolkového prezidenta, ktorého na štyri roky volili obe komory zákonodarného zboru, vytvorila až nová demokratická ústava. Prezident bol zodpovedný za hocijaké porušenie právnych noriem, jeho kompetencie boli taxatívne vymedzené a všeobecnú (alebo zostatkovú) kompetenciu mala vláda vedená spolkovým kancelárom. Prezidentské akty potrebovali kontrasignáciu. K zmenám, ktoré vychádzali predovšetkým z poloprezidentského nemeckého weimarského vzoru a značne posilnili postavenie prezidenta došlo až v roku 1929.⁶⁴ Posilnili sa taktiež jeho právomoci smerom k armáde. V zmysle pôvodného textu ústavy z roku 1920 mala právo riadiť armádu (der Oberbefehl) Národná rada, od novely v roku 1929 už spolkový prezident. Inak v roku 1929 poslanci symbolicky redefinovali aj princíp suverenity ľudu vyjadrený v prvom článku ústavy: namiesto formulácie, že štátna moc pochádza z ľudu, deklarovali, že právo pramení z ľudu.⁶⁵

Mandát prezidenta bol odvtedy už šesťročný a bola zavedená jeho priama voľba a politická odvolateľnosť cez referendum, podobne ako v susednom Nemecku. Posilnila sa jeho pozícia aj v oblasti politickej a právnej zodpovednosti. Inak rakúsky prezident mal pred rokom 1929 len právnu zodpovednosť za porušenie právnych noriem. O politickej zodpovednosti ústava nehovorila. V oblasti trestného práva mal podobnú imunitu ako poslanci a o jej pozbavení rozhodovalo rozšírené Spolkové zhromaždenie. O obvinení z porušenia ústavy taktiež rozhodoval tento orgán dvojtretinovou väčšinou. Rozsudok prijímal ústavný súd, ktorý ho mohol pozbaviť funkcie a politických práv. Po roku 1929 o iniciovaní referenda o odvolaní prezidenta rozhodovalo Spolkové zhromaždenie.⁶⁶

Prezidentskú funkciu v medzivojnovom období nikdy nezastávali najvplyvnejší rakúski politici. V prechodnom období rokov 1919 až 1920 bol hlavou štátu krátko sociálny demokrat Karl Seitz, potom v rokoch 1920 až 1928 – teda počas dvoch volebných období – nezávislý Michael Hainisch, a od roku 1928 až do pripojenia sa k Veľkonemeckej ríši kresťanský socialista Wilhelm Miklas. Skutočne silnými osobnosťami však v rakúskej medzivojnovnej politike boli vždy iné postavy – napríklad sociálni demokrati Karl Renner a Otto Bauer na začiatku republiky, alebo už spomínaný kancelár Engelbert Dollfuss

⁶³ KONIECZNY – GRUSZEWSKI, *op. cit.*, s. 466–469.

⁶⁴ JAKAB, *op. cit.*, s. 437–438. Citovaný autor tento proces aj nazval čiastočnou weimarizáciou rakúskej ústavy.

⁶⁵ JAKAB, *op. cit.*, s. 438 a s. 440.

⁶⁶ SZABÓ, I. *Ausztria államszervezete 1918–1955*. Budapest: PPKE JÁK, 2010, s. 57–58, a s. 167–170, potom s. 177–178. Taktiež pozri BRAUNEDER, *op. cit.*, s. 219–221.

v 30. rokoch 20. storočia. Renner, Dollfuss, ako aj Michael Mayr alebo Johann Schuschnigg, ktorí sa významne zapísali do rakúskej histórie, boli všetci spolkoví kancelári.

Najvýraznejšou, najspornejšou a zároveň aj najtragickejšou postavou medzi nimi bol kresťanský socialista Dollfuss, ktorý bol kancelárom od roku 1932. Dollfuss sa pokúsil kombináciou politického katolicizmu a rakúskeho fašizmu (Heimwehr-fašizmus) inšpirovaného Talianskom zachovať rakúsku suverenitu pred nacistickým Nemeckom. Nakoniec sa stal obeťou nacistického pokusu o štátny prevrat v roku 1934. Predtým však ešte v tom istom roku došlo pod jeho vedením v Rakúsku ku krátkej, ale otvorenej občianskej vojne medzi rozličnými odtieňmi pravej a rakúskymi socialistami. Porazení sociálni demokrati boli potom zatlačení do ilegality.⁶⁷ V roku 1934 došlo aj k prijatiu novej autoritatívnej rakúskej ústavy inšpirovanej ideami politického katolicizmu, juhoeurópskeho korporativizmu a špecifického austrofašizmu. Cieľom ústavy bolo zachovanie samostatnosti Rakúskej republiky a odvrátenie nemeckej nacistickej hrozby.

Politické strany a stabilita systému

Medzivojnové obdobie možno označiť za vrchol systému moderných masových strán v Európe. Demokratický parlamentarizmus a ústavný poriadok si je možné len ťažko predstaviť bez fungujúcich politických strán. Na začiatku 20. storočia mali skoro všetky stredoeurópske národy vytvorené aspoň zárodky tých politických a ideologických hnutí, ktoré potom dominovali ich vývoju v celej prvej polovici tohto tragického storočia. Bez pochopenia ich úlohy nie je možné pochopiť ani funkčnosť alebo nefunkčnosť medzivojnových politických systémov v strednej Európe.

Tradične sa v odbornej literatúre považuje za najúspešnejší štát regiónu Československo, ktoré si ako jediné zachovalo občiansko-demokratický charakter politického zriadenia až do roku 1938. Z tohto dôvodu existuje určitá tendencia idealizovať medzivojnovú ústavu a politický systém, ktorý z nej vychádzal. Prirodzene do úvahy sa berú aj ekonomické výsledky prvej republiky, ako aj relatívne pozitívna atmosféra v prostredí dominantného (teda českého) národa, ktorý sa považoval za víťaza prvej svetovej vojny.

O mýtuse a realite prvej československej ústavy mal zaujímavé postrehy profesor Václav Pavlíček: „... ústava z roku 1920 byla dílem na svou dobu zdařilým ve smyslu demokratickém a právním a přísluší jí význačné místo v meziválečné historii Evropy i proto, že jí odpovídaly faktické pořádky... byla dílem celonárodního kompromisu, nepoplatná tomu či onomu stranickému názoru a že byla střídá v myšlenkovém obsahu i literárním projevu. V průběhu let její platnosti působila i neochota koaličních politických stran měnit základní zákon státu z obavy, aby tím nebyl eventuálně rozpoután kolotoč dalších změn, který by mohl ohrožovat stabilitu koaličních poměrů.“⁶⁸

Pavlíček však zároveň v citovanej knihe videl aj nedostatky tejto ústavy, hoci fakt, že nebola prijatá demokraticky zvoleným orgánom až tak dramaticky nevnímal. Spomenul síce kabinetný spôsob jej vzniku, ten však bol podľa jeho názoru realistickým riešením, zaistil odbornú úroveň textu a neoslabil jej demokratický obsah.⁶⁹ Problém videl skôr v tom, že ústava ponechala viacero tzv. bielych miest a hlavne jej ustanovenia boli

⁶⁷ BEREND, *op. cit.*, s. 363–366.

⁶⁸ PAVLÍČEK a kol., *Ústavní právo a státověda. II. díl*, s. 82.

⁶⁹ Tamže, s. 69.

porušené prijatím zákona o mimoriadnej moci nariadení v roku 1933, ktorý preniesol v dôležitých oblastiach zákonodarnú právomoc z parlamentu na vládu „... a tým ohrozil samy demokratické základy vlády“.⁷⁰ Najpodstatnejšia pripomienka z pohľadu tejto štúdie je však nasledovná: „Podstata faktickej ústavy tkvела totiž nikoliv v moci ústavných institúcií, ale v moci politických strán, za což ústava sama nemohla (o politických stranách se ani nezmiňovala). Tato pozice politických strán jako hlavního sloupu moci se do roku 1926 projevovala konkrétně v koalici zvané „pětkou“, což byl orgán lídrů pěti představitelů vládnoucích politických strán. Smyslem tohoto orgánu bylo zajistit v parlamentu potřebnou většinu těmto stranám a tím i stabilitu demokratického vládnutí proti extrému pravicovému či levicovému a proti odstředivým snahám německým a částí reprezentace slovenské.“⁷¹

Československé politické strany, ktorých korene siahali ešte do obdobia monarchie, a ktoré pomerne dobre kombinovali ideológiu a stavovské záujmy svojich voličov, skutočne zohrali stabilizujúcu úlohu v medzivojnovom politickom systéme, a to napriek tomu, že ich skorumpovanosť a klientelistické prepojenie so štátnou mocou nemožno v súčasnosti považovať za nasledovaniahodný príklad. Celá prvá republika sa vlastne stala zajatcom vládnucích umiernených ľavicových, pravicových a centristických politických strán, ktoré si na dlhé roky rozdelili jednotlivé ministerstvá a vytvorili oligarchický systém straníckej partokracie. Na druhej strane nešlo o strany vodcovského typu, predstavovali skôr široký stred spoločnosti, vedeli uzatvárať kompromisy a ani jedna z nich sa pred Mníchovom nestala natoľko dominantnou, že by dokázala ostatným partnerom prerásť cez hlavu.

Eva Broklová paradox „štátotvorného“ československého stranického systému zhrnuje nasledovne: „Současného historika až překvapuje naprostá důslednost, s níž tento stát institucionálně budoval, zvláště srovnáme-li československý politický systém se systémem německé výmarské republiky. Stručně řečeno, Československo díky Švehlovi využilo pro budování parlamentní demokracie, kterou vesměs převzaly po válce nové demokracie, existenci systému politických stran, jež byly v habsburské monarchii reprezentantkami českého národa. Ne všechny státy měly tuto možnost a jejich systémy na tom selhaly.“⁷² Švehla totiž budoval republiku ako „štát strán“. Podľa jeho klúča dostali strany mandáty v Národnom výbore a iných zboroch. „Švehla prosadil své názory na uspořádání moci ve státě ještě dále... Křesla tak připadla představitelům politických stran, jejichž stále rostoucí převaha byla pozorovatelná od vzniku státu... Záhy se tak projevila síla fenoménu, jakým bylo politické stranictví.“⁷³

Podľa Peroutky stranická disciplína, ktorá inde vo svete charakterizovala predovšetkým sociálnych demokratov, bola v Československu typická pre všetky strany. „Vytvořil se tu typ nejorganizovanější demokracie na světě a z houževnatosti, s níž tyto poměry odolávají všem kritikám, lze usuzovat na to, že nějakým způsobem odpovídají skutečným poměrům v zemi a vyhovují opravdové potřebě... Zda se tato demokracie neobává trochu sama sebe? Ve velké krizi, která ohrozila demokratické systémy v letech třicátých dvacátého století, se tato organizace, založená na stranách, osvědčila, a to mluví v její prospěch, i když námitky z oboru politické estetiky nemohou umlknout a i když bychom se sami

⁷⁰ Tamže, s. 83.

⁷¹ Tamže, s. 83.

⁷² BROKLOVÁ, *op. cit.*, s. 122.

⁷³ Tamže, s. 124–126.

některých z nich nechtěli vzdát: Československo se lépe drželo v oné protidemokratické smršti než všechny ostatní státy ve střední a východní Evropě. Nemůžeme přehlédnout, že tento úspěch byl následek toho, že skutečné a hrozivé zmatky se nedostavily a že zmatky byly zažehnány právě dohodou mezi silnými stranami. Musíme se snažit být spravedlivými k tomuto přísnému systému stranickému, i když se někdy protíví našemu pudu k svobodě. Je jedinou skutečnou tradicí, která se vyvinula za samostatnosti, a odchýlit se od ní náhle bylo by nebezpečím: odvrát od ní musel by vyrůst opět právě tak organicky, jako vyrostla ona sama. Přehlízíme-li věci v celku, jsme puzeni říci, že systém vlády stran prokázal Československu více dobrého než zlého, i když si nezakrýváme nic ze stranické neušlechtilosti, kterou do veřejného života vnášel, a i když nezavíráme oči nad korupcí, jíž se províňoval.⁷⁴

V oblasti ústavného práva však tento systém prostřednictvím volebných reverzov a volebného soudu akiste neformálně porušil princip slobodného mandátu.⁷⁵ Otázne je, či by celý systém bez tejto poistky dokázal fungovať a neskončil by postupným rozpadom a marginalizáciou podobne ako v Poľsku. Ako negatívny príklad slúžilo aj medzivojnové demokratické Francúzsko. Ferdinand Peroutka to zhrnul nasledovne: „Je třeba být spravedlivým a uvést také dobré stránky existujícího stavu: opatřuje pevnou a trvalou vládu, zbavuje stát nervózy, zavádí do poměrů pořádek. Ve Francii, kde poslancům byla zachována úplná volnost, panuje kolotání a kmitání střídajících se vlád, a lepší lidé vznášejí tam žaloby právě opačné a přejí si zavedení stranické disciplíny. V historické perspektivě je možno říci: vláda stran nad mandáty stačila zatím na jeden cíl: opatřit vždy státu silnou, spolehlivou vládu, která se může spolehnout na disciplínu stran a ví, co prosadí. Nestáčila už na druhý cíl: zachovat při tom živost parlamentu a zajímavost jeho jednání. Je to pochopitelné tam, kde se činí větší nárok na poslancovu poslušnost než na jeho vlastní úsudek. Neváháme však vyznat, že první cíl byl daleko důležitější ve své době. Slabost vlád bývala největším zlem.“⁷⁶ Občas teda aj klientelistické a čiastočne skorumpované strany môžu zohrať stabilizujúcu úlohu. Nakoniec netreba zabudnúť ani na pozitívnu úlohu jednotlivých kooperatívnych strán v procese vzniku prvej republiky koncom roku 1918 a pri vyhnutí sa radikálnej sociálnej revolúcii v nasledujúcich mesiacoch.⁷⁷

Veľkou výhodou československých strán bolo aj to, že – čiastočne aj vďaka „k. und k.“ rakúsko-uhorským tradíciám – nemali vo svojej činnosti zakódované násilné metódy prameniace často z predchádzajúceho ilegálneho postavenia. To bol do určitej miery problém viacerých poľských strán, ktoré hlavne v rámci bývalého cárskeho Ruska museli po dlhé roky pracovať ilegálne a asi preto aj neskôr kombinovali legálnu a ilegálnu činnosť. Viaceré z nich mali – primerane ruským tradíciám – aj svoje bojovky a iné ozbrojené zložky. Z takéhoto prostredia koniec-koncov prišiel aj Piłsudski. Ilegálna činnosť predsa len znižuje ochotu hľadať kompromis a zvyšuje náchylnosť používať násilné metódy. To sa prejavilo hlavne v prvých rokoch existencie nezávislého Poľska. Určité polovojenské zložky pridružené k politickým stranám sa síce objavili aj v Československu (napríklad slovenská ľudácka Rodobrana alebo česká Vlajka), ale našťastie s výnimkou Sudetoneckej strany sa nestali trvalou súčasťou československého politického života.

⁷⁴ PEROUTKA, *op. cit.*, s. 929.

⁷⁵ Tamže, s. 963–976.

⁷⁶ Tamže, s. 975–976.

⁷⁷ Tamže, s. 124.

Podobné stranícke tradície, ako v českých krajinách mali síce aj v Rakúsku, ale tam sa politický a spoločenský život začiatkom 20. rokov veľmi zradikalizoval, polarizoval a čiastočne aj militarizoval. Vznikli polovojenské úderky jednotlivých politických smerov, ktoré si občas vybavovali účty na uliciach. Rakúske demokratické tradície nemali ešte hlboké korene a ich posilneniu neprosperovalo ani to, že k pokusu vybudovať demokratickú republiku došlo po porážke v prvej svetovej vojne.⁷⁸ Tu sa do určitej miery prejavil silnejší vplyv susedného Nemecka, ako aj horšia ekonomická situácia. Okrem toho trojpólová rakúska politika bola na rozdiel od fragmentovanej československej politickej palety podstatne viac polarizovaná.⁷⁹ Medzi sociálnymi demokratmi, kresťanskými socialistami a nemeckými nacionalistami sa preto podstatne ťažšie hľadali kompromisy, hoci – ako to ukázali prvé roky existencie republiky – ani v Rakúsku neboli nemožné.

Rovnako v Poľsku aj Rakúsku došlo časom k snahe vytvoriť veľkú provládnu väčšinu v parlamente, a to pomocou organizovania vládnej strany zhora. O toto sa pokúsil v Rakúsku na báze kresťansko-sociálnej strany a ozbrojeného Heimwehru Dollfuss a v Poľsku sanačný kurz Józefa Piłsudského. Už v roku 1926 tam s pomocou štátnej správy založili Nestranický (bezpartijný) blok na podporu vlády, ktorý v roku 1930 nakoniec vyhral voľby, ale nie v takej miere, ako sa pôvodne očakávalo. Preto boli potrebné už spomínané veľké represie proti inak životaschopným a v spoločnosti zakoreneným poľským stranám po roku 1930. Tieto strany potom zohrali dôležitú úlohu počas vojnového protinacistického odboja, ale to je už iná téma.

S vytvorením tzv. neideologickej dominantnej vládnej strany mali pravdepodobne najstaršie skúsenosti v medzivojnovom Maďarsku, ktoré malo v regióne asi najdlhšie parlamentné tradície, spolu s tradíciou zodpovednosti vlády pred parlamentom (od roku 1867). Kontrolnú funkciu parlamentu smerom k vláde však relativizoval fakt, že v Uhorsku a potom aj v medzivojnovom Maďarsku existoval dominantný stranický systém, ktorému vždy suverénne panovala veľká vládna strana, ktorá postupne prerastala so štátnou správou a ekonomickými elitami. Menšie strany hrali len úlohu štatistov a určitého folklórneho doplnku. Ich členovia sa dostali k moci vtedy, keď urobili nejaký kompromis s vládnu Slobodomyselnou stranou. Podobný stranický systém sa pokúsil vytvoriť v pozícii premiéra sedmohradský gróf István Bethlen, ktorý nesympatizoval s krajne-pravicovými a antisemitskými radikálmi, ale aj moderná demokracia mu bola vzdialená. Konzervatívny elitista Bethlen pochopil, že v podmienkach demokratického volebného práva z roku 1919 nebude vedieť uskutočniť svoje plány. Z tohto dôvodu v roku 1922 s podporou Horthyho presadil veľkú volebnú reformu, ktorá v mnohých ohľadoch znamenala návrat do minulosti. S pomocou zvýšenia voličských cenov sa mu podarilo skoro o 10 až 15 % zmenšiť potenciálny okruh voličov.⁸⁰

Najväčšiu zmenu však znamenal návrat k otvorenému (teda verejnému) hlasovaniu na vidieku. Tajne sa mohlo voliť len v Budapešti a vo väčších mestách. Reforma znamenala, že tajne vedela voliť približne pätina všetkých oprávnených voličov.⁸¹ Organizácia volieb bola v rukách vidieckej verejnej správy, ktorá už vedela ako postupovať. Bethlen sa snažil opierať o elitné vrstvy spoločnosti a pokiaľ možno demotivovať a depolitizovať nižšie

⁷⁸ JAKAB, *op. cit.*, s. 436, a s. 443.

⁷⁹ BEREND, *op. cit.*, s. 360–363.

⁸⁰ MÁTHÉ, *op. cit.*, s. 37.

⁸¹ PŪSKI, L. Magyarországi politikai berendezkedése a két világháború között. *Korunk*, 2012, č. 11, s. 16–17.

spoločenské vrstvy.⁸² Jeho reforma bola najprv zavedená nariadením vlády, ale v roku 1925 dostala aj zákonnú podobu. V takomto systéme sa volilo až do roku 1939, keď sa už všade volilo tajne. Výsledkom bol veľmi dobrý výsledok sociálne orientovanej krajnej pravice a intenzívnejšia radikalizácia spoločnosti v predvečer svetovej vojny.

Bethlen vytvoril aj novú dominantnú vládnu stranu. Pôvodne dúfal v podporu stred-nostavovskej a mestskej Strany kresťansko-národného zjednotenia, tam však bolo vtedy ešte priveľa krajnepravicových radikálov. Preto s jemu podobne zmýšľajúcimi konzervatívnyimi politikmi vstúpil do maloroľníckej strany, ktorá sa stala základom pre budovanie novej vládnej strany. Predtým tam však musel ešte eliminovať vplyv pôvodných, roľnícke záujmy skutočne zastupujúcich politikov, čo sa mu manipuláciami a korupciou postupne aj podarilo. Nakoniec o tom, kto bude zastupovať vidiek v parlamente, rozhodoval premiér a jemu podriadený štátny aparát na mieste.

Nová vládna strana sa dostala do povedomia politizujúcej verejnosti pod názvom Zjednotená strana. Išlo o dominantnú stranu, ktorá pravidelne s veľkou prevahou vyhrávala voľby, ale nebola to ešte moderná masová strana. Popri nej existovali sociálni demokrati, ktorí boli silní v Budapešti, neskôr opoziční nezávislí maloroľníci, menšie občianske liberálne zoskupenia a silnejúca krajná pravica. V roku 1932 sa stal premiérom krajnepravicový politik Gyula Gömbös, ktorého inšpirovali nemecké a talianske fašistické vzory. Na základe starej vládnej strany, odkiaľ vytlačil konzervatívcov bethlenovského typu, sa Gömbös pokúsil vytvoriť pod menom Strana národnej jednoty modernú masovú stranu. Skorá smrť mu zabránila realizovať tento plán, ale vládna strana sa skutočne posunula radikálne doprava.⁸³ Inak Horthy, ktorý mal na začiatku svojho vládnutia bližšie ku krajnej pravici, sa postupne dostával pod vplyv konzervatívneho krídla vlastného režimu, ktoré sa práve rozširovaním jeho právomocí pokúšalo eliminovať rýchly nástup fašistickej krajnej pravice.⁸⁴

Tento trend ešte výraznejšie pokračoval počas druhej svetovej vojny, ale úplne nebol nikdy dokončený. Vládna strana, nezávisle od toho pod akým menom pracovala (počas vojny sa už nazývala Stranou maďarského života), bola totiž vždy pod veľkým vplyvom verejnej správy, ktorú riadil premiér a minister vnútra. V tomto sa maďarský stranický model zásadne líšil od československého a čiastočne aj pôvodného rakúskeho modelu. Najviac presahov tu bolo s poľským pokusom vytvoriť veľký provládny blok. Paradoxne práve spomínaný vplyv konzervatívnej verejnej správy a postupne vznikajúceho antifašistického spojenectva medzi konzervatívami okolo grófa Bethlena, starými legitimistami presadzujúcimi návrat Habsburgovcov, sociálnymi demokratmi a demokratickými maloroľníkmi spomaľoval v Maďarsku nástup krajnej pravice.

Medzi spomínanými silami vzniklo voľné spojenectvo brániace tzv. historickú ústavnosť pred pokusmi ju zmeniť na fašistickom základe. V tomto boji sa využívalo odvolávanie sa na národné tradície, ako aj na Svätú korunu. Tá však bola ako historický pojem dostatočne flexibilná na to, aby jej tradíciu dokázali na jeseň 1944 využiť aj pronemeckí krajní pravičiarci zo strany šípových krížov „vodcu národa“ Ferenc Szállasiho. Nakoniec

⁸² Tamže, s. 17–18.

⁸³ Tamže, s. 23–24.

⁸⁴ Tamže.

teda hore spomínané spojenectvo nezabránilo nástupu fašizmu a celý proces vyvrcholil v tragédii roku 1944. Vtedy však bola situácia tragická v celom regióne.

Zložité medzivojnové obdobie neprebehlo vo všetkých krajinách strednej Európy podľa jednotného scenára. Medzi jednotlivými skúmanými krajinami existovali veľké rozdiely, ktoré vyplývali jednak z odlišnej sociálno-ekonomickej východiskovej politiky a jednak z postavenia medzi víťazmi alebo porazenými prvej svetovej vojny. Prirodzene išlo skôr o subjektívne pocity elít a širokých vrstiev, než o objektívny proces. Dokonca aj v rámci spomínaných dvoch skupín existovali rozdiely – o tom svedčí prípad Československa a Poľska, resp. Rakúska a Maďarska, ktoré mali úplne odlišný postoj k svojej štátnej a právnej identite. Na druhej strane treba byť opatrným s príliš ideologickými prístupmi pri analýze jednotlivých režimov. Myšlienky republikanizmu a demokracie boli totiž všade pomerne nové, staré politické a kultúrne tradície zase silné. Na jednej strane reálne nové trendy s ich dobrými aj zlými stránkami podstatne radikálnejšie zasiahli oficiálne konzervatívne Maďarsko, než sa zväčša myslí. Na druhej strane v prospech stabilizácie československej demokracie pôsobili aj také tendencie, ktoré by sa dnes nepovažovali za príliš pozitívne. Taktiež v prípade ostatných krajín by sa dali nájsť rozličné zaujímavosti. Najlepšie je preto pravdepodobne neskúmať len celkové trendy, ale aj vývoj každej krajiny a jej politického systému osobitne, pri podrobnom zohľadnení miestnych špecifik.

Vývoj přípravy řidičů v českých zemích do roku 1989

Jan Štemberk

Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova

Kontaktní e-mail: jan.stemberk@fhs.cuni.cz

The Development of the Driver Training in Czech Lands until 1989

Abstract:

The paper sums up the requirements and demands for the driver training in Czech lands from the early 20th century to 1989. This period is associated with several political changes that were reflected also in the training of drivers. In this context, the paper focuses on the driving schools and their legal status, the requirements for obtaining a driving license and the individual groups of these driving licenses. Since the obligation to undergo a driving test before driving had been implemented (1905), the content and difficulty of the driver training as well as other requirements (such as medical or professional) had been discussed. Particular attention is paid to the transformation of involvement of the state and the role it played in the trainings. The text of the article is largely based on the analysis of various regulations. To reveal the reality of the driver training and driving schools' activities, relevant archive sources and partly contemporary literature were used.

Keywords: drivers of motor vehicles; driving school; driver training; driving license

Klíčová slova: řidiči motorových vozidel; autoškola; výcvik řidičů; řidičský průkaz

DOI: 10.14712/2464689X.2021.6

Financování: Text vznikl za finanční podpory Ministerstva kultury ČR v rámci projektu NAKI II České století motorismu (DG18P02OVV051), který v letech 2018–2022 realizují Univerzita Karlova Fakulta humanitních studií, Národní technické muzeum a Technické muzeum v Brně.

V průběhu 20. století se automobil stal běžnou součástí života i českého právního řádu. Rozvoj motorismu a pohyb vozidel na veřejných silnicích vyvolal potřebu podrobit budoucího řidiče výcviku a zkoušce, které by skýtaly záruku bezpečného provozu. V české právněhistorické literatuře nebyla této problematice věnována dostatečná pozornost, ačkoli řada témat z minulosti je nadčasová.¹ Dlouhodobě je řešena otázka kvalitní přípravy řidičů a hledán kompromis náročnosti a dostupnosti výcviku. Novou není ani pozornost zaměřená na mladé řidiče jako rizikový faktor nehodovosti, či úvahy o vydávání řidičského oprávnění na omezenou dobu.

Cílem předložené studie je zmapovat vývoj výcviku řidičů od počátku 20. století do roku 1989 s důrazem na právní regulaci jejich přípravy. Požadavek na přípravu řidičů souvisel s rozvojem motorismu, nárůstem počtu vozů, schopností tyto bezpečně ovládat a častějšími dopravními nehodami, na kterých se motorová vozidla podílela. Právě v kvalitní přípravě řidičů byl postupně, a v zásadě do dnešních dnů je spatřován velmi důležitý faktor prevence nehodovosti. Studie se tak zaměřuje na průběh výcviku, oprávněné subjekty výcvik provádět i na řidičské zkoušky a nároky kladené na jednotlivé skupiny řidičských oprávnění. Text je založen nejen na rozboru právních předpisů, ale i na dobové literatuře a sondě do archivních pramenů, které více přibližují reálné dopady a průběh výcviku. Dílčím způsobem je použita i nepřiliš rozsáhlá judikatura.

Počátky před první světovou válkou

Motorová vozidla do českého právního řádu poprvé vstoupila nařízením místodržitelství č. 13/1900 z. z. č. ze dne 27. ledna 1900. Po Dolních Rakousích, kde byl obdobný předpis přijat již o rok dříve, se jednalo o druhou zemi Předlitavska, která provoz motorových vozidel na veřejných cestách upravila.² Otázce řidičů byla však věnována jen okrajová pozornost v § 28. Složení zkoušky nebylo povinné, ale je ho možné vnímat jako důrazně doporučené, jak z dikce tohoto ustanovení vyplývá: „Majetník automobilu nebo vozu motorového jest odpovědným za to, že vozidlo řídí jen takové osoby, jež jsou úplně k tomu způsobilými a ručí pak za každou škodu nebo nehodu způsobenou nezpůsobilostí, nepozorností nebo lehkomyšlností řidiče, nesvěří-li řízení osobě, která svou způsobilost u místodržitelství prokázala a úřední vysvědčení o tom obdržela“. Příprava řidičů tak byla převážně v režii továren vyrábějících automobily. V počátcích automobilismu bylo řízení motorového vozidla, tedy zvláště jeho uvedení do provozu a praktické ovládání po technické stránce náročné a většinou si vyžadovalo školení, které tyto továrny byly schopné v provozu zajistit. Školení mělo převážně praktickou podobu, jak vůz ovládat a udržovat v chodu, jak dokládá i dobový zápis: „Na to byla s oběma předsevzata jízda na zkoušku v okrouhlé délce 10 km v trati, kteráž vykazuje náhlá stoupání a klesání. Oba shora jmenovaní střídavě řídili vůz pod dohledem montéra firmy, jenž vůz dodala, ... oba jmenovaní zručně dovedou stroj spouštět a zastavovati a vůz vůbec spolehlivě řídit v různých rychlostech jízdy, a takže se navrhuje, aby oběma dáno bylo vysvědčení jako řidičům oprávněným automobilního nákladního vozu. Nakonec se připomíná, že svrchu označení po dobu dvou neděl byli

¹ Z dílčích příspěvků např.: ŠTEMBERK, J. Právní regulace automobilismu v českých zemích do roku 1938. *Právněhistorické studie*, 2007, č. 38, s. 171–192.

² Již z dřívější doby platila pravidla pro silniční parostroje, vyhláška místodržitelství č. 77/1875 z. z. č.

v praxi při montování, jakož i při jízdě u firmy Daimler v Novém Městě u Vídně.³ Důraz na znalost pravidel silničního provozu v této době velmi strohých byl spíše okrajový.⁴

Unifikaci pravidel provozu motorových vozidel na předlitavských silnicích přineslo nařízení ministerstva vnitra ve shodě s ministerstvem financí č. 156/1905 ř. z. z 27. září 1905. Nařízení v § 21 stanovilo pro řidiče minimální věk 18 let. Samostatně řídit motorová vozidla s výjimkou motocyklů bylo možné jen na základě úředního povolení (jízdne licence), dnes bychom řekli řidičského průkazu. Řidičský průkaz směl být udělen „zpravidla toliko osobám, které prokázaly zkouškou svou způsobilost k řízení“ (§ 21 odst. 3). Řidiči „vozidel vojenskému eráru náležejících“ byli od složení zkoušky osvobozeni, „vykážou-li se o své způsobilosti vysvědčením technického komitétu vojenského“ (§ 21 odst. 3). Z této použité formulace bylo vyvozováno, že výjimka platí jen pro vozidla patřící armádě a neplatila pro civilní vozidla vojenských osob, které by případně chtěly řídit.⁵ U zkoušky měla být ověřována teoretická znalost strojního zařízení motorových vozidel a současně též praktická způsobilost k řízení vozidla (§ 22 odst. 2). Vydaný řidičský průkaz měl být opatřen fotografií. Příprava řidičů na zkoušku byla jejich záležitostí a nebyla nijak upravena. Zkouška se skládala před komisařem jmenovaným místodržitelstvím (zemským politickým úřadem) a obvyklou praxí bylo, že si žadatel musel k praktické zkoušce opatřit automobil.

V souvislosti s uzavřením mezinárodní smlouvy o jízdě silniční v roce 1909 v Paříži, která přinášela změny v mezinárodní automobilové jízdě, musely být tyto mezinárodní závazky promítnuty i do vnitrostátního práva. Nově vydané nařízení ministerstva vnitra, které se stalo základem automobilového práva na následující čtvrtstoletí, bylo publikováno pod číslem č. 81/1910 ř. z. V § 22 přebíralo povinnost prokázat způsobilost k řízení motorových vozidel zkouškou. Novinkou byla možnost odepřít vydání řidičského průkazu osobě, která spáchala těžký přestupek proti životu a zdraví, trpěla tělesnými vadami, které by jí mohly v bezpečném řízení vozidla bránit, a také osobám s náklonností k nadměrnému požívání alkoholu. Následující § 23 zachovával výjimku pro řidiče vozidel vojenského eráru, pokud prokáží svou způsobilost k řízení. Způsobilost posuzovaly a průkaz způsobilosti (Befähigungszeugnis) vydávaly vojenské orgány. Zůstalo též zachováno, že tato výjimka se vztahovala jen k vojenským vozidlům, pro řízení civilních automobilů takový průkaz nemohl být využit. Novou kategorií se stala zdravotní způsobilost řidiče, která byla prokazována lékařským vysvědčením. Nutná byla bystrost zraku a schopnost sluchu. Dále se pozornost zaměřovala na zdraví srdce. Řidiči též měla být vlastní úplná abstinence či alespoň zdrženlivost v pití alkoholu. Od počátku nebyl činěn rozdíl mezi muži a ženami. Některé lékařské autority, např. prof. Heinrich Boruttan „povolání chaufferské ženám nedoporučuje, a to s ohledem na méně vzdorný ženský organismus“.⁶ Tyto argumenty sice zaznívaly, ale neprosadily se.

Zkoušky řidičů prováděli místodržitelstvím jmenovaní zkušební komisaři. Komisaři neměli určený přesný obvod své činnosti. Zkoušky řidičů prováděli nejprve dva zkušební

³ Národní archiv (dále jen NA), fond České místodržitelství, kar. 9806, sg. 55/8/3/47, Protokol z 22. 9. 1903.

⁴ K pravidlům silničního provozu srovnej: ŠTEMBERK, J. *Automobilista v zajetí reality. Vývoj pravidel silničního provozu v českých zemích v první polovině 20. století*. Praha: Karolinum 2008, s. 72 a násl.

⁵ Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále jen ÖStA AVA), fond Ministerium der Innern (dále jen MDI), k. 764, sg. 4g, Protokoll Nr. 35048/09.

⁶ TICHÝ, F. *Hygiena automobilisty. Řidič automobilu*, 1920, roč. 2, č. 22, s. 5.

komisaři a tři náhradníci. Sídlem komisařů byla Praha a Liberec. V roce 1909 byl nově jmenován zkušební komisař v Plzni. Počet zkušebních komisařů se zvyšoval jen velmi pomalu (od roku 1914 v Teplicích). Zkušební taxa činila pro řidiče automobilu 15 K a pro řidiče motocyklu s postranním vozíkem a tříkolky 10 K. Uchazeč, který se na zkoušku sám připravoval, se s komisařem musel dohodnout na termínu zkoušky a sám si zajistit automobil, se kterým praktická část zkoušky proběhne. V rámci řidičských zkoušek byly uplatňovány čtyři skupiny – nákladní automobily, osobní automobily, motocykly s postranním vozíkem a tříkolky. Vůdčí list měl platnost ve všech zemích Předlitavska. Příprava na zkoušku závisela na uchazeči a mohl se na ni připravovat buď sám, s využitím známého řidiče, nebo využít služeb nově vznikající živnosti autoškol.

Nařízení č. 81/1910 ř. z. stanovovalo jen rámcový průběh zkoušek. Podrobnosti vlastního průběhu byly na komisařích. Dolní Rakousy s Vídní se v roce 1912 vydaly cestou zpřísnění řidičských zkoušek. Podrobný průběh zkoušky proto obsahovaly vydané instrukce. U teoretické zkoušky musel uchazeč prokázat znalost pravidel provozu na silnicích, znalost základních součástí motorového vozidla, chování ve složitých situacích (např. požár vozu), pravidla kontroly bezpečnostních zařízení vozu před jízdou a rozpoznávání vad. Po úspěchu v teoretické části mohla následovat část praktická. Praktická část sestávala z kontroly funkčnosti brzd a řízení, uvedení motoru do chodu, rozjezdu vpřed a vzad, rychlého zastavení, zkušební jízdy na volné trati s různou náročností včetně potkávání se s jinými dopravními prostředky a poslední částí byla hodinová dálková jízda.⁷ Toto zpřísnění mělo do jisté míry reagovat na požadavek zkvalitnění přípravy a zkoušek řidičů, avšak ve velké míře mělo za následek to, že mnozí Vídeňané raději spěchali do Brna, kde byly kladené nároky nižší.⁸ Otázka zpřísnění řidičských zkoušek v době těsně před první světovou válkou byla aktuální a realizována nebyla jen v důsledku vypuknutí války.

Zavedení povinných zkoušek řidičů otevíralo prostor pro vznik autoškol, tedy institucí, které pomohou uchazeči s přípravou na zkoušku a jsou též schopny zajistit motorové vozidlo, které bylo pro vykonání zkoušky potřebné. Činnost autoškol nebyla nijak speciálně legislativně upravena, jednalo se o volnou činnost bez potřeby prokazovat svou způsobilost. Základní úpravu poskytovalo pouze císařské nařízení č. 309/1850 ř. z., prozatímní zákon o vyučování soukromém. Nařízení uvádělo, že ke zřízení soukromé školy je potřeba vznik školy tři měsíce před počátkem vyučování oznámit místodržitelství a pokud nepřišel zákaz, mohla být škola otevřena. Současně § 11 zdůrazňoval, že vláda (stát) nijak neodpovídá za kvalitu poskytované výuky. Pravděpodobně první autoškola v Čechách vznikla v roce 1907 v Mladé Boleslavi, což nebylo s ohledem na místní automobilku Laurin & Klement překvapující.⁹ Skutečnost, zda se někdo rozhodne soukromou školu navštěvovat, záviselo na každém jednotlivci. Již před první světovou válkou se vážně uvažovalo o potřebě zkvalitnit výuku v autoškolách a zařadit tyto školy mezi koncesované živnosti a posílit tím nad nimi dohled státu. V této době však výrazně převažovala individuální příprava, kdy se budoucí řidiči učili od svých zkušenějších kolegů.¹⁰

⁷ ÖStA AVA, fond Mdl, kart. 761, sg. 14/2, Instruktion betreffend Prüfung der Führer von Kraftfahrzeuge, 1912.

⁸ Tamtéž, Chauffeurschullen, 23. 4. 1914.

⁹ Žáci bez učitele. *Automobil*, 1977, roč. 21, č. 8, s. 32–33.

¹⁰ ÖStA AVA, fond Mdl, kart. 761, sg. 14/2, Chauffeurschullen, 23. 4. 1914.

Kontinuita přípravy řidičů ve 20. a první polovině 30. let

Ministerské nařízení č. 81/1910 ř. z., ačkoli se o potřebě jeho novelizace jednalo již před první světovou válkou, zůstalo v platnosti i v novém Československu a k jeho nahrazení modernějším předpisem, který reagoval na růst motorismu, došlo až v polovině 30. let. Precizovat pravidla zkoušek řidičů a přesněji stanovit jejich průběh mělo nařízení presidenta zemské správy politické v Praze z 22. dubna 1920 (č. 310/1920 Sb. z. a n.) o vyzkoušení motorových vozidel, jakož i zkouškách řidičů takových vozidel v Čechách (obdobný výnos byl vydán i pro Moravu a Slezsko). Zkoušky řidičů prováděli jmenovaní zkušební komisaři, kterým byl nově přidělen přesně vymezený obvod. Nařízení rozlišovalo stroje s motorem spalovacím, parním a elektrickým a v rámci těchto skupin vozy osobní a dodávkové, těžké nákladní vozy a motocykly s postranním vozíkem. Žádost o přípuštění ke zkoušce byla podávána zemské politické správě, tedy v hlavním zemském městě, odkud byla postoupena místně příslušnému zkušebnímu komisaři. Zkouška měla proběhnout do měsíce od podání žádosti. Uchazeč musel předložit potvrzení lékaře o zdravotní způsobilosti a doklad o své bezúhonnosti. Žadatel mohl uvést výslovně místo, kde si přeje zkoušku skládat, pokud toto místo nebylo sídlem zkušební komisaře, musel platit jeho cestovné do zvoleného místa zkoušky. V případě neúspěchu mohl adept po uplynutí dvou měsíců požádat o reprobační termín. Zkušební taxa byla stanovena na 30 Kč, 3 Kč za kolek a poplatek za knížku (na počátku 20. let 3 Kč 20 hal.). Průběh zkoušky, její jednotlivé části a ani délka trvání nebyly upraveny a závisely na komisaři.

Prováděcí výnos české zemské správy politické z 22. dubna 1920 rozdělil Čechy na šest zkušebních obvodů (Praha, Liberec, Děčín, Teplice-Šanov, Plzeň a Cheb) a v každém obvodu jmenoval zkušební komisaře. Obvykle se jednalo o stavebního radu, jen v Praze a Děčíně se jednalo o strojního komisaře. Největší byl obvod pražského zkušební komisaře, který měl i svého zástupce.¹¹ Oproti situaci před první světovou válkou se jednalo o zdvojnásobení počtu zkušebních komisařů.

Přípravě řidičů před složením zkoušky nebyla nadále věnována pozornost a příprava závisela na uchazeči. Žadatel měl pouze doložit, jak se na zkoušku připravoval. Nijak nebyla dotčena možnost individuální přípravy pod dohledem jiného řidiče. Výcvik mohl probíhat i v běžném provozu, třeba i při živnostensky provozované dopravě, tedy řidič a učedník se mohli při řízení v běžném provozu střídát. Výjimkou nebylo ani to, že si zájemce po koupi auta najal řidiče z povolání, pod jehož dohledem se připravil a následně se podrobil zkoušce a dále již řídil sám. Úkolem adepta bylo i zajištění vozidla, na kterém byla zkouška prováděna. Za případnou nehodu nesl odpovědnost řidič, který výcvik zajišťoval.

Rozvoj automobilismu na jedné straně a snaha výrobců uvádět na trh vozidla hospodárnější, snaží na údržbu i obsluhu vedla ke zvyšování zájmu o řidičské průkazy. Růst motorizace se však negativně promítal do bezpečnosti na českých silnicích. Příčina růstu nehodovosti byla spatřována ve dvou jevech. Jedním bylo nesprávné chování chodců, kteří si stále ještě na automobily na silnicích plně nezvykli, a druhým bylo školení a zkoušení řidičů. Kritizována byla činnost soukromých autoškol slibujících po krátkém kursu (i dvou až tří týdnů) složení zkoušky, činnost komisařů, kteří nevěnovali zkouškám náležitou pozornost a během několika minut proběhly jízdy i zkouška ze znalosti předpisů.

¹¹ Technická hlídka. Jmenování členů zkušební komise. *Řidič automobilu*, 1920, roč. 2, č. 12, s. 3–4.

Podle zjištění policejních orgánů se častěji na dopravních nehodách účastnili mladí řidiči, kteří neměli dostatek zkušeností. Často bylo poukazováno, že se ve složité dopravní situaci nesprávně zachovali, neodhadli chování jiného účastníka, případně příliš hazardovali. Cesta k nápravě byla v tomto kontextu hledána ve zpřísnění přípravy řidičů a zvláště zkoušek. „Žádné sebeostřejší policejní předpisy nemohou tak bezpečnost občanstva ochránit, jako když řízení automobilu bude dáno jedině řádně vyzkoušeným a řádně vyučeným, spolehlivým řidičům.“¹²

V tomto kontextu vznikl návrh senátorů Václava Klofáče a Ferdinanda Šťastného předložený v roce 1921.¹³ Návrh zvyšoval hranici pro možnost řídit motorové vozidlo na 19 let. Ke zkoušce měli být připuštěni pouze uchazeči, „kteří, jsouce prakticky vyučeni některému z kovoobráběcích odborů“. Tento návrh samozřejmě nemohl mít naději na úspěch. Minimální věk řidiče 18 let vycházel z mezinárodních závazků (pařížské úmluvy o jízdě motorovými vozidly z roku 1909) a také požadavek, aby všichni řidiči byli absolventy kovoobráběcích oborů, byl zcela nereálný. Dolehl by zvláště na příležitostné řidiče amatéry. Proti tomuto návrhu se samozřejmě postavil Československý klub automobilistů, ale odpůrci byli i mezi zákonodárci. Ani uplatnění těchto požadavků u řidičů z povolání nemělo naději na úspěch, neboť úřady v této době odmítaly provádět mezi řidiči takové dělení. Skutečnost, zda bude někdo dobrým řidičem, nezávisela na tom, je-li zkušeným automontérem a umí opravit každou závadu, ale na chladnokrevnosti, pohotovosti a bystrosti.

Ruku v ruce s tímto návrhem šla myšlenka postátnění přípravy řidičů. Soukromé autoškoly, kterým byla vytýkána nesvědomitost při přípravě řidičů, měly být zrušeny. Řidičské kurzy měly být nadále organizovány pouze při státních průmyslových školách. Tyto školy měly garantovat kvalitu kursu a dohlédnout na jeho průběh. Příprava řidičů měla být náročná a následná zkouška přísná.¹⁴ Převzetí přípravy řidičů státem by si vyžádalo vysoké investice na nákup vybavení a cvičných vozidel. Většina se tak klonila k ponechání přípravy řidičů na soukromých autoškolách, ale zvýšení dohledu nad nimi a zajištění výuky zkušenými učiteli. Nicméně je potřebné poukázat, že otázka autoškol nebyla zvláště aktuální, neboť jejich služeb využívalo jen cca 15 % uchazečů. Většina se na zkoušku nadále připravovala individuálně.¹⁵

Ze zachovaných dobových inzerátů můžeme získat rámcový přehled o ceně a délce řidičských kursů. První automobilová škola ing. Kovářik-Vinohrady nabízela kurs v trvání 6–8 týdnů, za jehož absolvování adept zaplatil 900 Kč. Levněji vyšla příprava v První odborné koncesované automobilní škole ing. Brožík a Jakoubek, a sice na 760 Kč. Absolvování řidičského kursu se mohlo stát i součástí lázeňského pobytu. Příkladem jsou lázně Luhačovice, kde v roce 1928 otevřeli autoškolu, která „dávala možnost vyučit se v krátké době řízení auta pánům i dámám“.¹⁶

¹² Zamezte soukromé a pokoutné vyučování v řízení automobilu. *Řidič automobilu*, 1922, roč. 4, č. 11, s. 3.

¹³ Národní shromáždění RČS 1920–1925, Senátní tisk č. 736. [online]. Dostupný na: https://www.psp.cz/eknih/1920ns/se/tisky/t0736_00.htm. [cit. 31. 12. 2020].

¹⁴ Návrh senátorů V. Klofáče, F. Šťastného a spol. na vydání zákona o státních cvičebních kursech pro řidiče automobilů. *Řidič automobilu*, 1921, roč. 3, č. 19, s. 3.

¹⁵ ŠKOULA, J. Může býti každý dobrým řidičem automobilů? *Lidové noviny*, 6. 2. 1927, s. 21.

¹⁶ Do lázní Luhačovic. *Národní listy*, 14. 4. 1928, s. 7.

Modernizace výcviku řidičů ve druhé polovině 30. let

I přes bohatou diskusi byly změny přípravy řidičů řešeny až v souvislosti s rekodifikací „automobilového“ práva v roce 1935. Základní pravidla stanovil zákon č. 81/1935 Sb. z. a n. o jízdě motorovými vozidly, který výcviku řidičů věnoval oddíl XII. Konečně též byla sjednocena pravidla platná v českých zemích se situací na Slovensku a Podkarpatské Rusi. Samozřejmostí bylo vázání řízení motorového vozidla na získání řidičského průkazu, které měl nově mít každý řidič, tedy i řidič motocyklu.¹⁷ Řidičské oprávnění mohl získat po složení zkoušky každý československý občan, který dosáhl věku 18 let¹⁸ a byl lékařem ustanoveným okresním úřadem uznán za tělesně a duševně způsobilého. Zákon ve své podstatě zaváděl zvláštní kategorii řidiče z povolání (§ 12 odst. 4), ale pouze ve vztahu k řízení motorových vozidel určených k veřejné dopravě osob. Pro takového řidiče byl vyžadován věk alespoň 24 let, tříletá řidičská praxe a splnění přísnějších požadavků na tělesnou a duševní způsobilost, včetně psychotechnického vyšetření a dvouleté periody lékařských prohlídek. Podrobnosti o průběhu a obsahu řidičské zkoušky a o specifických nárocích na řidiče veřejných dopravních prostředků upravovalo dále prováděcí vládní nařízení č. 203/1935 Sb. z. a n.

Vyučovat řízení motorových vozidel mohla jen osoba, která k tomu získala povolení (§ 72 zákona). Povolení mohlo být zemským úřadem, případně úřadem školské správy, pokud se jednalo o učitele veřejných škol podřízených ministerstvu školství a národní osvěty, uděleno „učitelským osobám na veřejných školách zabývajících se výcvikem řidičů, jakož i majitelům a zaměstnancům soukromých po živnostensku provozovaných podniků pro výcvik řidičů“, dále též majitelům podniků vyrábějících či prodávajících motorová vozidla a „podniků používajících většího počtu motorových vozidel“, jakož i zaměstnancům těchto podniků a zaměstnancům těch úřadů nebo hasičských sborů, které používaly většího počtu motorových vozidel, za podmínky, že dosáhli věku 25 let a nejméně tři roky byli držiteli řidičského oprávnění, které skutečně vykonávali, za předpokladu, že poskytují záruku svědomitého a důkladného vyučování. Oprávnění těchto osob se vztahovalo jen na výcvik žáků školy, zaměstnanců podniku či osob kupujících si motorové vozidlo. Bez povolení (§ 72 odst. 5) mohl nového řidiče ve výjimečných a ojedinělých případech připravovat řidič, který měl praxi v řízení motorových vozidel po dobu tří let. Muselo se tak dít bezúplatně a bylo počítáno, že tato možnost se uplatní spíše u rodinných příslušníků či známých.

Nejasná formulace § 72 odst. 5 zákona č. 81/1935 Sb. z. a n., tedy oprávnění každého řidiče s tříletou praxí k příležitostnému nevýdělečnému výcviku, činila v praxi potíže. Jasná pravidla výkladu poskytlo až rozhodnutí Nejvyššího správního soudu ze dne 19. června 1941 (SJS 156/40), které stanovilo, že oprávnění osoby provádět výcvik bez povolení se vztahuje jen na jízdy, jejichž účelem je naučit adepta ovládnutí vozu. Adept tak nemohl řídit vozidlo při jakékoli jízdě, ale jen při učební jízdě, ze které muselo být zřejmé, že její jediný cíl je výcvik řidiče. Pokud bylo známo, že adept již řízení vozu ovládá, nemohlo se jednat o učební jízdu.

¹⁷ Vládním nařízením č. 264/1937 Sb. z. a n. byli řidiči motocyklů bez bočního vozíku (sidecar) opět vyňati z povinnosti složit řidičskou zkoušku.

¹⁸ Řídit jízdní kola s pomocným motorkem a traktory mohly osoby již od 16 let (§ 5 odst. 1 zákona č. 81/1935 Sb. z. a n.).

Pozornost byla věnována i autoškolám. Provozování autoškoly bylo prohlášeno za koncesovanou živnost (§ 73). Předpokladem udělení koncese bylo získání povolení k výcviku řidičů. Autoškolu mohla provozovat jen osoba k výcviku řidičů oprávněná a mající odbornou a praktickou způsobilost. Odborná způsobilost se prokazovala vysokoškolským vzděláním v oblasti strojní či elektrotechnické a praktická způsobilost alespoň tříletou praxí při výrobě, opravách nebo provozu motorových vozidel. K žádosti o koncesi bylo nutné předložit učební osnovy a délku plánovaných kursů. Koncesi uděloval zemský úřad podle sídla autoškoly.

Teoretická příprava v autoškolě spočívala ve školení adeptů ve znalosti pravidel silničního provozu, v obeznámení s poskytováním laické první pomoci, poučení o konstrukci motorových vozidel a dále v důkladném osvětlení funkce, údržby a odstraňování poruch těch zařízení vozidla, která mají význam pro bezpečnost (brzdy, řízení apod.). Kurs nesměl být kratší než tři týdny a při praktických jízdách v provozu musel každý adept ujet alespoň 120 km. Dále měl být obeznámen, jak se chovat ve výjimečných situacích (např. smyk), a též s výměnou pneumatik (§ 132 a násl. vl. nař. 203/1935 Sb. z. a n.).

Zkouška probíhala před zkušebním komisařem jmenovaným zemským úřadem. Maximální poplatek za zkoušku zůstal na částce 30 Kč. Díky takto celkem nízkému stanovenému poplatku bylo získání řidičského průkazu dostupné širokým vrstvám obyvatelstva. Žádost o složení zkoušky se nově podávala okresnímu úřadu podle místa bydliště. Termín zkoušky měl být stanoven do šesti týdnů od podání žádosti. Zkouška měla ústní a praktickou část. Součástí ústní části bylo osvědčení znalosti právních předpisů provozu motorových vozidel, znalosti součástí a mechanismů motorového vozidla a všeobecných znalostí o poskytování první pomoci. Praktická zkouška měla prokázat bezpečné ovládání motorového vozidla. Přistavení vozidla pro praktickou část zkoušky musel nadále zajišťovat uchazeč. Zrušen byl rozdíl mezi řízením civilních a vojenských motorových vozidel. Osvědčení o způsobilosti k řízení vozidla vydané vojenskou zprávou nahrazovalo odbornou způsobilost řidiče (§ 78 vl. nař. 203/1935 Sb. z. a n.).

Vládní nařízení č. 203/1935 Sb. z. a n. (§ 68) rozeznávalo čtyři kategorie řidičských oprávnění. Řidičský průkaz I. kategorie opravňoval k řízení dvoukolových motorových vozidel, II. kategorie umožňoval řídit motorová vozidla více než dvoukolová do celkové hmotnosti 2,6 tuny. Motorová vozidla o hmotnosti od 2,6 do 3,5 tuny opravňoval řídit řidičský průkaz III. kategorie. Poslední IV. kategorie zahrnovala motorová vozidla o celkové hmotnosti nad 3,5 tuny bez ohledu, zda sloužila k dopravě osob či nákladů. V rámci těchto kategorií byly ještě rozděleny tři skupiny podle typu pohonu (spalovací, parní, elektrický). Řidičský průkaz vyšší kategorie opravňoval i k řízení vozidel spadajících do nižší kategorie.

Harmonizace výcviku řidičů v říší a protektorátu

Okupace českých zemí v březnu 1939 ovlivnila i pravidla silničního provozu a řidiče, a to nejen obecně známým urychleným přechodem na pravostranný provoz. Oblast pravidel silničního provozu měla být podle přání okupantů harmonizována se situací v říší, tak jako k tomu došlo po anexi českého pohraničí.¹⁹ Základním předpisem, který pravidla řízení motorových vozidel upravoval, bylo vládní nařízení č. 243/1939 Sb. z. a n. o připuštění

¹⁹ Podrobněji srovnej: ŠTEMBERK, *Automobilista v zajetí reality*, s. 118 a násl.

osob a vozidel k dopravě na silnicích. Řízení motorových vozidel včetně motocyklů bylo vázáno na řidičský průkaz. V souladu s přechodnými ustanoveními (§ 72 odst. 6) bylo řízení motocyklů bez řidičského průkazu možné až do 1. července 1940. Řidičská oprávnění zůstávala rozdělena do čtyř tříd, které však byly ve srovnání s dosavadním stavem zcela odlišné (§ 5). První třída opravňovala k řízení motocyklů s obsahem válců přes 250 ccm. Druhá třída umožňovala řídit motorová vozidla s vlastní hmotností převyšující 3,5 tuny. Třetí třída, která byla v podstatě nejrozšířenější, byla vymezena negativně, tedy opravňovala k řízení vozidel nespádajících do žádné z ostatních kategorií. Držitel řidičského průkazu čtvrté třídy mohl řídit motorová vozidla do obsahu válců 250 ccm, tedy menší motocykly, a vozidla schopná dosáhnout rychlost max. 20 km/h (např. traktory). Skupiny podle druhu pohonu zůstaly zachovány. Řídit vozidla spadající do čtvrté kategorie mohly osoby starší 16 let, u ostatních motorových vozidel byl vyžadován věk 18 let. Zavedené třídy řidičských oprávnění byly identické se stavem platným v Německu.

Uchazeč o řidičskou zkoušku se již nemusel obligatorně podrobit lékařskému vyšetření způsobilosti, to přicházelo v úvahu pouze, pokud zkušební komisař při zkoušce pojal podezření, že uchazeč není zdravotně způsobilý. Pro získání řidičského průkazu čtvrté kategorie nebylo složení zkoušky podmínkou, ze základní znalosti předpisů byl oprávněn žadatele přezkoušet přímo úřad vydávající řidičský průkaz. Pro průkazy ostatních tříd již bylo složení zkoušky před zkušebním komisařem nezbytné. Předmětem zkoušky nově nebyly znalosti z poskytování první pomoci. Povolení k řízení mohly dále vydávat svým zaměstnancům bezpečnostní orgány a protektorátní pošta a dráhy. Tato povolení platila i pro soukromá vozidla a mohla být vyměněna za běžný řidičský průkaz odpovídající kategorie (§ 14). Změny se dotkly i přípravy řidičů. Adepta mohl na zkoušku připravovat jen řidič, držitel řidičského průkazu příslušné kategorie, který byl držitelem oprávnění k výcviku řidičů motorových vozidel (§ 3 vl. nař. 241/1939 Sb. z. a n.). Tímto ustanovením tak byla zrušena možnost individuální přípravy a v zásadě se zaváděla obligatorní příprava řidičů s oprávněným učitelem jízdy.

Před zapsáním do kursu pro řidiče musel uchazeč získat povolení, že kursy může navštěvovat. Bez povolení bylo možno získat jen řidičský průkaz čtvrté třídy, pro jehož získání nebyla návštěva kursů potřebná. K udělení povolení (Dringlichkeitsbescheinigung) byly oprávněny orgány okupační správy oberlandraty. Povolení mohlo být uděleno jen ve zvláště důležitých případech, např. při zajištění provozu vozidla, jemuž bylo uděleno povolení k jízdě.²⁰ To samozřejmě vedlo k poklesu zájmu o řidičské průkazy a k zastavování činnosti autoškol, které neměly žáky nezbytné pro svůj provoz. Jen v roce 1940 jich ukončilo svou činnost 44. Uplatňování rasových předpisů se projevilo i u řidičů motorových vozidel. Výnosem ministerstva vnitřní z 11. ledna 1941 bylo nařízeno, aby neárijci odevzdali do 14 dnů své řidičské průkazy. Výjimku z tohoto obecného nařízení představovaly jen důležité hospodářské zájmy. Současně bylo zakázáno přijímat neárijce do autoškol. Tento krok byl odůvodňován nižšími schopnostmi neárijců a obavou z páchání devizových a hospodářských deliktů.²¹

²⁰ NA, fond Ministerstvo vnitřní (dále jen MV), kart. 6931, č. 13/18/30, Spis č. 23592 z 22. 9. 1941; Postup k získání řidičského průkazu pro motorové vozidlo. *Auto*, 1942, roč. 24, s. 131.

²¹ NA, fond MV, kart. 6931, č. 13/18/8, Zpráva policejního ředitelství v Praze z 27. 2. 1941, č. j. 55836.

Zavedení odlišných kategorií řidičských průkazů a také postupující germanizace zasahující veškeré veřejné listiny vedly k vydání vládního nařízení č. 179/1941 Sb. z. a n. o výměně řidičských průkazů pro motorová vozidla. Nové průkazy byly dvojjazyčné. Řidičské průkazy vydané před 1. listopadem 1939 ztrácely platnost k 15. květnu 1942. Vládní nařízení obsahovalo pravidla pro výměnu a vzájemný poměr starých kategorií a nových tříd řidičského oprávnění. Zkoušky řidičovy odborné způsobilosti se při výměně neprováděly.

V pohraničních oblastech odstoupených na podzim 1938 Německu byla na základě nařízení říšského ministra dopravy z 16. září 1939 provedena výměna dosavadních československých řidičských průkazů za německé, obdobně jako o dva roky později v protektorátu. Navazovalo to na zavedení říšských pravidel silničního provozu. V otázce přípravy řidičů zůstávala v platnosti oprávnění, která získali učitelé jízdy podle československých předpisů. Dosavadní autoškoly mohly pokračovat v činnosti, a naopak nebylo povoleno pronikání autoškol z vlastního Německa (staré říše).²² Postupně se v přípravě řidičů posilovala úloha Nacionálně socialistického motoristického sboru (Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps /NSKK/), který byl od 1. února 1939 jako jednotná celostátní organizace motoristů pověřen výchovou řidičů.²³ Od 1. ledna 1944 byla tato organizace přípravou řidičů pověřena bezvýjimečně. Žadatel o řidičský průkaz musel předložit Dringlichkeitsbescheinigung, tedy souhlas správních úřadů s řidičským výcvikem, bez tohoto souhlasu nemohl výcvik proběhnout. Poplatky za řidičské kurzy byly stanoveny paušálně (1. třída 15 říšských marek /RM/, 2. třída 25 RM + 8 RM za hodinu jízdy, 3. třída 25 RM + 5 RM za hodinu jízdy).²⁴ Řidičské průkazy čtvrté třídy jako tzv. Kriegskraftfahrerschein byly vydávány přímo Motorstandartami NSKK.²⁵ Mimo možnost výcviku a řízení motorových vozidel stálo židovské obyvatelstvo. Pokračující válka paradoxně zlepšila v tomto směru postavení Čechů, kteří v pohraničí zůstali. S narůstajícím nedostatkem řidičů mohli být zařazeni do výcviku za podmínky, že ovládali německý jazyk.²⁶

V otázkách fungování autoškol, jejich instruktorů a průběhu řidičských kursů zůstávaly na počátku protektorátu zatím v platnosti dosavadní předpisy. Novou úpravu přineslo až vládní nařízení č. 415/1941 Sb. z. a n. o výcviku řidičů automobilů. Vzdělávání řidičů bylo na podnět úřadu říšského protektora upraveno v souladu s německým právem. Byla zavedena nová instituce učitelů jízdy z povolání. Výcvik řidičů mohl provádět zkušený řidič skýtající záruku řádné přípravy, který dosáhl věku alespoň 25 let a získal k tomu povolení od zemského úřadu. Výcvik mohl provádět jen v těch řidičských kategoriích, jejichž byl držitelem. Činnost autoškol (soukromých škol pro výcvik řidičů motorových vozidel) zůstávala nadále koncesovanou živností. Podrobněji byla upravena jen teoretická výuka,

²² Státní okresní archiv (dále jen SOKA) Chomutov, fond Landrat Chomutov, kart. 48, sg. PolIVf2, Tschechische Führerscheine, 15. 7. 1941; Tamtéž, sg. PolIVf4, Fahrlehrer, 5. 6. 1939.

²³ ŠRAML, J. E. Výcvik mladých motoristů v Německu. *BSČM*, 1939, roč. 2, č. 4, s. 2.

²⁴ SOKA Chomutov, fond Archiv města Klášterec nad Ohří, k. 88, sg. 121/20, Wie erhalte ich den Führerschein, 12. 2. 1944.

²⁵ Archiv města Ostravy, fond Národněsocialistický Svaz motoristů, motorstandarta 214 Moravská Ostrava, i. č. 1, Führerscheine, 29. 12. 1943.

²⁶ SOKA Chomutov, fond Landrat Chomutov, kart. 48, sg. PolIVf2, Erteilung von Führerscheine an Tschechen, 30. 8. 1943.

jejíž obsah se neměnil. Vytratila se ustanovení o minimální délce kursů i o minimálním počtu ujetých kilometrů (§ 13).

Nedostatek pohonných látek a hledání jejich náhražek zasáhlo i přípravu řidičů. Rozšiřování pohonu prostřednictvím generátorového plynu (dřevoplynu) vyvolalo přijetí vládního nařízení č. 84/1942 Sb. z. a n. o řízení motorových vozidel hnaných generátorovým plynem. K řízení a obsluze takto vybaveného vozidla bylo potřebné zvláštní povolení, které vydával okresní úřad, pokud žadatel vhodným způsobem prokázal, že je dostatečně obeznámen s obsluhou a řízením takto vybaveného vozidla. Obsah byl tedy ryze technický. Ve své podstatě se jednalo o doplnění nové skupiny řidičských oprávnění.

Poválečné hledání modelu výcviku řidičů

Doba válečná a poválečná vedla k omezování motorismu a používána mohla být jen vozidla, která měla k provozu povolení. To samozřejmě ovlivňovalo i možnost přípravy řidičů. Oproti původním dohodám se Slovenskou národní radou z července 1945, na kterých bylo ujednáno, že na celém území státu bude proveden návrat k úpravě pravidel provozu na silnicích, a tedy i přípravě řidičů provedené zákonem č. 81/1935 Sb. z. a n., začalo nedlouho poté ministerstvo dopravy trvat na platnosti (použitelnosti) všech protektorátních předpisů, které automobilismus upravovaly. Poukazovalo hlavně na jejich přínos k bezpečnosti silničního provozu.²⁷ Tento postup však vedl k rozdělení právní úpravy v českých zemích a na Slovensku, kde zůstávaly po celou dobu okupace v tomto odvětví v platnosti meziválečné československé předpisy. Komplikací, které byly spojeny s rozdílným právem v českých zemích (patrný byl i odpor českých motoristů proti protektorátním nařízením) a na Slovensku, si bylo vědomo i ministerstvo dopravy. Vystávala tu i nejistota bezpečnostních orgánů, podle kterých norem mají při kontrolách postupovat. Nejasnosti panující v dokumentech, které byly nutné pro jízdu, byly překonávány záplavou směrnic pokoušejících se jednotlivé sporné otázky vyjasňovat.²⁸ S ohledem na přípravu mezinárodní konference byla unifikace odkládána až do roku 1950.

Příprava řidičů a průběh zkoušek nedoznávaly po osvobození podstatných změn a dosavadní pravidla zůstávala nadále v platnosti. V době ohrožení státu, jak před válkou, tak i v době poválečné, se stávala aktuální otázka brannosti v motorismu. Jedním z požadavků bylo vycvičit velký počet řidičů připravených nasadit své síly k obraně vlasti. V době předválečné byl v roce 1938 uveden v život Branný svaz československých motoristů, který se na proškolení širokých vrstev zaměřil, bohužel však s ohledem na krátkost své existence nemohl dosáhnout podstatnějších úspěchů. Za úspěch je možné označit vyškolení více než 10 tisíc řidičů v průběhu roku 1938.²⁹ Po roce 1945 byla idea vybudovat branné výchovné motoristické školství obnovena. Zaměření již mělo být výlučně na mládež obou pohlaví, aby po 18. roce mohla složit zkoušky a nezatěžovala vojenský výcvik. Na tomto základním

²⁷ NA, fond Ministerstvo vnitra-nová registratura, kart. 425, sg. A 2535/24, Zprávy Ministerstva dopravy z 27. 6. 1945 č. B2123-8/6-45; ze 4. 9. 1945 č. D-9738/45-VII/4.

²⁸ Např. byly uznávány nejen vyměněné protektorátní řidičské průkazy (podle nařízení z roku 1941), ale i staré meziválečné průkazy, které vyměněny nebyly. NA, fond Zemský úřad Praha – Zemský národní výbor referát dopravní průmyslový, pro pozemkovou reformu, vnitřní osídlení a komise pro zjištění válečných škod, kart. 125, č. 15/1946, Směrnice Ředitelství národní bezpečnosti č. 93.386/45.

²⁹ Podrobněji srovněj. ŠTEMBERK, J. Branný sbor československých motoristů 1938–1939. *Moderní dějiny*, 2020, roč. 28, č. 2, s. 217–242.

výcviku se měla podílet armáda.³⁰ To, že se ve větší míře jednalo jen o plány, které nebyly realizovány, asi není nutné zdůrazňovat. Současně se však ukazovalo, že plány tohoto zaměření vedly spíše k poskytování nejrůznějších úlev uchazečům a tím byla náročnost výcviku snižována.

Dekretem ministerstva školství, vědy a umění ze dne 30. září 1948 byla zavedena kumulativní národní správa do soukromých učilišť, což se týkalo i autoškol. Usnesením kumulativní národní správy ze 7. prosince 1948 bylo rozhodnuto, že výcvik řidičů motorových vozidel může být nadále prováděn pouze v jejím rámci. Krok byl odůvodněn potřebou zajištění jednotné přípravy.³¹ V pojetí státních orgánů prestiž autoškol stále vzrůstala, ale kontury budoucího stavu byly probírány v průběhu celého roku 1949 s tím, že vývoj jednoznačně směřoval k centralizaci přípravy budoucích řidičů. Autoškoly měly zajistit jejich kvalitní přípravu. Výkonem národní správy nad autoškolami byla pověřena organizace motoristů – Autoklub Republiky Československé. Dosavadní autoškoly mohly nadále výcvik se svolením ministerstva školství, věd a umění a za jím stanovených podmínek poskytovat. Byl to projev představy určité motoristické samosprávy, kdy by příprava motoristů byla plně v rukou organizace motoristů, a tedy motoristů samotných.

Vedle přípravy řidičů nových se otevíralo i nové téma doškolení a přezkušování řidičů stávajících, pro které se též motoristická organizace jevila vhodnější. Tedy ti nejlepší motoristé budou předávat své zkušenosti kolegům. Ve druhé polovině 40. let byla postupně uvolňována omezení pro provoz motorových vozidel zavedená v době okupace. Na silnice tak mohli vyjet řidiči, kteří za volantem řadu let neseděli, ztratili patřičné návyky a zapomněli ustanovení pravidel silničního provozu, či si nová z roku 1939 neosvojili. Tomuto riziku chtělo ministerstvo dopravy čelit povinným doškolením a přezkoušením všech řidičů, kteří získali řidičský průkaz před 1. říjnem 1948, a pokud neuspěli ani při opravné zkoušce, měl jim být řidičský průkaz odebrán.³² Doškolení mělo formu tří dvouhodinových lekcí zaměřených na pravidla silničního provozu, poté následovala zkouška.³³ S ohledem na počty uchazečů o přeškolení bylo nutné hledat vhodné prostory, nejvíce se osvědčily závody, v nichž řidiči pracovali, kde byla dostatečná kapacita prostor. Naopak se jako zcela nevyhovující ukázaly sály v hostincích, kde účastníci během přednášek i přes výstrahy popíjeli alkoholické nápoje.³⁴

Výcvik řidičů v rámci organizace motoristů

Po válce připravovaná nová pravidla silničního provozu byla vydána v zákoně č. 56/1950 Sb. Zákon samozřejmě obsahoval i část věnovanou výcviku řidičů. Řízení motorových vozidel bylo nadále vázáno na řidičský průkaz, který mohla získat jen osoba, která prokázala svou odbornou způsobilost (§ 12). Výcvik řidičů byla oprávněna provádět „jednotná celostátní organizace československých motoristů ve zvláštních učilištích“ (§ 11). Ve své podstatě se nejednalo o nijak revoluční myšlenku, byla sice spojena se státy typu nacistického Německa či Sovětského svazu, ale svou výcvikovou sekci měl od března 1939

³⁰ Školy národního motorizmu. *Automoto*, 1946, roč. 1, č. 2–3, s. 45.

³¹ NA, fond Úřad předsednictva vlády (dále jen ÚPV), kart. 61, i. č. 816, sg. 153/40.

³² NA, fond ÚPV, kart. 61, i. č. 805, sg. 153/7, Spis č. 102071/49 z 22. 4. 1949.

³³ Slovenský národný archív (dále jen SNA), fond Povereníctvo vnútra – bezpečnostný odbor (dále jen PV-BO), kart. 472, sg. BC, Spis 230/231-BC-49.

³⁴ Tamtéž, kart. 472, sg. BC, Spis 258/33-BC-49

i Autoklub Republiky Československé.³⁵ Výcvikem mohly být pověřeny i jiné právnické osoby, pokud to vyžadoval zájem výcviku. Dále bylo provádění výcviku svých žáků v řízení dáno školám „směru automobilního, dopravního a strojnického“. „Výcvik zemědělských traktoristů mohou provádět též Ústředí pro mechanisaci zemědělství, národní podnik, a zemědělské školy pro své žáky“ (§ 11). Veškerý výcvik měl být prováděn podle jednotných zásad a vyučovat mohla jen osoba, která k tomu získala povolení od krajského národního výboru. Instituce povolení pro učitele jízdy byla ponechána, neboť se podle dobových představ osvědčila. Učitel jízdy však mohl být činný jen v rámci povoleného učiliště a nikoli samostatně.³⁶

Zákon dovršil též zánik soukromých autoškol (§ 22), když zrušil všechny koncese opravňující autoškoly provozovat. Argumentem proti soukromým autoškolám byl jejich zájem o podnikatelský zisk, který měly upřednostňovat před kvalitní přípravou řidičů. Soukromé školy tím neposkytovaly záruku řádného a důkladného výcviku. Výcvik a výchova řidičů tak měly být svěřeny samotným motoristům (jednotnému autoklubu), čímž měla být dána „záruka odborného, svědomitého, levného a nejširším masám pracujícího lidu přístupného výcviku“ a „tím budou dány též předpoklady pro zlidovění motorismu“.³⁷

Bližší pravidla stanovoval prováděcí nařízení vlády č. 11/1951 Sb., které však i tak zůstávalo velmi obecné. Výchovu řidičů přejímal stát (§ 63). Nároky kladené na budoucí řidiče se neměnily. Také z pohledu věku řidičů nedošlo k zásadním změnám, jen pro řidiče autobusů byl obecně stanoven minimální věk 21 let. Podrobnosti a průběh zkoušky stanovoval zkušební řád. Dohled nad průběhem zkoušek byl svěřen krajským národním výborům. Ministerstvo dopravy ve shodě s ministerstvem národní bezpečnosti mohlo prováděním zkoušek pověřit i učiliště provádějící výcvik řidičů (§ 58). Novinkou se stávala možnost zavedení vložky (kuponu) do řidičského průkazu³⁸ (§ 59), kde mohly být zaznamenávány nejzávažnější dopravní přestupky a bylo tedy možné sledovat případnou recidivu. Nová byla též možnost omezit dobu platnosti řidičského oprávnění a stanovení podmínek pro jeho obnovení (§ 62). Jen v rovině úvah zůstávalo zavedení řidičského průkazu u začínajících řidičů na zkoušku, kdy by po určité době museli být opět přezkoušeni. Pro řidiče vozidel užívaných v silničním dopravním podnikání nebo autobusů byl stanoven minimální věk 21 let, tříletá praxe v řízení motorových vozidel a platily přísnější podmínky tělesné a duševní způsobilosti (§ 61).³⁹

Na základě uvedeného zákona byla vydána vyhláška č. 407/1950 Ú. l. s organizačním řádem učilišť pro výcvik řidičů, v návaznosti na něj stanovila přesnou učební osnovu i minimální hodinovou dotaci v rámci přípravy na jednotlivé skupiny řidičských oprávnění. Škola pro řidiče motorových vozidel měla být zřízena v každém krajském městě a v případě potřeby i v jiných větších městech kraje.

³⁵ ŠTEMBERK, Branný sbor československých motoristů 1938–1939, s. 239.

³⁶ Národní shromáždění RČS 1948–1954, Tisk č. 449. Důvodová zpráva k vládnímu návrhu zákona o provozu na veřejných silnicích. [online]. Dostupná na: https://www.psp.cz/eknih/1948ns/tisky/t0449_02.htm. [cit. 31. 12. 2020].

³⁷ Tamtéž.

³⁸ Kupon byl upraven v § 82 vyhlášky č. 328/1951 Ú. l.

³⁹ Snížení věku pro řidiče vozidel určených k veřejné dopravě osob z 24 let na 21 let přinášelo již vládní nařízení č. 147/1944 Sb. z. a n., které však snižovalo i požadovanou praxi na dva roky.

Doškolení řidičů bylo vnímáno jako důležitý krok ke snížení nehodovosti. Dobové statistiky uváděly, že většina dopravních nehod byla způsobena neznalostí či nedodržováním pravidel provozu na silnicích. Výcviková správa autoklubu připravila pro řidiče nedělní kurzy. Ty bylo jednak možné navštěvovat dobrovolně, případně jejich návštěva mohla být uložena pachatelům závažných přestupků orgány SNB. Za nedělní kurs musel hříšník na počátku 50. let zaplatit 100 Kč.⁴⁰

Součástí nové Mezinárodní úmluvy o silničním provozu z roku 1949 bylo i nové unifikované mezinárodní dělení skupin řidičských oprávnění A – E.⁴¹ Unifikace měla vést ke sjednocení a vzájemné kompatibilitě. Tento mezinárodní závazek pronikl i do vnitrostátního práva v prováděcí vyhlášce ministerstva dopravy č. 328/1951 Ú. 1. Požadavek řidičského průkazu byl stanoven pro všechny řidiče s výjimkou řidičů vozidel, jejichž rychlost nepřesahuje 12 km/h a motor má výkon nejvýše 6 koňských sil. Řidičská oprávnění byla nově udělována bez ohledu na druh pohonu motorových vozidel. Skupina A zahrnovala motocykly a motorové tříkolky. Do skupiny B byly zařazeny osobní automobily a lehké nákladní automobily (do 3,5 t). Do skupiny C patřily těžké nákladní automobily (přes 3,5 t), pracovní stroje a traktory s rychlostí vyšší než 30 km/h. Skupina D náležela autobusům. Držitel skupiny E mohl k vozidlům kategorie B, C, D připojit těžký přívěs. Poslední skupina T opravňovala k řízení traktorů a strojů s maximální rychlostí do 30 km/h (§ 73). Podrobnosti k zastupitelnosti jednotlivých skupin upravoval § 76 vyhlášky. Též v otázce věku řidičů nedocházelo k větším změnám, motocykly do 150 ccm a traktory bylo možné řídit od 16 let, ostatní vozidla od 18 let, pouze u autobusů a osobních automobilů sloužících k veřejné dopravě (taxi) byl vyžadován věk 21 let (§ 76). Odborná způsobilost se prokazovala zkouškou, jejíž průběh garantoval krajský národní výbor, zkoušku z pravidel silničního provozu prováděl orgán národní bezpečnosti. S osobou ustanoveného zkušebního komisaře se nadále nepočítalo. Bez prokázání předchozí praxe bylo možné získat řidičský průkaz skupin A, B a T, u ostatních skupin byla předchozí praxe v řízení motorových vozidel vyžadována (§ 85). Řidičské oprávnění bylo udělováno na dobu deseti let, po jejím uplynutí musel řidič požádat o prodloužení. Pro prodloužení bylo vyžadováno splnění obecných podmínek (zdravotní způsobilost, spolehlivost) a nebylo vyloučeno ani možné přezkoušení. Předpis však platil jen dva roky, proto toto ustanovení nemohlo mít podstatný reálný dopad. Řidičské adepty mohli připravovat pouze učitelé, kteří k tomu získali od krajského národního výboru oprávnění (§ 94).

Výcvik řidičů probíhal na půdě autoklubu (do roku 1952 Autoklubu RČS, v roce 1952 Dobrovolného svazu lidového motorismu, od roku 1953 v rámci Svazu pro spolupráci s armádou /Svazarm/, jako organizace československých motoristů). Výcvik měl být určen zvláště pracujícím a ze strany vedení autoklubů byl na regionální složky vyvíjen tlak na rostoucí počty vycvičených osob, který je patrný zvláště na počátku 50. let a postupně klesá, projevoval se i poklesem nároků na uchazeče o řidičské oprávnění a masovostí probíhajících kursů.⁴² Ceny řidičského výcviku v rámci jednotlivých skupin uvádí

⁴⁰ SNA, fond PV-BO, kart. 472, sg. BC, Spis 258/33-BC-49.

⁴¹ NA, fond ÚPV, kart. 828, i. č. 3221, sig. 809/9, Mezinárodní úmluva o silničním provozu.

⁴² SOKA Olomouc, fond Svazarm – okresní automotoklub Šternberk, kart. 1, Výcvik členů DSLM v řízení motorových vozidel v základních organizacích, prozatímní pokyny, 22. 7. 1952.

následující tabulka. Je zřejmé, že členství v autoklubu vedlo k nižším cenám. Vidina levnějšího řidičského výcviku byla motivem vstupu do svazarmovských automotoklubů i v následujících letech.

Ceny kursů uchazečů o řidičský průkaz v roce 1952 (částky uvedeny v Kčs)

Skupina ŘP	A	B	C	T	A+B	A+C	A+T
Běžný zájemce	650	1800	2150	1050	2200	2550	1500
Organizovaný člen	650	1600	1850	850	1950	2250	1200

Pramen: SOKA Olomouc, fond Svazarm – okresní automotoklub Šternberk, kart. 1, Výcvik členů DSLM v řízení motorových vozidel v základních organizacích, prozatímní pokyny, 22. 7. 1952.

Po velmi krátké době již v roce 1953 byla přijata nová pravidla provozu na československých silnicích. Vládní nařízení č. 54/1953 Sb. o provozu na silnicích rušilo zákon č. 56/1950 Sb. Organizaci výcviku řidičů řídilo ministerstvo dopravy. Nařízení bylo základem pro vznik dopravních inspektorátů, kterým bylo uloženo dohlížet na provádění výcviku a školení řidičů (§ 3). Výcvik mohly provádět Svazarm, závody, orgány státní správy a školy pro své žáky, pokud byl výcvik obsažen v osnovách, a „ve výjimečných případech též odborně způsobilí řidiči“ (§ 5). To stanovila prováděcí vyhláška ministerstva dopravy č. 197/1953 Ú. l. (§ 60 a 61). Výcvik řidičů mohli vykonávat pouze učitelé, kteří vyhovovali podmínkám stanoveným vyhláškou č. 196/1953 Ú. l., učiliště též musela disponovat pomůckami k výcviku v rozsahu předepsaném osnovou řidičských kursů. Aktualizovaná učební osnova výcviku byla vydána v částce 157 Ú. l. z roku 1953.

Prováděcí vyhláškou č. 196/1953 Ú. l. byl dočasně opuštěn mezinárodní systém písmenného značení skupin řidičských oprávnění. Mohlo to souviset i s jistým uzavřením Československa, kdy mezinárodně kompatibilní systém nebyl zcela nezbytný. Nově byli řidiči rozděleni na dvě skupiny – amatérů a profesionálů. S ohledem na skutečnost, že občan nemohl pro svou potřebu vlastnit nákladní automobil a ani autobus, umožňoval řidičský průkaz řidičů amatérů jen řízení osobních automobilů a motocyklů. Průkazy řidičů z povolání byly rozděleny do tří tříd (§ 58). Nejvyšším stupněm byl průkaz řidiče I. třídy, který opravňoval k řízení všech motorových vozidel (s výjimkou trolejbusů), řidič byl současně automechanikem. Řidičský průkaz II. stupně se od předchozího odlišoval jen v technických znalostech, kdy řidič nebyl automechanikem, ale pouze seřizovačem. Řidičský průkaz III. třídy neumožňoval řízení autobusů a vozidel s právem přednosti v jízdě.

V návaznosti na tuto změnu byla od 1. září 1954 spuštěna velká výměna řidičských oprávnění, která měla vést ke sjednocení typů používaných řidičských průkazů a zpřesnit evidenci. V oběhu byly stále řidičské průkazy vydávané podle zákona č. 81/1935 Sb. z. a n., nařízení č. 243/1939 Sb. z. a n., či vyhlášky č. 328/1951 Ú. l. Nemělo se však jednat jen o formální výměnu. S poukazem na potřebu zvýšit kvalifikaci řidičů a bezpečnost na silnicích se každý držitel musel před vydáním nového řidičského průkazu podrobit zkoušce ze znalostí předpisů, pokud nemohl prokázat, že v průběhu posledního roku řídil motorová

vozidla, na která měl oprávnění,⁴³ tak i přezkoušení z praktické jízdy. Lhůta byla stanovena do 31. prosince 1956, kdy platnost starých řidičských průkazů zanikala.⁴⁴

Podle směrnic ministerstva dopravy bylo v roce 1954 zahájeno dopravní, hospodářské a technické školení řidičů z povolání. Účelem bylo zvýšení odborné úrovně řidičů, snížení nehodovosti a zlepšení technického stavu vozidel. Školení bylo rozděleno do 40 hodin ročně, zpravidla bylo rozdělené na čtyři hodiny měsíčně.⁴⁵ Proškolování mohly provádět přímo závody, což bylo obvyklé u podniků zaměřených na dopravu, nebo jím podniky mohly pověřit samozřejmě za úplatu Svazarm. Došlo tak k zavedení pravidelného proškolení řidičů z povolání, které trvá dodnes.

Podle plánů Svazarmu měly být kurzy organizovány ve všech okresních městech a také v rámci velkých závodů v krajích v tzv. závodních školách práce. Svazarm organizoval dva typy výcviku řidičů. Jeden byl určen pro budoucí brance a předcházel jejich nástupu na vojenskou službu. Tento výcvik měl z pohledu vedení Svazarmu prioritní význam. Druhým typem byly kurzy pro civilní veřejnost. Ty byly z ekonomického hlediska zajímavější. V 50. letech se zájemce z řad civilní veřejnosti dařilo uspokojovat jen s velkým nasazením. Na konci roku 1957 čekalo jen v Ústeckém kraji na zařazení do výcviku 4218 žadatelů. Právě konec 50. let byl ve znamení zlepšování vybavení autoučilišť, tím se dařilo čekání zkracovat. Ke konci prosince 1959 již bylo nevyřízených jen 1756 žadatelů a čekání na zařazení do kursu se podařilo zkrátit na průměrně čtyři měsíce od podání přihlášky.⁴⁶ Výcvik v rámci tzv. závodních škol práce byl často kritizován, bylo poukazováno na jeho nízkou kvalitu a úroveň. Postupně bylo od této masové formy upouštěno.

Ve schválených jednotných učebních plánech bylo na přípravu motocyklisty počítáno se 79 hodinami (z toho 33 hodin předpisy a 9 hodin jízdy) výcviku, pro řidiče osobního automobilu se 103 hodinami (z toho 33 hodin předpisy a 14 hodin jízdy) výcviku a pro řidiče III. třídy se 158 hodinami (z toho 39 hodin předpisy a 23 hodin jízdy). Zbytek byl počítán na techniku motorových vozidel a údržbu. Pro řidiče II. a I. třídy již školení v předpisech neprobíhalo vůbec, neboť již předem museli být držiteli řidičského průkazu III. třídy a většina kursu byla jen o technické stránce a údržbě.⁴⁷

V závěru 50. let byly v autoučilištích Svazarmu za výcvik účtovány následující poplatky: motocykl 298 Kčs, osobní automobil 626 Kčs, traktor 595 Kčs a u řidičů III. třídy (nákladní automobily) 1300 Kčs.⁴⁸ Řidičské oprávnění pro řidiče I. a II. třídy bylo získáváno prostřednictvím závodů.

Vyhláška ministerstva vnitra č. 145/1956 Ú. I. o provozu na silnicích nepřinášela v oblasti výcviku řidičů zásadní změny a totéž lze uvést i o vyhlášce ministerstva dopravy č. 145/1958 Ú. I. Na řidiče malých motocyklů do 50 ccm dolehla vyhláška č. 141/1960 Sb., která přinesla povinnost získat řidičský průkaz, neboť „odborná způsobilost k řízení

⁴³ Směrnice o dopravním, hospodářském a technickém školení řidičů z povolání uveřejněné v příloze II. úředního sdělení ministerstva dopravy v částce 11 Ú. I. z roku 1954.

⁴⁴ Jak bude provedena výměna řidičských průkazů. *Práce*, 10. 4. 1954, s. 7.

⁴⁵ JEŘÁBEK, V. a kol. *Kapesní příručka pro řidiče z povolání*. Praha: Dopravní nakladatelství, 1960, s. 166–167.

⁴⁶ SOKA Most, fond Svazarm – Krajská organizace Ústí nad Labem (dále jen Svazarm Ústí n. L.), kart. 10, Zpráva o činnosti Krajské správy autoučilišť Ústí n. L., 25. 2. 1959.

⁴⁷ JEŘÁBEK, c. d., s. 164.

⁴⁸ JEŘÁBEK, c. d., s. 166.

malého motocyklu se prokazuje zvláštním oprávněním“ (§ 55). Pro dosavadní vlastníky byla tato povinnost stanovena od 1. ledna 1962 (§ 56). Malé motocykly byly též podřízeny pravidlům provozu platným pro motocykly s výjimkou nutnosti používat ochrannou přilbu. Před autoučilišti Svazarmu tak vyvstával úkol řidiče malých motocyklů proškolit a připravit na zkoušky.

Vyhláška ministra vnitra č. 87/1964 Sb. o řidičských průkazech znamenala návrat k rozdělení skupin řidičských oprávnění podle jednotlivých písmen. Ve své podstatě se jednalo o návrat k situaci z počátku 50. let. Novinkou bylo zavedení skupiny M, tedy malých motocyklů do 50 ccm. K řízení skupiny M opravňovalo řidičské oprávnění jakékoli jiné skupiny. Pro řízení vozidel skupiny M dostačoval věk 15 let, o rok byl zvýšen věk řidičů motocyklů a traktorů (na 17 let), jinak platil věk 18 let, a pro řidiče autobusů 21 let. Oprávnění skupiny M a T neplatila při jízdě do zahraničí. Každý uchazeč se musel podrobit ještě před zahájením výcviku lékařské prohlídce, teprve s jejím kladným výsledkem mohl být výcvik zahájen.⁴⁹ Beze změn zůstal i pohled na spolehlivost řidičů. Nespolehlivý uchazeč nemohl být do výcviku zařazen. Spolehlivý nebyl ten (§ 7), kdo se dopustil přestupku, provinění či trestného činu, ze kterého vyplývalo, že nemá dostatek kázně pro řízení motorových vozidel, požívá často a nadměrně alkoholické nápoje či omamné prostředky, a osoba, které bylo řízení motorových vozidel soudem zakázáno. Pohled na spolehlivost se tak v zásadě od roku 1910 nezměnil.

Každý žadatel o řidičské oprávnění musel projít výcvikem. Stále však existovala výjimka umožňující žadatelům o oprávnění skupiny A, B a M podstoupit individuální výcvik (povoloval okresní dopravní inspektorát) pod vedením cvičitele, který měl alespoň dvouletou řidičskou praxi pro příslušnou skupinu. Po ukončení výcviku následovala zkouška, kde bylo zjišťováno, zda si adept osvojil učební látku a je schopen v provozu bezpečně vozidlo ovládat. V průběhu zkoušky se zjišťovala znalost pravidel silničního provozu, nauka o vozidlech a praktická jízda. Součástí zkoušky mohla být i výměna pneumatiky, žárovky či popis průběhu výměny oleje. V případě, že žadatel neuspěl v některé dílčí části, musel opakovat celou zkoušku. Zkouška mohla být opakována pouze dvakrát, v případě neúspěchu u druhé opravy musel následovat nový výcvik. Zkoušky prováděl okresní dopravní inspektorát (§ 9). Zvláštní pravidla platila pro řidiče vojenských vozidel (§ 19). V případě rozšíření na druh vozidel, ke kterým řidič oprávnění neměl, musel se podrobit doplňujícímu výcviku a zkoušce. Poněkud zvláštní postavení měla skupina E (těžké přívěsy), odvíjela se od dosavadních skupin B, C a D. Žadatel o rozšíření na skupinu E se nepodroboval výcviku a ani zkoušce, pouze musel prokázat, že vozidla, ke kterým chce těžký přívěs připojovat, aktivně řídí (§ 11). Komisaři z dopravního inspektorátu prováděli vždy zkoušky z pravidel silničního provozu, dále též praktické jízdy, jen u skupin A a T zkoušeli jízdy přímo učitelé autoškol.

Součástí řidičského průkazu stále zůstávala vložka evidující nejzávažnější přestupky. Přímo ve vyhlášce byla uvedena možnost přezkoušení odborné způsobilosti v případě, že pro to existují vážné důvody. Tyto důvody závisely na posouzení dopravního inspektorátu. Vyhláška již nepočítala s časovým omezením platnosti řidičského oprávnění a jeho možným prodlužováním. Vycházela z konceptu jednoho výcviku a jedné zkoušky na počátku

⁴⁹ Směrnice pro lékařské prohlídky řidičů vydalo ministerstvo zdravotnictví pod č. 32/1963 Sb. směrnic pro národní výbory.

řidičské kariéry a její neomezené časové platnosti, pokud nedojde k nějaké výjimečné situaci.

V roce 1970 (vyhláška č. 95/1970 Sb.) byla zavedena povinnost pravidelných kontrol zdravotního stavu pro všechny držitele řidičského průkazu. Dosud se týkala jen řidičů z povolání (zvláště řidičů autobusů). Prohlídka byla zavedena v závislosti na věku řidiče, první prohlídku musel absolvovat po dosažení věku 60 let, znovu poté po dosažení 65 a 68 let, následně pak každé dva roky. Potvrzení od lékaře musel řidič předložit na příslušný dopravní inspektorát. Řidiči, kterým již bylo v době vydání vyhlášky 60 let a více, museli potvrzení předložit do šesti měsíců, tedy do 28. dubna 1971. Před rokem 1970 mohlo být řidiči nařízeno přezkoumání zdravotní způsobilosti, pouze pokud byla o jeho zdravotním stavu důvodná pochybnost. Nedodržení povinnosti podrobit se lékařské prohlídce mohlo mít i nepříjemné důsledky v trestní rovině. Pokud řidič senior zavinil dopravní nehodu v důsledku nějaké zdravotní komplikace a neměl potvrzení o své zdravotní způsobilosti, mohlo být jeho jednání posouzeno jako porušení důležité povinnosti uložené podle zákona a tím i naplnění znaků kvalifikované skutkové podstaty (srov. Rozhodnutí Nejvyššího soudu SSR 8 Tz 72/85 z 25. října 1985).

Podrobnější pravidla výcviku přinášela vyhláška ministerstva dopravy č. 53/1965 Sb. o výcviku a dalším zvyšování odbornosti řidičů motorových vozidel. Okruh oprávněných organizací k provádění výcviku se neměnil (Svazarm, školy, státní organizace). Jednoznačně vedl Svazarm, jehož autoškoly prošlo více než 80 % vycvičených řidičů.⁵⁰ Tyto organizace odpovídaly za úroveň výcviku. Dohled nad výchovou řidičů přecházel z krajských na okresní národní výbory. Tato změna pravděpodobně souvisela s reformou správní organizace v roce 1960 a pokračujícím rozvojem motorismu. Základní pilíř výcviku řidičů představovaly autoškoly Svazarmu, který pro občany pořádal řidičské kursy. Posílen byl i výcvik řidičů na školách, kde mohla být výuka řidičů i nepovinným předmětem. Státní organizace mohly provádět výcvik jen pro své zaměstnance, pokud to bylo pro jejich činnost nezbytné (§ 1).

Na rozdíl od dřívější doby, kdy se jednalo převážně o střední školy dopravního zaměření, se jednalo i o školy, jejichž výuka nebyla s dopravou spojena (např. i gymnasia). Studenti si volitelný předmět zapisovali podle svého zájmu, ale obvyklé bylo i omezení možnosti jeho absolvování předchozími studijními výsledky. Výcvik (na motocykly a osobní vozy) v rámci školní výuky byl realizován za zvýhodněných podmínek se státním příspěvkem (v polovině 70. let byl výcvik na osobní automobil za 500 Kčs). Volitelný předmět Řízení motorového vozidla mohl být v rámci střední školy zařazen do třetího ročníku, případně do druhého pololetí třetího a prvního pololetí čtvrtého ročníku. Student, který si předmět zapsal, byl z tohoto volitelného předmětu i klasifikován.⁵¹ U škol dopravního zaměření bylo běžné, že část výcviku probíhala pedagogy dané školy, nicméně u ostatních škol bylo obvyklé, že předmět byl vyučován ve spolupráci se Svazarmem, který učitele pro teoretickou i praktickou výuku zajistil a škola poskytla pro výuku prostory.⁵² Na základních školách mohly být zakládány motoristické kroužky, které žákům devátých tříd umožnily složení řidičského průkazu na malý motocykl.⁵³

⁵⁰ HOSKOVEC, J. a kol. *Výcvik řidičů a psychologie*. Praha: Nakladatelství dopravy a spojů, 1972, s. 10.

⁵¹ DOLEŽAL, S. Dopravní výchova mládeže. *Odborná výchova*, 1979–1980, roč. 30, č. 2, s. 60.

⁵² SOKA Písek, fond Autoškola Svazarmu Písek, Kronika.

⁵³ SOKA Most, fond Svazarm Ústí n. L., kart. 15, Zpráva o činnosti na úseku motorismu, 18. 5. 1965.

Cílem výcviku bylo získat teoretické i praktické dopravně-provozní a technické znalosti potřebné k dokonalému ovládnutí vozidla a jeho hospodárnému provozu (§ 3). Výuka byla prováděna zpravidla v hromadných kursech s maximálním počtem posluchačů 35. Na počátku kursu si posluchači museli osvojit základní pravidla provozu na silnicích, seznámit se s teorií řízení a technikou jízdy. Jedna lekce řízení trvala 25 minut a žák mohl zpravidla absolvovat dvě lekce za den. Během jedné lekce měl řidič ujet cca 10 km (u traktoru 5 km). Výcvik adeptů mohli provádět jen učitelé, kterým bylo krajským dopravním inspektorátem vydáno osvědčení pro učitele. Osvědčení bylo vydáváno po složení zkoušky, která prokazovala nejen odbornou vzdělání, svědomitost, ale i pedagogické dovednosti. Vydávalo se na dobu pěti let, kdy následovalo přezkoušení učitele. Pro učitele autoškol byla předepsána kvalifikace alespoň nižší průmyslová škola dopravního směru a rok pedagogického studia. Učitelé autoškol podstupovali odbornou a pedagogickou přípravu, která probíhala ve škole Ústředního výboru Svazarmu v Krupce. Realita však byla poněkud vzdálena. V roce 1970 požadovanou kvalifikaci splňovalo jen 65 % stálých učitelů, kteří však tvořili jen menšinu (cca 40 %). Ostatní pedagogové byli externisty, mezi nimiž byl podíl nedostatečně kvalifikovaných též značný. Ukazovalo se tak, že „by to s odbornou úrovní mohlo být lepší“.⁵⁴ Učitelé výcviku řidičů se povinně sdružovali v motoristických katedrách Svazarmu (§ 4). Vedoucí výcvikového zařízení (autoškoly) odpovídal za to, že učitel bude učit jen předměty, k jejichž výuce byl oprávněn.⁵⁵ Povolání řidiče v autoškole bylo dlouhodobě výsadou mužů. Teprve v 80. letech začaly na tato místa pronikat ženy. Příkladem může být situace v Západočeském kraji, kde v roce 1982 byly ze 112 učitelů jen čtyři ženy, do roku 1987 se počet žen zdvojnásobil (celkově osm ze 125 učitelů).⁵⁶ Nová učební osnova pro autoškoly platná od 1. července 1965 rozšířila hodiny praktického výcviku na úkor teorie o stavbě motorového vozidla, která měla pro běžného řidiče menší význam než správné ovládnutí vozidla v provozu.

Ceny výcviku sice byly regulovány a nastavovány centrálně, nicméně je možné sledovat jejich postupný růst. Na počátku 70. let platily v autoškolách následující ceny: malý motocykl 104 Kčs, motocykl 327 Kčs, osobní automobil 922 Kčs, nákladní automobil 2143 Kčs, pro všechny druhy motorových vozidel 2440 Kčs.⁵⁷ Výcvik se měl zaměřovat na kvalitní přípravu, zvláštní důraz byl kladen na správné a bezpečné ovládnutí vozidla v provozu. Hlavním úkolem bylo naučit budoucí řidiče bezpečně jezdit. Ke zlepšení výcviku řidičů nabádala i politická doporučení a směrnice. V důsledku růstu nehodovosti se tímto tématem zabýval i Ústřední výbor KSČ, který zdůraznil, že hlavní pilíř prevence nehodovosti je kvalitní příprava v autoškolách. Právě na tu se měla celá pozornost zaměřit. Zkoušky adeptů měly být přísné. Výcvik i zkoušky cílily na eliminaci osob, které neměly k řízení předpoklady, i když obecné podmínky splňovaly.⁵⁸

Cvičná vozidla musela být v socialistickém vlastnictví a s výjimkou malých motocyklů a autobusů mít dvojitý řízení. V běžném provozu musela být označena nápisem „Cvičná jízda“. K výcviku měla být používána vozidla, která byla běžná v provozu. Výcvik

⁵⁴ Jak školíme nové řidiče? *Svět motorů*, 1971, roč. 25, č. 3, s. 3.

⁵⁵ Státní oblastní archiv Plzeň (dále jen SOA Plzeň), f. Svazarm - Krajský inspektorát autoškol Plzeň, kart. 1, i. č. 1, Vedoucím výcvikových zařízení Západočeského kraje, 5. 6. 1975.

⁵⁶ Tamtéž, kart. 3, i. č. 4, Sumář k hlášení počtu pracovníků.

⁵⁷ Chci vědět. *Svět motorů*, 1971, roč. 25, č. 3, s. 5.

⁵⁸ SOKA Most, fond Svazarm Ústí n. L., kart. 11, Zpráva o činnosti, 18. 1. 1961.

na zastaralých či neobvyklých typech dovolen nebyl. V 50. letech se autoškoly potýkaly s akutním nedostatkem výcvikových vozidel, jejich zastaralostí a nedobrym technickým stavem. Ve druhé polovině 50. let mívala autoučiliště k výcviku průměrně dva osobní vozy, tři motocykly a tři nákladní auta. Při poruše jednoho osobního auta se výcvik dostával do komplikované situace.⁵⁹ Postupné zlepšování bylo patrné od přelomu 50. a 60. let. Náznak zlepšování byl spojen s nahrazováním starých aut předválečné a těsně poválečné provenience (např. Tatry 57). Teprve v průběhu 60. let se dařilo situaci stabilizovat. Výcvik probíhal převážně na vozidlech domácí výroby, případně ze zemí socialistického bloku (např. Moskvič). V 70. letech se podíl vozidel domácí výroby zvyšoval, a zvláště mezi osobními automobily byly zastoupeny vozy značky Škoda. Na počátku 70. let disponovaly svazarmovské autoškoly v českých zemích 2400 cvičnými vozy. Roční nákup nových vozů se pohyboval mezi 400 až 500 kusy.⁶⁰ To napomáhalo i snižování stáří výcvikových vozidel, jež se u osobních aut pohybovalo do pěti let, obdobně to bylo i u motocyklů. V 70. letech probíhal výcvik většinou na vozidle Škoda 100 L a v letech 80. na vozech Škoda 105 L. Vyššího stáří byly jen traktory a nákladní automobily, kde se pohybovalo okolo 10 let.⁶¹

Nová a podrobnější pravidla získalo i zvyšování odborných znalostí řidičů. To probíhalo v rovině zácviku řidiče, pravidelného povinného poučování řidičů z povolání a v péči o další odborný růst ostatních řidičů. Zácvik se týkal řidičů z povolání před svěcením nového typu vozidla. Povinné poučování řidičů z povolání mohly provádět organizace pro své zaměstnance, případně touto činností pověřit Svazarm, což se zvláště u menších podniků, kde doprava nebyla hlavním předmětem činnosti, obvykle dělo. Oproti dosavadnímu stavu se nezměnil rozsah, který zůstával 40 hodin ročně (obvykle čtyři hodiny měsíčně). V rámci přednášek se probírala témata z oblasti změn v pravidlech silničního provozu, techniky (hospodárnost jízdy, údržba apod.), ale i práva (odpovědnost řidiče), bezpečnosti a ochrany zdraví při práci, provozu podniku či zdravotnictví. Přezkušování znalostí se týkalo jen řidičů v hromadné dopravě osob či v přepravě nebezpečných nákladů, a to nejméně ve dvouletých intervalech (§ 17). O odborný růst řidičů amatérů měl pečovat Svazarm, žádná bližší pravidla však stanovená nebyla. V této oblasti se Svazarm zaměřoval na nabídku kondičních jízd, organizaci osvětových kursů pro řidiče o příčinách nehodovosti, novinky v pravidlech silničního provozu, ale podílel se i na bezpečnostních soutěžích (např. Jezdím bez nehod). V případě kondičních jízd však vyvstávala řada právních nejasností, daných stručnou formulací poučování řidičů amatérů. S ohledem na pravidla fungování Svazarmu se ukazovalo, že za úplatu mohla být tato činnost prováděna jen pro členy Svazarmu. Nejasná zůstávala i odpovědnost řidiče, který již nebyl uchazečem o řidičské oprávnění, a odpovědnost Svazarmu.⁶²

Nové úpravy se výcvik řidičů dočkal vyhláškou federálního ministra dopravy č. 94/1972 Sb. V rámci rozdělení kompetencí mezi federaci a republiky byla oblast výcviku řidičů začleněna do kompetence federace a měla být jednotná na celém území státu. Tomu samozřejmě nebránilo, že Svazarm se v rámci federace rozdělil. Výcvik řidičů se stal úkolem

⁵⁹ Tamtéž, kart. 10, Zpráva o činnosti Krajské správy autoučilišť od 24. 12. 1957 do 23. 5. 1958.

⁶⁰ Svět motorů se ptá, František Hynek ředitel Autoškol ÚV Svazarmu ČSR odpovídá. *Svět motorů*, 1971, roč. 25, č. 39, s. 3.

⁶¹ SOA Plzeň, fond Svazarm - Krajský inspektorát autoškol Plzeň, kart. 4, i. č. 5, Zpráva č. 3/1986.

⁶² Podrobněji: SVOBODA, M. K některým právním otázkám forem zvyšování odborné způsobilosti řidičů silničních motorových vozidel. *Socialistická zákonost*, 1977, roč. 25, č. 6, s. 350–356.

samostatného oddělení autoškol ústředního výboru Svazarmu ČSR / SSR. S výjimkou této spíše organizační změny nedošlo v organizacích provádějících výcvik ke změnám. Výcvik jízd již neprobíhal ve 25minutových lekcích, ale v 50minutových hodinách, kdy žák měl absolvovat zpravidla hodinu (maximálně dvě hodiny) denně. Tomu se úměrně prodloužila průměrná vzdálenost, kterou měl adept během hodiny ujet, na 20 km (u traktoru 10 km).

Od 70. let můžeme sledovat nástup nových trendů do přípravy řidičů i nových pomůcek. Dosavadní pomůcky, spočívající v modelech částí vozu, nákresech, odborných knihách či výukových filmech, byly rozšiřovány o trenažéry, na kterých stále častěji probíhala první jízda, aby si adeпти osvojili základní postupy mimo ostrý provoz, či autodromy (autocvičiště), kde mohli uchazeči cvičit jízdy bez osobní přítomnosti instruktora ve voze, pouze pod jeho dohledem. S nástupem nových pomůcek vyvstávala i otázka vhodných učeben. Prostá třída již nevyhovovala a bylo nutné přistupovat k výstavbě nových objektů, které by novým trendům odpovídaly (v roce 1971 bylo v českých zemích 12 trenažerových učeben). Dílčím způsobem byly zpřísněny nároky na učitele, kdy byl vyžadován minimální věk 23 let a pro učitele praktických jízd 25 let. Osvědčení učitele bylo nadále vydáváno a prodlužováno na pět let (§ 4). Viditelnou změnou prošlo i označení cvičných vozidel. Vozidla s výjimkou motocyklů musela mít na střeše umístěnu tabulku ve tvaru obdélníku s nápisem „Autoškola“ (autobusy a nákladní vozy musely mít tento nápis i na zádi). Označení „Cvičná jízda“ zůstalo jen motocyklům, kde muselo být na prsou žadatele a zádech učitele.⁶³ Požadavek, aby cvičné vozidlo bylo v náležitém technickém stavu, nebyl nový, nicméně novinkou byla povinnost vozidlo každých šest měsíců přistavit k technické kontrole. Toto opatření mělo vést ke zlepšení technického stavu parku vozidel autoškol.

Z oblasti zvyšování odborné způsobilosti řidičů byl vypuštěn závazek, což nebylo překvapivé, neboť se týkal více vnitřního fungování podniku a převažovala technická stránka ovládnutí vozu. Změn se dostalo i povinnému poučování řidičů z povolání. Byl sice zkrácen jeho rozsah na 32 hodin ročně a nebylo nadále vyžadováno rovnoměrné rozvrhování do jednotlivých měsíců, ale současně na závěr vždy následovalo přezkoušení ze znalostí pravidel silničního provozu. V případě neúspěchu měl řidič z povolání jeden opravný termín.⁶⁴ Neúspěch při přezkoušení řidiče z povolání mohl mít dopad i na běžný život, neboť neúspěch musel podnik hlásit na dopravní inspektorát. Na konci tak mohla být ztráta řidičského oprávnění.

Pověření Svazarmu výcvikem řidičů přinášelo nemalý finanční profit, autoškoly patřily tradičně k ziskovým zařízením. Svazarm, který se zaměřoval na podporu brannosti, vycházel z premisy, že „motoristický výcvik je jedním ze základních druhů branné přípravy ve svazarmovské činnosti“.⁶⁵ Stoupající zájem o výcvik řidičů i podpora tomuto výcviku, která ve druhé polovině 50. let přicházela, se promítly i v organizační struktuře. Od ledna 1957 byla vytvořena nová organizační struktura vycházející z krajského uspořádání. Byly vytvořeny krajské správy autoučilišť, které převzaly do své správy autoškoly a údržbárny v krajích. Propojení s údržbárnami mělo skýtat zázemí i pro teoretickou výchovu žáků.⁶⁶ V souvislosti se správními změnami bylo Ústředním výborem Svazarmu dne 21. dubna

⁶³ Podle vyhlášky z roku 1965 cvičné motocykly nemusely být označeny.

⁶⁴ Opravný termín byl zrušen novelou provedenou vyhláškou č. 20/1982 Sb.

⁶⁵ SOKA Most, f. Svazarm Ústí n. L., kart. 10, Zpráva o činnosti Krajského automotoklubu Ústí n. L., 6. 7. 1958.

⁶⁶ Tamtéž, kart. 9, Zpráva o činnosti Krajské správy autoučilišť Svazarmu Ústí n. L.

1961 rozhodnuto převést autoškoly z působnosti krajských do působnosti okresních výborů Svazarmu. Tímto směrem se posouvaly i kompetence dopravních inspektorátů.⁶⁷ Na krajské úrovni byly vytvořeny inspektoráty autoškol, které kontrolovaly jejich činnost jak v otázce výcviku, tak i ekonomického fungování. Federalizace státu dopadla i na Svazarm. Oblast autoškol byla přičleněna republikovým ústředním výborům. Základním požadavkem bylo zajistit výcvik podle stejných pravidel na celém území státu.

V návaznosti na vyhlášku č. 94/1972 Sb., byly výnosem ze dne 22. listopadu 1973 vydány učební osnovy výcviku řidičů silničních motorových vozidel. Dílčí liberalizaci přinesla novela č. 107/1979 Sb., která zkracovala hodinu jízdy na 45 minut a snižovala minimální věk učitele v autoškole na 21 let.

Pokud na přelomu 50. a 60. let dostačovalo organizování výcviku řidičů na úrovni okresních měst, tak v letech 70. se již uplatňovala zásada „ne občané za námi, ale my musíme jít za občany“.⁶⁸ Organizování kursů se přesouvalo i do menších měst, „zkrátka všude tam, kde se najde dost zájemců“.⁶⁹ V rozvinuté socialistické společnosti měla být „komplexní řidičská příprava poskytována jako součást všeobecného vzdělání všem občanům, kteří mají pro řízení silničních motorových vozidel fyziologické a psychologické předpoklady“.⁷⁰ Na rozdíl od běžného vzdělání však neměla být poskytována bezplatně, naopak je možné říci, že cena výcvikových kursů setrvale stoukala a na konci 70. let výcvik řidiče osobního automobilu vyšel na několik tisíc korun.

Pokud bylo na přelomu 50. a 60. let vnímáno čekání na zařazení do výcvikového kursu v délce čtyř měsíců jako přijatelné, tak o deset let později to neplatilo. Ačkoli ročně stoupl počet zájemců cca o 5 %, čekání na zařazení do kursu se zkracovalo. Autoškoly měly podle usnesení Ústředního výboru Svazarmu ČSR udělat taková opatření, aby mezi podáním přihlášky a zahájením kursu neuplynuly více než tři měsíce. Délka vlastního řidičského výcviku se odvíjela od skupiny. Nejkratší, většinou měsíční, byly kursy pro získání skupiny M. Výcvik řidičů skupiny B trval většinou dva měsíce, bylo však možné najít i kurs, který trval necelý měsíc. Nejdéle trval výcvik skupiny C v průměru necelé tři měsíce. V případě kombinace skupin se výcvik samozřejmě prodlužoval.⁷¹

Sešedesátá léta přinesla i rozvoj spolupráce na půdě Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP). Kooperace se měla ubírat směrem ke sjednocení pravidel přípravy řidičů ve všech členských státech podle jednotné metodiky.⁷² Jednalo se však spíše o plány a představy, než skutečně realizované kroky. Bezpochyby zajímavou je i skutečnost, že součástí hospodářského pětiletého plánu se stávaly i počty nově vyškolených řidičů. V rámci páté pětiletky (první polovina 70. let) měly české a moravské autoškoly vycvičit milion nových řidičů. Tento plán se podařilo splnit již 17. listopadu 1975.⁷³

Vyhláška federálního ministerstva vnitra č. 174/1980 Sb. o provádění zkoušek z odborné způsobilosti žadatelů o řidičská oprávnění podrobněji upravovala obsah a průběh zkoušek.

⁶⁷ Tamtéž, kart. 11, Směrnice č. j. 535-2/61.

⁶⁸ SOkA Písek, f. Autoškola Svazarmu Písek, Kronika.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Tamtéž.

⁷¹ SOA Plzeň, f. Svazarm - Krajský inspektorát autoškol Plzeň, kart. 4, i. č. 5, Zpráva č. 3/1986.

⁷² SOkA Písek, f. Autoškola Svazarmu Písek, Kronika.

⁷³ SOA Plzeň, f. Svazarm - Krajský inspektorát autoškol Plzeň, kart. 1, i. č. 1, Zápis z porady vedoucích Autoškol konané 1. 12. 1975.

Zkoušky nadále prováděli zkušební komisaři dopravních inspektorátů. Bez výjimky to platilo v případě zkoušek z teorie (pravidel provozu). V případě praktické části zkoušky (jízdy) či nauky o motorových vozidlech a jejich údržbě mohli být pověřeni prováděním zkoušek i učitelé autoškol. Běžně tak učitelé autoškol zkoušeli jízdy u motocyklů (skupiny A, M). Žadatel mohl zkoušku opakovat pouze dvakrát, po neúspěchu druhé opravy se musel znovu podrobit celému výcviku. Zkouška z předpisů o silničním provozu se prováděla testy, na jejichž napsání bylo vymezeno 20 minut. Maximálně bylo možné dosáhnout 55 bodů, pro jednotlivé skupiny řídičských oprávnění byla stanovena minimální hranice v rozmezí 50 až 53 bodů (§ 8). Zkouška z nauky o motorových vozidlech měla u skupin A a B prokázat základní znalost ústrojí motorového vozidla, která mají vliv na bezpečnost provozu, a schopnost provádění běžné údržby a odstraňování drobných závad. U skupin C, D a T se mělo jednat již o pokročilou znalost konstrukce a jednotlivých součástí vozu včetně schopnosti provádět opravy. Na zkoušku v řízení vozu bylo vyhrazeno též 20 minut. Adept měl prokázat schopnost bezpečného ovládní vozu v provozu, ale i řadu běžných úkonů (zastavení a rozjezd ve svahu, couvání apod.). Novinkou se stalo oprávnění dopravního inspektorátu uložit řidiči povinnost podrobit se přezkoušení (§ 13). Součástí rozhodnutí dopravního inspektorátu o povinnosti podrobit se přezkoušení byl rozsah tohoto přezkoušení (z pravidel, jízdy). Současně mohla být uložena i povinnost absolvovat v autoškole cvičné jízdy. Přezkoušení probíhalo ve stejném rozsahu jako při zkoušce nového řidiče. Podrobnosti vyhláška neobsahovala, pro dopravní inspektoráty se tak otevíral relativně široký prostor volného uvážení.

Druhá polovina 80. let otevírala řadu nových témat, která jsou do jisté míry nadčasová. Jedním z těchto témat bylo doškolení řidičů amatérů, které by dostalo pevnější rámec s možným výhledem na zavedení povinné účasti. Opakovaně byla diskutována náročnost výcviku. Ukazovalo se, že mladí řidiči do jednoho roku od absolvování autoškoly zavinili až o polovinu více dopravních nehod než srovnatelný vzorek zkušenějších řidičů. Po roce 1989 byly tyto úvahy opuštěny.

Pravidla pro udělování řídičských průkazů stanovená ve vyhlášce 87/1964 Sb. a pro výcvik řidičů stanovená ve vyhlášce č. 94/1972 Sb. zůstala zachována až do konce 80. let. Stejně tak monopolní postavení Svazarmu při výcviku řidičů. Důsledkem změn nastartovaných v listopadu 1989 byly i změny výcviku řidičů. V roce 1990 narůstalo napětí mezi vedením Svazarmu a jednotlivými autoškolami, které se chtěly osamostatnit. Svazarmovský rámec začali opouštět i učitelé a hledali cestu k možnostem soukromého podnikání v této oblasti. Monopol Svazarmu se tak zhroutil. Nicméně toto bezesporu zajímavé téma, které vyžadovalo nezbytně i legislativní změny, již překračuje rámec tohoto příspěvku.

Závěr

Rozvoj motorizace vyvolal na počátku 20. století v evropských státech potřebu požadovat po řidičích motorových vozidel, nejprve automobilů a výrazně později až motocyklů, znalost pravidel provozu na silnicích i bezpečného ovládní řízených vozů. Tyto schopnosti byly prokazovány zkouškou a její složení osvědčovalo přiznání řídičského oprávnění. V rámci habsburské monarchie byl tento požadavek stanoven v roce 1905. Příprava na zkoušku spočívala na adeptech a stejně tak obsah zkoušky byl stanoven velmi obecně. V meziválečném období byla s kvalitou přípravy řidičů spojována i otázka nehodovosti, to bylo důvodem častých požadavků na její zpřísnění. Tyto diskuse o nalezení

vyváženého stavu náročnosti požadavků na řidiče se vedou s větší či menší intenzitou již století. Obdobně jako v současné době, často zmiňované vyšší bezpečnostní riziko spojené s mladými řidiči bylo známo již mezi válkami. Nároky kladené na řidiče se samozřejmě ve sledované době proměňovaly. Postupně bylo ustupováno od nároků na technické znalosti z oblasti nauky o vozidlech, zvláště to bylo patrné u řidičů osobních vozů a motocyklů. Výcvik řidičů, který až do roku 1935 postrádal jasná pravidla, byl zákonem č. 81/1935 Sb. z. a n. primárně vyhrazen koncesovaným autoškolám. Úpravy se dočkal i obsah výcviku stanovením minimálních standardů. Model výcviku prostřednictvím koncesovaných autoškol zůstal zachován až do roku 1950. Nástup pounorového režimu vnesl do této oblasti „samosprávu“ motoristických organizací. Příprava řidičů tak byla vyhrazena monopolní organizaci motoristů Svazarmu (od roku 1953). V rámci Svazarmu se vytvořil systém autoškol. Také příprava učitelů byla ve Svazarmu monopolizována. Je nutné konstatovat, že nároky na řidiče se nijak zásadně neproměňovaly. Novinkou se stalo povinné doškolení řidičů z povolání. V 80. letech byla otevřena otázka pravidelného doškolení / přezkušování všech řidičů. Nicméně události roku 1989 tyto diskuse ukončily, stejně jako monopolní postavení Svazarmu při výcviku řidičů.

Proces USA vs. Karl Brandt et al. a jeho význam pro rozvoj lékařské etiky v oblasti lékařských experimentů v prvních dvou dekádách po konci II. světové války

Jan Beránek

*Právnická fakulta Univerzity Karlovy
Kontaktní email: honza.beranek@volny.cz*

The USA vs. Karl Brandt et al. Trial and its Importance for the Development of Medical Ethics in Medical Experiments in First Two Decades Following the End of the WW2

Abstract:

The paper deals with the topic of the first Subsequent Nuremberg Military Trial USA vs. Karl Brandt et al. also known as “Doctors trial” or “Medical trial” and its importance for the development of medical ethics in the modern era. The paper discusses circumstances, which led to the trial, the philosophy behind it and the actual proceedings of the tribunal. The author tries to analyze the defenses of the defendants as well as the main arguments of the prosecutors. The aim of the second part of the article is to analyze the impact of the so-called Nuremberg Code, the set of medical ethical rules, which were defined in the judgment of the Tribunal, on the development of the modern medicine ethical principles. In the final part of the paper, the author tries to sum up positives and negatives of the proceedings and its subsequent impact on the medical profession.

Keywords: Medical trial; Nazi physicians; Subsequent Nuremberg trials; Nuremberg code

Klíčová slova: Medicínský proces; nacističtí lékaři; Následné norimberské procesy; Norimberský kodex

DOI: 10.14712/2464689X.2021.7

Hrůzy II. světové války a dříve nepředstavitelné zločiny nacismu představovaly významný zlom v dějinách dvacátého století. Po skončení bojů bylo zřejmé, že je třeba reagovat na válečné události a zároveň reformovat některé oblasti lidské činnosti, pro případ, že by v budoucnu opět vyvstala státní moc, která by legalizovala ty nejzákladnější zločiny proti přirozenému právu, tak jako to udělal nacistický režim.

Období po konci II. světové války se neslo ve znamení rozvoje spolupráce států na mezinárodní úrovni a mezinárodního práva (především pak mezinárodního práva trestního). V reakci na nacistické zločiny však docházelo i v jiných oborech k rozvoji určitých „bezpečnostních opatření“, která měla sloužit jako jakási mezinárodním právem garantovaná a vymahatelná minima profesní etiky v daných oborech. Jedním z nejdůležitějších takto reformovaných oborů bylo lékařství.

Cílem tohoto článku je v základních rysech nastínit hlavní proces s představiteli nacistické medicíny a následný poválečný vývoj lékařské etiky v oblasti lékařských experimentů, který byl ovlivněn právě těmito procesy.

Proces USA vs. Karl Brandt et al.

Proces USA vs. Karl Brandt et al. známý též jako „Medicínský proces“ či „Proces s nacistickými lékaři“ byl prvním z dvanácti takzvaných „Následných norimberských procesů“, tedy procesů s významnými vojenskými veliteli a představiteli různých odvětví spjatých s nacistickým režimem ve výlučné jurisdikci Spojených států.

Podněty k vytvoření samostatného procesu s představiteli nacistické medicíny vyplynuly již v průběhu hlavního Norimberského procesu, tedy procesu USA et al. vs. Hermann Wilhelm Göring et al. Během přípravy tohoto procesu, konkrétně během přípravy obžaloby Hermanna Göringa, vyšlo najevo, že někteří z lékařů Luftwaffe prováděli na vězňenských osobách v koncentračních táborech zvláště trýznivé a vražedné pokusy s nízkým tlakem, mrazem a mořskou vodou, jejichž výsledky měly sloužit pro potřeby letců Luftwaffe.¹ Po těchto zjištěních začaly prokuratury všech vítězných mocností shromažďovat důkazy o nacistických experimentech v celém rozsahu. Některé z informací získaných při vyšetřování byly použity během hlavního líčení mezinárodního a prvního Norimberského procesu jako důkazy proti obžalovanému Göringovi a obžalované organizaci SS. Za zmínku stojí, že byly citovány zprávy o zločinné činnosti čtrnácti lékařů, kteří byli později souzeni v rámci procesu USA vs. Karl Brandt et al.²

Důvodem, proč byl proces s nacistickými lékaři zahájen jako první z tzv. Následných norimberských procesů, bylo dle tvrzení tehdejšího vrchního amerického vojenského prokurátora, generála Telforda Taylora, to, že o zločinných pokusech nacistických zdravotnických pracovníků bylo nashromážděno velké množství přesvědčivých důkazů, a Taylor se tedy domníval, že příprava tohoto procesu bude nejjednodušší a jeho průběh bezproblémový. Někteří starší autoři poukazovali na to, že rozhodnutí zahájit „Následné norimberské procesy“ medicínským procesem bylo ovlivněno tehdejší politickou situací v USA, jelikož představitelé Spojených států nebyli přesvědčeni o tom, že by měli být v rámci procesů souzeni i němečtí průmyslníci, a odmítali, aby byl program procesů

¹ FREYHOFER, H. H. *Nuremberg Medical Trial: The Holocaust and the Origin of Nuremberg Medical Code*. New York: Peter Lang Publishing, 2004, s. 49.

² WEINDLING, P. J. *Nazi Medicine and the Nuremberg Trials: From Medical Warcrimes to Informed Consent*. New York: Palgrave Macmillan, 2004, s. 97–98.

zahájen právě procesem s některým z průmyslníků. Tuto teorii však většina současných autorů odmítá jako nepřesvědčivou a upozorňuje na to, že nic nenásvědčuje tomu, že by Taylor plánoval procesy zahájit jiným případem a že by své rozhodnutí změnil kvůli politickému tlaku.³

Proces byl zahájen 5. prosince 1946, na lavici obžalovaných usedlo celkem 23 obžalovaných, z toho dvacet osob s lékařským vzděláním a tři důstojníci SS bez lékařského vzdělání. Mezi obžalovanými byli kromě lékařů působících v koncentračních táborech také například Hitlerův osobní lékař Karl Brandt, který spolu s dalšími nacisty, spoluobžalovaným Viktorem Brackem a v době zahájení procesu již zesnulým Philippem Bouhlerem, stál v čele nechvalně proslulého nacistického projektu eutanazií „Akce T4“, či Wolfram Sievers, vedoucí Ústavu pro vojenský vědecký výzkum, který byl součástí Himmlerovy pseudovědecké organizace Ahnenerbe. Mezi obžalovanými byl rovněž Karl Gebhardt, lékař, který stál v čele lékařského týmu, který pečoval o zraněného zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, a který odmítl doporučení dalšího z Hitlerových osobních lékařů, Theodora Morella, aby Heydrichovi byly nasazeny antibiotické sulfanilamidy, v důsledku čehož Heydrich zemřel na sepsi organismu. Tato událost značně pošramotila Gebhardtovu pověst mezi nacisty, a proto na Himmlerovo doporučení přijal místo lékaře v koncentračním táboře Ravensbruck a později i v koncentračním táboře Osvětim, kde prováděl na vězňených osobách zvrácené pokusy, jejichž cílem bylo prokázat zbytečnost a neefektivnost využívání sulfanilamidů v léčbě. Tyto pokusy pak tvořily základ jeho obžaloby v následném procesu.⁴ Naproti tomu někteří z nejvíce nechvalně proslulých nacistických lékařů mezi obžalovanými chyběli. Josefu Mengelemu se podařilo uprchnout z Německa, proti Aribertu Heimovi neměla prokuratura konkrétní důkazy, a proto ho neurčila jako jednoho z obžalovaných v procesu (Heim byl následně za nejasných okolností propuštěn z amerického vězeňského tábora v rámci částečné vánoční amnestie v roce 1947 a do roku 1962, kdy z Německa uprchl v obavě z hrozícího procesu, působil jako soukromý gynekolog),⁵ Sigismund Rascher byl popraven v Dachau členy SS pár dní před osvobozením tábora americkými jednotkami, pravděpodobně na osobní rozkaz Heinricha Himmlera. Rascherův případ byl poměrně zajímavý. Rascher byl v roce 1944 spolu se svou ženou zatčen, poté co bylo zjištěno, že jeho tvrzení o tom, že díky jeho výzkumu plodnosti jeho žena v krátkém období třikrát otěhotněla a porodila zdravé dítě po 48. roku jejího života, je založeno na podvodu, a manželská dvojice těhotenství pouze předstírala a děti unášela či kupovala, na což se přišlo, když byla Rascherová chycena při pokusu unést dítě z mnichovské porodnice. Rascher byl na příkaz Himmlera, který celou situaci bral jako osobní potupu, jelikož Rascherovy vědecké výzkumy veřejně vychvaloval a použil fotografie jednoho údajného Rascherova dítěte jako propagandistický materiál, zatčen pro únos, zpronevěru, podezření z vraždy a podvod a spolu s manželkou vězňen

³ HELLER, K. J. *The Nuremberg Military Tribunals and the Origins of International Criminal Law*. New York: Oxford University Press, 2011, s. 51–52.

⁴ BARTROP, P. R. – GRIMM, E. E. *Perpetrating the Holocaust: Leaders, Enablers, and Collaborators*. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2019, s. 99–100.

⁵ AUTOR NEZNÁMÝ. Nazi war crimes: the hunt for Doctor Death. *The Independent*, 2008. [online]. Dostupné na: <https://www.independent.co.uk/news/world/politics/nazi-war-crimes-the-hunt-for-doctor-death-863921.html>. [cit. 10. 02. 2019].

v koncentračním táboře Buchenwald a následně v koncentračním táboře Dachau, kde byl i popraven.⁶

Obžaloba obsahovala celkem čtyři žalobní body – válečné zločiny, zločiny proti lidskosti, členství v zločinecké organizaci (konkrétně v organizaci SS) a účast na společném plánu a spiknutí za účelem spáchání válečných zločinů nebo zločinů proti lidskosti. V žalobních bodech zabývajících se válečnými zločiny a zločiny proti lidskosti byly popsány jednotlivé experimenty a lékařské zločiny, z nichž byli obžalovaní viněni. Kromě již zmíněných experimentů s nízkým tlakem, mrazem a mořskou vodou, šlo o experimenty, během kterých byli vězni nakaženi malárií, infekční žloutenkou, skvrnitým tyfem, byli vystaveni jedu, yperitu, sulfanilamidům a zápalným bombám, museli se podrobit nucené sterilizaci a pokusům spojeným s nedobrovolnou transplantací kostí a pozorováním hojivosti poškozených kostí a narušené svalové a nervové tkáně.⁷ Kromě výše zmíněných zločinných pokusů byli někteří z obžalovaných viněni i ze zločinů neexperimentální povahy, konkrétně šlo o zločiny spojené s realizací nacistického programu eutanazie, jehož skutečným cílem bylo vyvraždění všech duševně nemocných, fyzicky postižených, přestárých, nevyлéčitelně nemocných a dalších osob na území Říše a na nacisty ovládaných územích, s vraždami deseti tisíců polských zajatců viněných nacisty z toho, že jsou nakaženi tuberkulózou, a s vraždami sto dvanácti osob židovského původu ve snaze vytvořit na univerzitě ve Štrasburku sbírku koster, které měly potvrdovat zvrhlou nacistickou teorii o podřadnosti židovské rasy.⁸

Již v úvodní řeči dal vrchní prokurátor Taylor jasně najevo, že proces nemá sloužit pouze k odsouzení a potrestání obžalovaných, ale že jeho hlavní hodnota má spočívat v jasném pojmenování a prokázání zvěstev, které nacističtí lékaři prováděli:

„...Jsou zde mnohem významnější povinnosti, které musíme dnes splnit. Jsou to povinnosti vůči lidem a rasám, na které tyto zločiny dopadly. Pouhé potrestání obžalovaných, nebo i těch tisíců ostatních, kteří jsou stejně vinni, nemůže nikdy vyléčit zranění, které nacisté způsobili těmto nešťastným lidem. Pro ně je mnohem podstatnější, aby tyto stěží uvěřitelné události byly nezpochybnitelně a veřejně prokázány tak, aby v budoucnu nikdo nemohl pochybovat o tom, že tyto události byly skutečností a nikoliv báchorkou... I přes výše řečené zde máme i další povinnosti. Osoby na lavici obžalovaných jsou obviněny z vraždy, avšak toto nejsou žádné běžné vraždy. Nemůžeme se uspokojit s tím, že prokážeme, že výše uvedené činy byly spáchány, a že je spáchaly konkrétní osoby. Zabíjet, mrzačit a mučit je trestné dle všech moderních právních řádů. Tito obžalovaní nezabíjeli v afektu, nebo pro osobní obohacení. Někteří z nich mohou být sadisté, kteří zabíjeli a mučili ze sportu, ale ne každý z nich je vyšinutý. Nejsou to hlupáci. Většina z nich jsou zkušení lékaři, někteří z nich dokonce renomovaní vědci. A přesto tyto obžalovaní, kteří všichni plně chápali povahu svých činů a z nichž většina měla schopnosti vytvořit si jasný morální a odborný názor, jsou odpovědní za masové vraždy a nevýslovně kruté mučení. Je naším hlubokým závazkem vůči všem lidem na světě, ukázat proč a jak se tyto zločiny staly. Je

⁶ BERGER, R. L. Human Nazi Science – The Dachau Hypothermia Experiments. *The New England Journal of Medicine*. 1990, roč. 322, č. 20, s. 1439. Dostupné také na: <https://www.nejm.org/doi/pdf/10.1056/NEJM199005173222006>.

⁷ *Obžaloba ve věci USA vs. Karl Brandt et al. z 25. října 1946*. [online]. Dostupné na: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_war-criminals_Vol-I.pdf. [cit. 17. 02. 2019].

⁸ *Obžaloba ve věci USA vs. Karl Brandt et al. z 25. října 1946, op. cit.*

nutné osvětlit myšlenky a motivace, které vedly tyto obžalované, aby se k jiným lidem chovali hůře než ke zvířatům. Tyto zvrácené myšlenky a pokřivené ideje, které vyvolaly tato zvěrstva, nejsou mrtvé. Není možné je zabít vojenskou silou. Nesmí se stát rakovinou v prsu lidskosti. Musí být vyříznuty a odhaleny...“⁹

Proces byl veden, stejně jako ostatní procesy v rámci tzv. „Následných norimberských procesů“, na základě Zákona Spojenecké kontrolní rady č. 10, o potrestání osob vinných spácháním válečných zločinů, zločinů proti míru a zločinů proti lidskosti, který byl přijat 20. prosince 1945, a který vymezoval základní skutkové podstaty (zločiny proti míru, zločiny proti lidskosti, válečné zločiny a členství ve zločinecké organizaci), tresty za ně, práva a povinnosti jednotlivých představitelů vítězných mocností v jednotlivých okupačních zónách ve vztahu k pronásledování a trestání válečných zločinců, a upravoval postup pro vydávání válečných zločinců do různých států a okupačních zón, kde byli stíháni.¹⁰

Právě vymezení jednotlivých skutkových podstav v Zákonu Spojenecké kontrolní rady č. 10 představovalo jeden ze sporných aspektů procesu. Obhájci některých obžalovaných namítali, že účast na společném plánu a spiknutí za účelem spáchání válečných zločinů nebo zločinů proti lidskosti, která byla v obžalobě prvním žalobním bodem, není skutkovou podstatou, kterou by Zákon Spojenecké kontrolní rady č. 10 znal, a účast na společném plánu a spiknutí jsou v zákoně uvedeny pouze jako jedno z jednání, která naplňují skutkovou podstatu zločinů proti míru, a proto není možné obžalované shledat v tomto žalobním bodě vinnými, jelikož by to znamenalo popření zásady *nullum crimen sine lege*. Tribunál se k této otázce vyjádřil dne 14. července 1947, kdy konstatoval, že Zákon Spojenecké kontrolní rady č. 10, ani Charta Mezinárodního vojenského tribunálu, na jejímž základě bylo rozhodováno v hlavním norimberském procesu USA et al. vs. Hermann Wilhelm Göring et al., skutečně neobsahují spiknutí jako samostatnou skutkovou podstatu, a tudíž Tribunál nemůže ke spiknutí jako samostatnému bodu obžaloby přihlížet, avšak zároveň konkrétní jednání, která dle prokurátorů zakládají odpovědnost za účast na společném plánu, obsažené v tomto žalobním bodě, spolu s jednáními zakládajícími odpovědnost za spiknutí naplňují skutkové podstaty válečných zločinů a zločinů proti lidskosti, a proto zároveň ani první žalobní bod nelze zcela vyškrtnout a pominout.¹¹ Tribunál zároveň zdůraznil, že toto rozhodnutí nemá sloužit k oslabování efektivnosti Zákona Spojenecké kontrolní rady č. 10, nebo odpírat obžalobě a obhajobě možnost předložit důkazy o válečných zločinech a zločinech proti lidskosti.¹²

Obhajoba se snažila jednání obžalovaných omlouvat v několika rovinách. V první řadě poukazovala na to, že jednání obžalovaných bylo ovlivněno mimořádným stavem, který v Německu panoval, a válečnou nutností. Právě tato mimořádná situace dle obhajoby

⁹ Úvodní řeč vrchního prokurátora Telforda Taylora ve věci USA vs. Karl Brandt et al. z 9. prosince 1946. [online]. Dostupné na: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_war-criminals_Vol-I.pdf. [cit. 17. 02. 2019].

¹⁰ Zákon Spojenecké kontrolní rady č. 10, o potrestání osob vinných spácháním válečných zločinů, zločinů proti míru a zločinů proti lidskosti, přijatý 20. prosince 1945. [online]. Dostupné na: <http://avalon.law.yale.edu/imt/imt10.asp>. [cit. 23. 02. 2019].

¹¹ Rozhodnutí tribunálu ohledně prvního žalobního bodu ve věci USA vs. Karl Brandt et al. z 14. července 1947. [online]. Dostupné na: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_war-criminals_Vol-II.pdf. [cit. 23. 02. 2019].

¹² Rozhodnutí tribunálu ohledně prvního žalobního bodu ve věci USA vs. Karl Brandt et al. z 14. července 1947, *op. cit.*

dekriminalizovala jednání, v tomto případě pokusy, které měly dle obhajoby vést ke zlepšení podmínek vojáků bojujících na frontě, které by byly v dobách míru trestné. Tento druh obhajoby například zvolila obhajoba Karla Gebhardta, která tvrdila, že jeho pokusy se sulfanilamidy byly nezbytné ke zjištění jejich efektivnosti a správného dávkování pro zraněné vojáky a k tomuto účelu nebylo možné použít údaje získané v době míru, jelikož specifická zranění vojáků nešla připodobnit k případům, ve kterých byly sulfanilamidy aplikovány v mírovém období.¹³

Dalším častým argumentem obhájců byla skutečnost, že pokusy sloužily jako alternativa k trestům, které byly obětem v koncentračních táborech uloženy. Tento argument se jeví vzhledem k vražedné a zvrácené povaze pokusů jako obzvláště absurdní, o čemž svědčí i reakce obžaloby:

„Další z poměrně běžných obhajob použitých obžalovanými je to, že pokusné osoby byly zločinci odsouzenými k smrti, kterým, pokud experiment přežili, byl trest zmírněn na doživotí v koncentračním táboře. Pro toho, kdo má být jen minimální povědomí o životních podmínkách v koncentračních táborech a o vyhlídkách průměrné osoby vězněné v těchto táborech, se tato obhajoba jeví jako morbidní vtip. Koncentrační tábory nebyly běžným vězeňským zařízením, které známe z jiných států, pro osoby odsouzené soudem za trestný čin. Základním účelem koncentračních táborů byl útlak a persekuce osob, které byly nacisty označené jako nežádoucí na základě rasy, politického názoru nebo náboženského smýšlení... A i kdybychom na okamžik připustili, že tato obhajoba má za určitých podmínek charakter polehčující okolnosti, rozhodně to neplatí v tomto případě... Pokud byla oběť pokusů původně odsouzena pouze na základě toho, že je Žid, Polák nebo Rus, nebo že měla například sexuální styk se Židem, nemění trestnost tohoto pokusu pouhé konstatování, že tato oběť byla tak jako tak odsouzena k tomu zemřít. Experimentování na takové osobě je stvrzení původního zločinu spočívajícího v nezákonném uvěznění a zároveň spáchání dalšího zločinu – mučení a vraždy... Navíc nezpochybnitelné důkazy prokazují, že přežití experimentu nebylo zárukou upuštění od popravy. Nejméně šest osob bylo popraveno po tom, co přežilo experimenty. Nešlo o případy „experimenty nebo poprava“, ale o případy „experimenty a poprava“.¹⁴

Posledním, velmi rozšířeným druhem obhajoby, bylo konstatování, že experimenty obžalovaných přispěly k celkovému rozvoji lékařské vědy a byly jedinou možností, jak tohoto pokroku dosáhnout. Tento argument s nutností pokusů pro další rozvoj lékařských poznatků používala například obhajoba Hermanna Becker-Freysenga ve snaze omluvit jeho zvrácené pokusy s mořskou vodou tím, že se jednalo o snahu vyřešit v té době velice rozšířený problém ztroskotaných letců bez přístupu k pitné vodě.¹⁵

Rozsudek ve věci *USA vs. Karl Brandt et al.* byl vyhlášen dne 19. srpna 1947. Sedm obžalovaných bylo odsouzeno k trestu smrti, pět bylo odsouzeno k trestu odnětí svobody

¹³ *Závěrečná obhajoba Karla Gebhardta ve věci USA vs. Karl Brandt et al. z 15. července 1947.* [online]. Dostupné na: http://www.loc.gov/tr/frd/Military_Law/pdf/NT_war-criminals_Vol-II.pdf. [cit. 23. 02. 2019].

¹⁴ *Závěrečná řeč obžaloby ve věci USA vs. Karl Brandt et al. ze 14. července 1947.* [online]. Dostupné na: http://www.loc.gov/tr/frd/Military_Law/pdf/NT_war-criminals_Vol-II.pdf. [cit. 23. 02. 2019].

¹⁵ *Závěrečná obhajoba Hermanna Becker-Freysenga ve věci USA vs. Karl Brandt et al. z 18. července 1947.* [online]. Dostupné na: http://www.loc.gov/tr/frd/Military_Law/pdf/NT_war-criminals_Vol-II.pdf. [cit. 23. 02. 2019].

na doživotí, čtyři byli odsouzeni k trestu odnětí svobody v rozmezí deseti až dvaceti let a sedm osob bylo zproštěno obžaloby.¹⁶ V souladu s výše zmíněným rozhodnutím nebyl nikdo z obžalovaných shledán vinným v prvním bodě obžaloby.¹⁷ Ze všeho výše uvedeného vyplývá, že, navzdory tvrzeným obhajobám, nacističtí lékaři zcela, a do té doby nevídaně, rezignovali na nepsaná etická pravidla své profese takovým způsobem, který před událostmi II. světové války nebyl představitelný. Tyto události vedly k obnově debaty o tom, že je třeba základní etická pravidla lékařského výzkumu kodifikovat a prosadit jejich univerzální závaznost. Tato snaha byla jasně patrná i v rozsudku Tribunálu, ve kterém byla mimo jiné uvedena základní etická pravidla pro lékařský výzkum:

„1. Dobrovolný souhlas lidského subjektu je zcela nezbytný. To znamená, že jakákoliv zúčastněná osoba by měla mít právní způsobilost udělit souhlas. Jinak řečeno měla by projevit svobodnou vůli bez ovlivnění silou, podvodem, oklamáním, tísní, nátlakem nebo jinou formou omezení nebo donucení, a měla by mít dostatečnou znalost a pochopení podstaty experimentu tak, aby jí bylo umožněno učinit informované a zasvěcené rozhodnutí. To vyžaduje, aby byl subjekt pokusu před udělením souhlasu obeznámen s povahou, dobou trvání a cílem pokusu; s metodou a způsoby, kterými bude prováděn, se všemi komplikacemi a riziky, která se dají rozumně předpokládat a s účinky na jeho zdraví nebo osobnost, které mohou vzniknout z jeho účasti na pokusu. Povinnost a odpovědnost za zajištění kvality uděleného souhlasu leží na osobě, která pokus navrhla, řídí nebo se na něm podílí. Je to osobní povinnost, kterou nelze beztržně přenést na jinou osobu.

2. Pokusy by měly být takové povahy, aby nesly plodné výsledky pro dobro společnosti, kterých by nebylo možné dosáhnout jiným způsobem, a neměly by být svou povahou náhodné nebo zbytečné.

3. Pokus by měl být založen a podložen výsledky předchozích testů na zvířatech a znalostech předchozí historie nemoci nebo jiného zkoumaného problému tak, aby očekávané výsledky ospravedlňovaly provedení pokusu.

4. Pokus by měl být prováděn tak, aby se zabránilo veškerému zbytečnému mentálnímu a fyzickému utrpení a zraněním.

5. Žádný experiment by neměl být prováděn v těch případech, kde existuje důvod domnívat se, že může nastat smrt nebo zmrzačení, možná s výjimkou těch pokusů, kterých se jako subjekt účastní osoba experiment provádějící.

6. Míra podstupovaného rizika by nikdy neměla překročit míru společenské důležitosti problému, který má být pokusem vyřešen.

7. Měly by být provedeny řádné přípravy a zajištěna řádná zařízení ve snaze uchránit pokusný subjekt před byť i nepravděpodobným nebezpečím zranění, zmrzačení nebo smrti.

8. Pokus by měl být prováděn pouze vědecky kvalifikovanými osobami. Nejvyšší stupeň schopností a péče by měl být požadován během všech fází pokusů po všech osobách, které pokus provádí nebo se ho účastní.

9. Během průběhu pokusu by měl být lidský subjekt oprávněn experiment ukončit, pokud dosáhl fyzického nebo mentálního stavu, ve kterém se mu pokračování pokusu zdá jako nemožné.

¹⁶ *Rozsudek ve věci USA vs. Karl Brandt et al. z 19. srpna 1947.* [online]. Dostupné na: http://www.loc.gov/rr/frd/Military_Law/pdf/NT_war-criminals_Vol-II.pdf. [cit. 23. 02. 2019].

¹⁷ Tamtéž.

10. Během průběhu pokusu musí být vědec, který ho má na starost, připraven pokus ukončit během jakékoliv jeho fáze, pokud má důvod v dobré víře a na základě své odbornosti a pozorného úsudku, které se po něm požadují, věřit, že pokračování pokusu povede ke zranění, zmrzačení nebo smrti pokusného subjektu.¹⁸

Tento soubor deseti pravidel později nazvaný Norimberský kodex významně ovlivnil vývoj medicínské etiky na celosvětové úrovni v druhé polovině dvacátého století, a právě proto je mu věnována další kapitola.

Norimberský kodex

Výše uvedený soubor etických pravidel dnes známý jako Norimberský kodex byl bezesporu jedním z nejvýznamnějších výsledků procesu s nacistickými lékaři. Je zřejmé, že byl formulován v reakci na průběh procesu, a že na jeho formulaci spolupracovali se soudci američtí lékařští experti, kteří během procesu působili jako svědci a znalci obžaloby. Určit konkrétního autora však není jednoduché i s přihlédnutím k tomu, že v pozdějších letech se nezávisle na sobě k výlučnému autorství kodexu přihlásili dva z významných amerických lékařských expertů, psychiatr a neurolog Leo Alexander a fyziolog Andrew C. Ivy, a zároveň vrchní prokurátor Telford Taylor šířil své přesvědčení, že autorem kodexu byl jeden z amerických soudců, Harold Sebring.¹⁹ Dá se předpokládat, že na výsledné podobě etického desatera se nějakým způsobem podíleli všichni výše uvedení a pravděpodobně i další osoby z týmu amerických lékařských expertů. Bez ohledu na otázku autorství je zřejmé, že autoři v kodexu zohlednili některé starší práce dotýkající se medicínské etiky (někteří autoři zmiňují jako zdroj inspirace díla Thomase Percivala, Williama Beaumonta či Clauda Bernarda) i základní materiál týkající se medicínské etiky – Hippokratovu přísahu.²⁰

Nelze pominout ani skutečnost, že i na území Německa existovaly dokumenty, které upravovaly medicínskou etiku, ať už šlo o tzv. Berlínský kodex, tedy nařízení vydané pruským ministerstvem pro náboženské, školské a medicínské otázky, které upravovalo některé otázky spojené s pokusy na lidských subjektech, či o tzv. Říšské pokyny pro oblast pokusů vydané v roce 1931 Říšským ministerstvem vnitra, které obsahovaly řadu regulací v oblasti pokusů na lidských subjektech.²¹ Na obsah těchto říšských pokynů často odkazují kritici Norimberského kodexu, kteří poukazují, že bez ohledu na to, že principy zakotvené ve výše uvedených říšských pokynech nebyly nacistickým Německem vůbec dodržovány, jde o obecně dokonalejší, promyšlenější a podrobnější úpravu regulace pokusů na lidských subjektech než právě Norimberský kodex, nehledě na to, že některé body Kodexu vyvolávají dojem, že byly přímo z říšských pokynů opsány.²²

¹⁸ Tamtéž.

¹⁹ SHUSTER, E. Fifty Years later: The Significance of the Nuremberg Code. *The New England Journal of Medicine*, 1997, roč. 337, č. 20, s. 1436–1437. Dostupné také na: https://www.gvsu.edu/cms4/asset/F51281F0-00AF-E25A-5BF632E8D4A243C7/nuremberg_50_years_later.nejm.pdf.

²⁰ ANNAS, G. J. – GRODIN, M. A. (eds.). *The Nazi Doctors and the Nuremberg Code: Human Rights in Human Experimentation*. Oxford: Oxford University Press, 1995, s. 122–126.

²¹ ANNAS – GRODIN (eds.), *op. cit.*, s. 127–131.

²² GHOOI, R. B. The Nuremberg Code – A critique. *Perspectives in Clinical Research*, 2011, roč. 2, č. 2, s. 73–75. Dostupné také na: http://www.picronline.org/temp/PerspectClinRes2272-4557991_123939.pdf.

I přes výše uvedené je nutné konstatovat, že význam Kodexu nezpochybnitelně předčil význam Říšských pokynů, které byly *de facto* kompromitovány činy nacistického režimu v oblasti medicínského výzkumu a po skončení II. světové války zcela ztratily jakoukoliv relevanci i přes to, že byly formálně dokonalejší než Norimberský kodex. Zároveň je však nutné podotknout, že ani Norimberský kodex nenaplnil očekávání svých autorů. Kodex sice byl reflektován většinou národů a stal se inspirací pro různé národní úpravy, avšak nikdy nebyl inkorporován do vnitrostátního práva žádného státu a ani jeho vliv na kodifikace mezinárodního práva nebyl nijak značný.²³ Dokonce ani ve Spojených státech nebyl Kodex využíván, a to ani podpůrně v soudních sporech, jejichž předmětem byla medicínská etika. Většina autorů se shoduje na tom, že tento osud potkal Kodex kvůli okolnostem jeho vzniku. Vzhledem k tomu, že Kodex vznikl v reakci na zvrácené nacistické zločiny, získal především v západním světě pověst „zákoníku pro barbary“, který zakotvuje zásady, které jsou civilizovaným lidem zcela zřejmé a přirozené, a které není nutné akcentovat tím, že by byly recipovány do vnitrostátního právního řádu.²⁴

I přes výše uvedené je nutné konstatovat, že Norimberský kodex má v dějinách medicínské etiky své nezpochybnitelné místo už jen díky tomu, že byl inspirací a vzorem pro pozdější úpravy této problematiky. Na Norimberský kodex posléze navázala Helsinská deklarace Světové lékařské asociace z roku 1964, která některé principy z Kodexu převzala a některé naopak upravila nebo předělala a obecně se nesla v duchu zmírnění některých kategorických příkazů a zákazů obsažených v Kodexu.²⁵ Helsinská deklarace, ačkoliv rovněž nebyla mezinárodně právně závazným dokumentem, se stala ještě výraznějším inspiračním zdrojem pro národní a regionální právní úpravu, přičemž sama hojně čerpala právě z Kodexu a zároveň vhodně doplnila další základní principy etického lékařského výzkumu.²⁶ O významu Helsinské deklarace svědčí i to, že je pravidelně novelizována a doplňována a reaguje tak na etické otázky, které vyvstávají s rozvojem lékařské vědy. Do dnešního dne byla Helsinská deklarace novelizována celkem devětkrát, naposledy v říjnu 2013.²⁷

V návaznosti na to, co bylo řečeno v předchozím textu, se nabízí otázka, zda lze vliv Norimberského kodexu pozorovat v právním řádu České republiky a v názorech českých odborníků zabývajících se lékařskou etikou. Krátká odpověď zní: Ano, tento vliv je rozhodně možné pozorovat. Při pohledu na mezinárodní smlouvy, kterými je Česká republika vázána, nalezneme v člancích 15–18 Úmluvy na ochranu lidských práv a důstojnosti lidské bytosti v souvislosti s aplikací biologie a medicíny (dále Úmluva o lidských právech a biomedicíně) formulace, které až nápadně připomínají formulace z Norimberského kodexu,

²³ MAZUR, G. *Informed Consent, Proxy Consent, and Catholic Bioethics: For the Good of the Subject*. Dordrecht: Springer Science & Business Media, 2011, s. 19–20.

²⁴ MAZUR, *op. cit.*, s. 20.

²⁵ FADEN, R. R. – BEAUCHAMP, T. L. *A History and Theory of Informed Consent*. Oxford: Oxford University Press, 1986, s. 156–157.

²⁶ BRONFMAN, L. – SHRIVER, C. D. – GUTCHELL, E. The Clinical Perspective. In: HU, H. – MURAL, R. J. – LIEBMAN, M. N. (eds.). *Biomedical Informatics in Translational Research*. Norwood: Artech House, 2008, s. 12.

²⁷ *Helsinská deklarace Světové lékařské asociace – Etické zásady pro lékařský výzkum s účastí lidských bytostí z června 1964, ve znění z října 2013*. [online]. Dostupné na: <https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-helsinki-ethical-principles-for-medical-research-involving-human-subjects/>. [cit. 03. 10. 2020].

příčemž ve vztahu ke Kodexu je klíčový zejména článek 16 – první odstavec článku 16 odpovídá 2. bodu Kodexu, druhý odstavec pak 6. bodu, čtvrtý a pátý odstavec pak korespondují s 1. a 9. bodem Kodexu, avšak míra ochrany člověka obsažená v Úmluvě je vyšší.²⁸ Jediný odstavec článku 16, který nemá svou obdobu v Kodexu, je ten třetí, dle kterého „musí být výzkumný projekt schválen příslušným orgánem po nezávislém posouzení jeho vědeckého přínosu včetně zhodnocení významu cíle výzkumu a multidisciplinárního posouzení jeho etické přijatelnosti“.²⁹ Nezávislé posouzení vědeckého přínosu a etické přijatelnosti se jeví jako značný krok dopředu, který ještě více posiluje původní garance obsažené v Kodexu. V rámci práva Evropské unie lze poukázat na článek 3 Listiny základních práv Evropské unie, jehož druhý odstavec zavádí, obdobně jako Kodex, povinnost získat svobodný a informovaný souhlas dotčené osoby zákonem stanoveným způsobem a zároveň ve svém třetím odstavci zakazuje eugenické praktiky, což lze jednoznačně vnímat jako reakci na nacistické medicínské zločiny.³⁰ Dá se říci, že principy obsažené v Norimberském kodexu se objevují i v dnes účinném trestním zákoníku. V případě, že vztáhneme § 31 zabývající se přípustným rizikem jako okolností vylučující protiprávnost na otázku lékařského experimentu, vidíme, že zejména jeho druhý odstavec v zásadě parafrázuje Norimberský kodex když, aby šlo o přípustné riziko, vyžaduje v případě činnosti ohrožující život nebo zdraví člověka souhlas daného člověka, přičemž zamýšlený výsledek musí odpovídat míře rizika a zároveň nesmí odporovat požadavkům jiného právního předpisu, zásadám lidskosti a dobrým mravům.³¹ Je tedy patrné, že i přes stáří Kodexu a skutečnost, že nikdy nebyl přímo inkorporován do žádného systému vnitrostátního práva, jsou principy v něm obsažené reflektovány i v dnes platných předpisech.

Zásady obsažené v Kodexu jsou i dnes analyzovány a interpretovány v dílech odborníků, zabývajících se lékařskou etikou. Miloš Maurer a Helena Haškovcová hovoří o střetu autonomie pacienta s paternalistickým přístupem s tím, že v posledních desetiletích je zřetelný posun od paternalistické koncepce ke koncepci partnerské, dle kterých má lékař brát osobu ve své péči jako rovnocenného partnera.³² Tento trend lze pozorovat i ve vývoji, který vedl k vytvoření Norimberského kodexu. Nacistické lékařské pokusy představovaly strašlivou perverzi paternalistického přístupu, kdy lékaři, kteří strašlivé pokusy prováděli, nevnímali své oběti jako živé, rovnocenné lidské bytosti, zcela ignorovali jejich zájmy a bez dalšího poškozovali jejich zdraví a ničili jejich životy. Norimberský kodex pak představuje razantní příklon k partnerské koncepci, kdy lékař dostává jednoznačná omezení a pacient je prostřednictvím informovaného souhlasu více partnerem než objektem. K zajímavému závěru pak dochází Marta Munzarová, dle které různé kodexy a deklarace

²⁸ Sdělení Ministerstva zahraničních věcí o přijetí Úmluvy na ochranu lidských práv a důstojnosti lidské bytosti v souvislosti s aplikací biologie a medicíny: Úmluva o lidských právech a biomedicině č. 96/2001 Sb. m. s. In: *Sbírka mezinárodních smluv*. Č. 96/2001, částka 44, s. 1906–1907. Dostupné také na: <http://ftp.aspi.cz/opispdf/2001/044m2001.pdf>.

²⁹ Tamtéž.

³⁰ *Článek 3 Listiny základních práv Evropské unie z 26. října 2012 (201/C 326/02)*. [online]. Dostupné na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/CS/TXT/PDF/?uri=CELEX:12012P/TXT&from=CS>. [cit. 03. 10. 2020].

³¹ § 31 zákona č. 40/2009 Sb., trestní zákoník. In: *Sbírka zákonů*. Č. 40/2009, částka 11, s. 359. Dostupné také na: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=40&r=2009>.

³² VÁCHA, M. – KÖNIGOVÁ, R. – MAUER, M. *Základy moderní lékařské etiky*. Praha: Portál, 2012, s. 99–102.

nemohou zcela osobu účastníci se experimentu ochránit a ve výsledku rozhoduje především etická integrita osoby, která pokus provádí, a proto je nutné, aby tuto integritu u sebe rozvíjel každý lékař provádějící nějaké medicínské experimenty.³³

Závěr

Proces USA vs. Karl Brandt et al. nebyl jediným z poválečných procesů, ve kterém byly souzeny zločiny nacistických lékařů, zdravotnického aparátu a představitelů nacistické státní správy, kteří tyto zločiny umožnili (z jiných procesů lze například zmínit proces s polním maršálem Erhardem Milchem, který se uskutečnil v rámci „Následných norimberských procesů“, proces s personálem Hadamarského zdravotnického zařízení, či procesy s personálem jednotlivých koncentračních táborů, které se uskutečňovaly ve všech okupačních zónách Německa a na území osvobozených států), avšak patrně šlo o nejvýznamnější proces z hlediska symboliky. V samotném procesu bylo prokázání viny jednotlivých obžalovaných pouze jedním z cílů americké vojenské prokuratury, stejně podstatným cílem byla i symbolická obžaloba amorálního myšlenkového směru, jakým nacismus beze sporu byl, který dokázal eliminovat základní a do té doby nezpochybnitelné etické zásady lékařství, tedy povolání, jehož je profesní etika zvláště důležitou a esenciální součástí, a který pomocí výkonného státního aparátu legalizoval pokusy, které se již na prvý pohled jeví jako šílené, bestiální a zvláště zavrženíhodné. Skutečnosti, které byly během procesu prokázány, by měly sloužit jako varovně zdvižený prst, který by i v dnešní době měl upozorňovat na to, jak snadno a rychle mohou odpadnout morální zásady a principy, které se zdají být přirozené, a které by snad ani nikoho nenapadlo zpochybňovat, ve chvíli, kdy se nehodí vládnoucí moci.

Samotný Norimberský kodex upravující základní etická pravidla při medicínském procesu se sice nikdy nestal zásadním legálním dokumentem, avšak v symbolické rovině svým obsahem i pohnutými událostmi, které vedly k jeho vzniku, udal směr vývoje lékařské etiky v druhé polovině dvacátého století. Jak však ukazuje osud Říšských pokynů pro oblast pokusů, pouhá deklarace etických principů nemůže obstát, pokud si tyto principy neosvojí jejich adresáti a nepřijmou je za své. Na rozdíl od nich však Norimberský kodex stále rezonuje jak v platné legislativě, tak v doktrinálních názorech, a principy v něm obsažené jsou stále platné a v různých obměnách tvoří jeden ze základů lékařské etiky v oblasti lékařských experimentů. V dnešní době je lékařská etika obecně běžně vyučována na lékařských fakultách vysokých škol a díky tomu dochází k pevnému zakotvení základních etických zásad profese v myšlení budoucích lékařů a posílení jejich etické integrity, což je zcela jistě příklad hodný následování i pro jiné obory, ve kterých hraje profesní etika významnou roli.

³³ MUNZAROVÁ, M. Lékařská etika v kontextu klinického výzkumu. *Klinická farmakologie a farmacie*, 2007, roč. 21, č. 3–4, s. 127.

Prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., dr. h. c. oslavil 26. října minulého roku 90. narozeniny

Profesor Karel Malý se narodil 26. října 1930 v Mnichově Hradišti, avšak téměř celý svůj život prožil v Praze, kam se s rodiči v roce 1932 přestěhoval. Po absolvování reálného gymnázia ve Vysočanech studoval na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, kterou ukončil v roce 1954. A právě s Právnickou fakultou a Univerzitou Karlovou je spojena jeho dlouhodobá profesní kariéra.

Již během studií se projevil jeho zájem o právní dějiny, neboť na katedře dějin státu a práva Právnické fakulty Univerzity Karlovy začal své působení jako pomocná vědecká síla. Poté na katedru nastoupil v roce 1954 jako asistent, od roku 1957 zde pracoval jako odborný asistent, následně jako docent (od 1965) a posléze jako profesor právních dějin (1990–2015). Právním dějinám, zejména právním dějinám českým a československým pak zůstal pedagogicky a badatelsky trvale věrný a právem patří mezi nejvýznamnější české právní historiky druhé poloviny 20. století.

V roce 1960 obhájil kandidátskou disertaci a v roce 1965 získal vědeckou hodnost doktor věd, a to rozhodnutím prezidia Československé akademie věd po úspěšně obhájené doktorské disertační práci *Trestní právo v Čechách v 15.–16. století*. Na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze vedl v letech 1990 až 2010 Ústav právních dějin a od roku 2007 do roku 2015 i Centrum právněhistorických studií, společné pracoviště PF UK a Historického ústavu AV ČR. V letech 1998–2005 byl zároveň vedoucím katedry právních dějin.

Profesor Malý se zároveň podílel na obnově univerzitní akademické samosprávy. V letech 1991–1994 byl prorektorem a v letech 1994–2000 rektorem Univerzity Karlovy v Praze. Podarilo se mu uskutečnit vnitřní evaluaci univerzity a z ní vyplývající změny s cílem zajistit kvalitu vědecké a pedagogické práce a přizpůsobit univerzitu vysokým nárokům současnosti. V průběhu jeho druhého volebního období úspěšně proběhly oslavy 650. výročí založení Univerzity Karlovy, ke kterému univerzita uspořádala velké množství vědeckých konferencí a setkání, a jež napomohly ukázat, že Univerzita Karlova je skutečným centrem vědy a vzdělávání nejen v České republice. Jeho činnost byla oceněna zlatou medailí a minulý rok i historickou medailí Univerzity Karlovy i medailí Právnické fakulty.

Profesor Malý byl dlouholetým členem vědecké rady Právnické fakulty Univerzity Karlovy a členem vědecké rady Univerzity Karlovy v Praze, v současnosti je čestným členem těchto vědeckých rad. Je nositelem medaile I. stupně ministra školství, mládeže a tělovýchovy, jubilejní medaile Univerzity Karlovy a zlaté Randovy medaile. V roce 1997 byl vyznamenán zlatou medailí za zásluhy o Rakouskou republiku a v témže roce mu byl udělen čestný doktorát práv na Trinity College v Dublinu a v roce 1998 na Komenského

univerzitě v Bratislavě. V roce 1999 mu bylo papežem propůjčeno vyznamenání za zásluhy o víru a církev.

Zvláště bych však rád vyzvedl jeho zásluhy o Právněhistorické studie, které na počátku 90. let převedením na naši univerzitu a do jejího nakladatelství bezesporu zachránil jako unikátní periodikum pro oblast právních dějin. Od roku 1990 do 2017 byl předsedou redakční rady časopisu Právněhistorických studií a do současnosti je členem redakční rady.

Profesor Malý je oblíbeným učitelem již několika generací právníků a historiků. Přednášel nejen na Právnické, ale i na Filozofické fakultě UK, a také vystoupil na zahraničních univerzitách v Krakově, Regensburgu, Würzburgu, Augsburgu, Moskvě či Ljubljani, a na velkém množství mezinárodních konferencí. Velké mezinárodní konference také sám pořádal. Byl hlavním řešitelem několika zásadních projektů GA ČR věnovaných jak tradicím českého ústavního práva, tak i československým právním dějinám v první polovině 20. století („Vývoj práva v Československu v letech 1945–1990“, „Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918“, „Československé právo a právní věda v meziválečném období“, „Práva městská království českého“). Organizačně se podílel na mnoha významných konferencích s evropským přesahem. Do současnosti vystupuje na konferencích a seminářích pořádaných tuzemskými odbornými institucemi.

Profesor Malý je také respektovaným autorem nebo spoluautorem mnoha odborných článků a statí, řady monografií a učebnic. Stal se díky nim respektovanou osobností nejen v českém, ale i mezinárodním kontextu. Právě jeho kontakty pomohly české právní historii po roce 1989 rychle nalézt odpovídající místo ve středoevropském právněhistorickém badatelském kontextu. Jeho práce se pravidelně těší příznivému přijetí nejen mezi právními historiky, ale i v širší právníké a historické obci.

Již od studií se badatelsky zaměřil na období stavovského státu a zejména trestní právo tohoto období. Jeho první vědecká studie se zabývala Svatováclavskou smlouvou, následovala řada dílčích studií věnovaných vývoji trestního práva završených v roce 1979 monografií Trestní právo v Čechách v 15. a 16. století, kterou doplnil a přepracoval v roce 1989 v druhém vydání. Trestnímu právu se věnoval i v souvislosti s osvěcenskými kodifikacemi, se zemským soudem, s Vladislavským zemským zřízením, Koldínovou kodifikací městského práva. Ta poté za jeho vedení znovu vyšla jako moderní edice doplněná studii, které byly výsledkem úspěšného grantu podpořeného GA ČR.

Druhou oblastí badatelského zájmu profesora Malého je období druhé poloviny 19. století a vývoj rakouského práva, vývoj českého politického a státního myšlení a také vývoj státní správy a samosprávy. Jako ředitel Ústavu právních dějin byl také hlavním řešitelem několika velkých projektů s mezinárodní účastí věnovaných jak tradicím českého ústavního práva, tak i československým právním dějinám a dějinám právní vědy za první republiky i po druhé světové válce. Z nich pak vyšly hodnotné výstupy monografického charakteru. I všechny jeho ostatní studie k dílčím tématům, jako například k vývoji jazykového práva či problematice státního občanství, se vyznačují vysokou erudicí a originálním přístupem. Profesor Malý byl též vedoucím autorského kolektivu publikace Historické impulzy rozvoje práva – I. svazku z pětisvazkové vědecké monografie „Nové jevy v právu na počátku 21. století“, výstupu mezinárodní konference pořádané PF UK v dubnu roku 2008 u příležitosti 660. výročí založení Univerzity Karlovy v Praze v rámci výzkumného záměru fakulty a výstupu konference „200 let Všeobecného občanského zákoníku“.

Jeho učební texty, zejména Dějiny českého a československého práva do roku 1945 (4. vydání, Praha: Leges, 2010), se využívají ve výuce na právnických fakultách dodnes. Věnoval se i popularizaci oboru, zejména v publikaci České právo v minulosti z roku 1995. Ta vhodně ukázala krásu oboru širší čtenářské obci. V roce 2010 byl proto prof. Malý právem uveden do právnické síně slávy v rámci vyhlášení Právníka roku.

Závěrem bych rád připojil o jubilantovi i několik osobně laděných slov. Setkal jsem se s ním již v době svých studií a konal u něj jednu z prvních zkoušek právě z domácích právních dějin. Jeho přednášky a jeho osobnost mě přiměly přemýšlet nad právní historií a zejména nad orientací na české a československé právní dějiny, i když mě nejprve lákaly spíše dějiny anglické. Měl jsem zároveň čest s ním úzce spolupracovat jak v době, kdy prof. Malý stál jako rektor v čele naší univerzity, tak později, kdy řídil katedru a Ústav právních dějin Právnické fakulty. Jsem zejména rád, že jsem mohl na jeho působení na katedře, ústavu i v redakci Právněhistorických studií navázat, a doufám, že i některé jeho myšlenky a projekty dále rozvíjet.

Vždy jsem si na profesoru Karlu Malém cenil jeho přístupu ke studentům a jeho vztahu k univerzitě, na které, jak již bylo uvedeno, prožil velkou část života a pro kterou toho mnoho udělal. Jako děkan Právnické fakulty UK bych za to profesoru Malému i touto cestou rád poděkoval a zároveň mu popřál do dalších let hlavně hodně zdraví a úspěchů v osobním životě. *Ad multos annos* pane profesore.

Jan Kuklík

doi: 10.14712/2464689X.2021.8

Ladislav Soukup osmdesátníkem

V závěru minulého roku se dožil kulatého jubilea stále aktivní doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc. Narodil se dne 19. prosince 1940 v Cetkovicích (severně od Boskovic). Po ukončení střední školy byl přijat na Právnickou fakultu UK v Praze, kterou úspěšně absolvoval v roce 1963. V roce 1966 získal titul JUDr. a v roce 1982 na podkladě obhajoby práce „Tiskové zákonodárství předmnichovské ČSR“ titul kandidáta věd (k problematice tiskového práva a k souvisejícím otázkám se později opakovaně vracel). Docentem v oboru dějiny státu a práva v Československu se stal v roce 1984.

Po absolvování fakulty L. Soukup pracoval jako právní referent někdejšího Ústředního výboru Československého svazu mládeže. V roce 1966 jej akademik Václav Vaněček přijal jako asistenta a posléze odborného asistenta na katedru dějin státu a práva Právnické fakulty UK v Praze. V té době se podílel například na práci *Česká národní rada, sněm českého lidu* (1970). V roce 1974 přešel na nově zřízenou Vysokou školu SNB, kde stál v čele jejího právněhistorického pracoviště.

Tu si dovoluji přerušit tok faktografických informací, protože právě na této škole se protuly naše životní a profesní dráhy. V té mé profesní, do té doby směřující do právní praxe, to představovalo nejdůležitější odbočení z původně zdánlivě jasně narýsovaného směru.

Když jsem svého pozdějšího dlouholetého nadřízeného před 45 lety v Holešově viděl poprvé, byl jsem vyjukaný svobodník nebo desátník-absolvent (pro mladší: ten přídavek k vojenské hodnosti patřil absolventům vysoké školy), kterého krátce předtím „pověřili“ výukou právních dějin a římského práva na holešovské fakultě tehdejší policejní školy. Zpočátku jsem vůči němu cítil velký respekt, a proč to nepřiznat, téměř strach. Vždyť to byla obrovská troufalost, že jsem si – i když ne z vlastní vůle, zato však brzy s vnitřním, ale raději tlumeným uspokojením – troufl bez jakýchkoliv zkušeností, s chatrnými vědomostmi a s vyjadřováním, jež mi komplikovalo již studium, stoupnout před studenty, kteří byli navíc vesměs starší než já (a už vůbec nemluví o počtu zlatých hvězdiček na výložkách některých z nich). A můj pražský šéf přišel z Karlovy univerzity, jak se rychle po škole rozneslo, tvářil se přísně a vystupoval velmi odměřeně. Také jedenáctiletý věkový rozdíl, který nás dělí, mi tehdy připadal jako propast. Nic na tom nemění, že jsem v té chvíli ještě netušil, že výuka právních dějin pro mne nebude jen roční epizodou, ale že se právě nepozorovaně nořím do proudu, který mne sice jednou téměř vyplaví na mělčinu, ale jinak celkem plynule ponese až k blížící se sedmdesátce.

Pokud si to dobře uvědomuji, při zmíněné první návštěvě mého pražského nadřízeného v Holešově jsme spolu neprohodili ani větičku. Zajali si jej naši fakultní šéfové, kteří – myslím – pociťovali k učiteli „z Karlovky“ podobný respekt jako já. Vždyť i oni vesměs

donedávna vysokou školu znali jen ze studentských lavic. Vztah k mému pražskému nadřízenému se postupně měnil, až když se ze mne stal kmenový učitel fakulty. Zpočátku to bylo díky mým poměrně častým služebním cestám do Prahy, ať už jsem primárně směřoval na školu nebo do archivu. V Holešově na mně sice od počátku ležela celá tíha výuky právněhistorických disciplín (když nepočítám počáteční občasnou pomoc externistů), ale dala se s pochopením vedení ve čtrnáctidenních cyklech zorganizovat tak, abych mohl do Prahy jezdit poměrně často. Z obávaného šéfa se postupně stával šéf neobávaný, ale uznávaný, i když přísný a důsledný, a po mém pracovním přesunu z Holešova do Prahy i blízký přítel. Už si nepamatuji, kdy mi nabídl tykání, ale velice dobře si pamatuji, jak dlouho mi trvalo, než jsem si na to zvykl.

Zmíněná přísnost mého nadřízeného pramenila především z jeho snahy neuzavírat katedru v bublině naší specifické školy, jako tomu bylo na některých jiných katedrách, a dbát o náš odborný růst. Dělal všechno pro to, abychom pokud možno fungovali jako klasická vysokoškolská katedra a včlenili se do tehdy celkem soudržné a aktivní komunity právních historiků a romanistů. Proto na nás tlačil, abychom se přihlašovali na právněhistorické konference a vystupovali na nich, zúčastňovali se pravidelných setkání československých právních historiků (jedno dokonce naše katedra zorganizovala) i všech akcí pořádaných katedrou pražské právnické fakulty, i formálně si zvyšovali kvalifikaci, chodili do archivů ... A jako jediný skutečný právní historik nám, nezkušeným začátečníkům, radil a také nás povzbuzoval. Pro mne osobně byly jeho odborné rady velmi cenné, a to nejen na počátku, kdy jsem v Holešově, sám vojáček v poli, lovil v paměti vzpomínky na to, co se mi na výuce právních dějin na brněnské fakultě zdálo být dobré a následováníhodné, a co nikoliv, a kdy jsem si začal osahávat pro mne neznámé prostředí archivních badatelen. Mohu s plnou odpovědností napsat, že mne sice i později více či méně ovlivnila a pomohla mi spousta starších i mladších kolegů na čele s nedávno zemřelým prof. Jozefem Klimkem, avšak kdybych měl prstem ukázat na toho, kdo mne naučil právněhistorickou abecedu, mířil bych na jeho hruď.

Abych snad nevytvořil obrázek autoritativního šéfa a jeho na slovo poslušných podřízených, který by možná korespondoval s polovojenským prostředím školy, musím doplnit, že i když příkazy také patřily do šéfova repertoáru, rozhodně jimi neplýtvat a snažil se na nás působit sice důsledně, ale spíše návodně. Díky tomu se mu rychle podařilo naši věkově i osobním založením velice pestrou katedru stmelit (jen posuďte její pražské jádro: jeden uzavřený a tajemný, druhý bodrý, někdy až nezodpovědný, třetí zemitý, čtvrtý vyjukaný a pátý téměř o generaci mladší než většina ostatních, ale dobře se orientující – s takovým rozmanitým osazenstvem to neměl jednoduché). I když samozřejmě ne vždy na katedře vše klapalo, jak by mělo, L. Soukup dokázal doutnající konflikty včas eliminovat, takže jsme si v zásadě dobře rozuměli nejen v práci, ale také mimo ni – třeba když jsme čas od času společně vyrazili do večerní Prahy nebo na šéfovu „pastoušku“, jak říká své tehdy právě zvelebované chalupě.

Když se Vysoká škola SNB transformovala na Policejní akademii a z jejich vyučovacích plánů výuka právních dějin vypadla, doc. Soukup se jako vědecký pracovník vrátil na pražskou Právnickou fakultu. Začal vykonávat i advokátní praxi a později též externě vyučovat na Fakultě právnické ZČU v Plzni.

Na pražské právnické fakultě spolu s prof. Karlem Malým spoluzakládal Ústav právních dějin, kde působil až do jeho nedávného zániku. Stal se zde tajemníkem a z toho titulu

výkonným redaktorem Právněhistorických studií (do č. 47/2), členem jejich redakční rady, spoluorganizátorem velkých mezinárodních konferencí ze začátku jednadvacátého století a také spolueditorem z nich vzešlých sborníků (*Příspěvky k vývoji právního řádu v Československu 1945–1989* z roku 2002, *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989* z roku 2004, *Vývoj české ústavnosti v letech 1618–1918* z roku 2006, dvoudílné *Československé právo a právní věda v meziválečném období a jejich místo ve střední Evropě* z roku 2010). Jako spoluřešitel se podílel též na grantovém úkolu GA ČR *Vladislavské zřízení zemské* (ukončeno 2000). Ústav považoval a považuje, podobně jako prof. Malý, svým způsobem za svůj, a tak zánik jeho samostatnosti pocítuje jako velkou ránu (Ústav právních dějin se v prosinci 2019 sloučil s Katedrou právních dějin PFUK – pozn. red.).

Na pražské fakultě se doc. L. Soukup dále podílel na výuce Historických základů českého práva a vyučuje a garantuje Právní dějiny UK a Vědecký seminář: České a československé právní dějiny. Je spoluautorem pražských učebnic českých právních dějin i učebních pomůcek pro plzeňskou právnickou fakultu. V roce 1995 uspořádal *Poctu prof. JUDr. Karlu Malému, DrSc., k 65. narozeninám* a v roce 1993 spolu s P. Skřejpkovou *Antologii české právní vědy (2. polovina 19. století až 30. léta století 20.)*. S kolegy z ústavu a katedry připravil například *Dějiny českého soudnictví od počátků české státnosti do roku 1938* (2005) a v širokém kolektivu *Práva městská Království českého: edice s komentářem* (2013). Je spoluautorem dalších monografií (například *Nové jevy v právu na počátku 21. století I. Historické impulzy rozvoje práva* z roku 2009 nebo s P. Skřejpkovou *Nedemokratické právní systémy ve vybraných státech Evropy první poloviny 20. století* z roku 2011), a publikoval spoustu studií v odborných časopisech, velmi často v Právněhistorických studiích, a příležitostných sbornících. Několika hesly přispěl do Encyklopedie českých právních dějin.

Dnešní specifická doba většinou z nás zabránila, abychom oslavenci potřáslí rukou a z očí do očí popřáli. Proto, a aby závěrečné přání směřovalo, jak se sluší a patří, k oslavenci, dovoluji si nejdříve popřát sobě, ať už brzy mohu v Praze na fakultě zase zaklepat na dveře s jeho jménem. Doufám, že mne v nich uvidí rád, já jej v jeho křesle určitě.

A teď tedy alespoň na dálku a jistě nejen za redakční radu Právněhistorických studií a za sebe: *pevně zdraví a chuť stále a stále si ověřovat, že slečna právní historie je děvčička pěkná, žádoucí a inspirativní!*

Ladislav Vojáček

doi: 10.14712/2464689X.2021.9

BRTKO, R. *Kontroverzie mezi prokuliánmi a sabiniánmi.***Levoča: MTM, 2020, 165 s.**

Všechny vědní obory, římské právo nevyjímaje, mají určitá témata, k nimž se vrací badatelé každé generace. Mezi tyto „věčné“ problémy římského práva patří také ten, kterým se ve své knize zabýval R. Brtko. Zkoumání rozdílných řešení právních otázek příslušníky starořímských právních škol se právní romanisté věnují již bezmála dvě století od vydání první práce na toto téma od H. E. Dirksena.¹ Nicméně v kontextu slovenské a české právní romanistiky se jedná o první souhrnné uchopení názorových rozdílností obou velkých právních směrů. V odborné literatuře se hovoří o šedesáti čtyřech takovýchto případech a podrobně všechny analyzovat by vydalo na několikasvazkové dílo. Autor recenzované knihy uchopil tuto problematiku jiným způsobem. Položil si tři otázky, nebo možná vhodněji si vytyčil tři hypotézy, týkající se názorových rozdílů příslušníků obou škol. Ty byly také kritériem pro výběr jednotlivých kontroverzí, které podrobil důkladnému zkoumání pomocí analýzy dochovaných informací. Především se jedná o justiniánská Digesta a Gaiovy Instituce, další velké zákoníky (Instituce justiniánské a oba Codexy, jak císaře Theodosia, tak i Iustiniana) jsou na takoveto zprávy totiž velmi skoupé. Něco málo informací pak obsahují také *Sententiae Pauli* a *Regulae Ulpiani*.

Tématem první z hypotéz je, že se Prokuliáni pomocí analogie sice pokoušeli přetvořit římské právo, avšak vycházeli ze starého *ius civile*, které pouze přizpůsobovali novým poměrům. Obsahem druhé hypotézy je, že Sabiniáni dávali naproti tomu přednost vytvoření zcela nových právních institutů i postupů. Na to pak navazuje hypotéza třetí, že co se týče nabytí vlastnického práva, Sabiniáni sice zohledňovali projev vůle nabyvatele, nicméně se zcela neoprostili od důrazu kladeného na formu příslušných právních jednání, zatímco Prokuliáni dávali spíše přednost projevu vůle zcizitele.

Recenzovaná kniha se člení na pět velkých kapitol. První z nich je věnována obecným otázkám této problematiky, přičemž výchozím textem je zpráva Sexta Pomponia² dochovaná v Digestech. Poté se autor věnuje různým vysvětlením obsaženým v odborné literatuře, která vysvětluje rozdíly v řešení některých právních otázek u Sabiniánů a Prokuliánů, jako jsou politická, filozofická a metodologická východiska.

V následujících kapitolách jsou pak probírány jednotlivé případy rozdílných názorů zástupců obou škol na konkrétní právní instituty. Nejdříve se autor věnoval otázkám,

¹ *Beiträge zu Kunde des römischen Rechts. I. Abhandlung: Über die Schulen der römischen Juristen.* Leipzig: Hinrichs, 1825.

² D. 1, 2, 2, 47–53 (*Pomp. lib. sing. enchir.*).

keré se váží k nabytí vlastnictví a držby. Postupně jsou zde rozebrány otázky spojené s vindikačním odkazem, okupací opuštěné věci a pokladu, krádeží a zcizením držby. Závěrem pak konstatuje, že zatímco se Prokuliáni domnívali, že vlastnické právo k věci se nabyvá skrze jednostranný úkon nabyvatele, Sabiniáni naproti tomu kladli důraz na právní vztah zcizitele s nabyvatelem.

Další kapitola je věnována rozdílným přístupům příslušníků obou škol k tvorbě práva, které autor vhodně označil za rozpor mezi analogií a autonomií. Zejména se zde věnoval jednomu z nejtypičtějších právních jednání starého *ius civile* – mancipaci –, dále se pak soustředil na otázky nabytí vlastnického práva v případech zpracování věci, a mimořádná pozornost je zaměřena na otázky vázící se ke smlouvě o koupi a prodeji, a to jak jejímu původu, tak i ceně prodávané věci. Zcela po právu jsou zde zařazeny také dva případy rozporů, které spolu na první pohled souvisí jen málo. Jedná se o určení, od kdy je možné mezi mancipační věci počítat tažná zvířata, a především stanovení věku dospělosti. Přes, v tomto případě, zdánlivou výměnu názorových postojů obou škol, dospívá autor k závěru, že k ní nedošlo, protože Prokuliáni vyžadovali nejen dosažení 14 roku věku, ale zároveň také schopnost muže k plození, zatímco Sabiniáni se „spokojili“ s druhou uvedenou podmínkou.

Následuje rozbor vztahující se k problematice nabytí vlastnického práva *mortis causa*. Na příkladech jako je *legatum per praeceptionem*, postoupení pozůstalosti, *cretio*, *condicio impossibilis* u odkazu, aby byly z mnoha rozebíraných případů uvedeny alespoň některé, dospívá R. Brtko k následujícím závěrům. Prokuliáni se striktně přidržovali právní struktury zkoumaných institutů, stáli tedy na pozici označované tradičně jako *verbum*. Sabiniáni pak kladli důraz na skutečnou vůli zůstavitele, které dávali přednost, rozhodující pro ně tedy byla *voluntas*.

V závěrečné kapitole je pozornost věnována kontroverzím mezi Sabiniány a Prokuliány ohledně interpretace právních jednání *inter vivos*. Obsahuje rozbor *stipulatio*, *mandatum*, *datio in solutum* nebo *nomina transcripticia*. Rozdíl ve všech uvedených případech přitom spočíval v důrazu, jaký byl kladen na strukturu právních institutů, nebo na cíl jednajících. Prokuliáni kladli jednoznačně důraz na tzv. *negotium gestum*, tedy na to, zda bylo příslušné právní jednání uzavřeno či nikoli. Pro Sabiniány pak stálo na prvním místě subjektivní hledisko, také v těchto případech kladli opět důraz na skutečnou vůli jednajících.

V závěru³ pak autor shrnuje, že i když jsou rozdíly mezi oběma právními školami zahaleny stále ještě tajemstvím, je možné konstatovat, že odlišnosti mezi nimi vycházely především z jejich metodologického přístupu k řešení jednotlivých problémů.

Kniha R. Brtky je založena na důsledném vytěžení originálních právních textů. Díky tomu také přesvědčivě argumentuje a zdůvodňuje své závěry. Je třeba se zastavit také u seznamu použité literatury. To, že jsou v něm uvedeny různojazyčné tituly, je u odborné práce sice očekáváno, avšak je třeba vyzdvihnout jejich široký záběr – jedná se o odbornou literaturu anglickou, německou i francouzskou, ale především a na prvním místě italskou, která je zastoupena mimořádným způsobem, což svědčí o velkém přehledu autora.

R. Brtko shromáždil velké množství materiálu, s nímž kriticky pracoval v duchu *lege artis* vědy o římském právu. Recenzovaná kniha se nepochybně řadí mezi mimořádně kvalitní

³ S. 151.

vědecké počiny v oblasti právní romanistiky, a to nejen svým zpracováním, ale stejně tak i do značné míry díky průlomovým závěrům, které korigují některé starší, a dosud obecně přijímané, teze⁴ vztahující se ke zkoumané problematice.

Michal Skřejpek

doi: 10.14712/2464689X.2021.10

⁴ Zejména BAVIERA, G. *Le due scuole dei giuristi romani*. Roma: L'Erma di Bretschneider, 1970.

MÜBIG, U. *Reason and Fairness Constituting Justice in Europe, from Medieval Canon Law to ECHR.*

Legal History Library, vol. 2. Leiden: Brill Nijhof, 2019, 629 s.

Autorka knihy Ulrike Mübig (rozená Seif), profesorka německých a evropských právních dějin a občanského práva na univerzitě v Pasově, se již řadu let zabývá otázkami konstitucionalismu, jeho vzniku, vývoje a proměn. V této souvislosti můžeme zmínit např. publikaci „Recht und Justizhoheit. Der gesetzliche Richter im historischen Vergleich von der Kanonistik bis zur Europäischen Menschenrechtskonvention, unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in Deutschland, England und Frankreich“ (Berlin: Duncker & Humblot, 2009).

Recenzovaná kniha podává v historickoprávním kontextu přehled vývoje soudcovské nestrannosti a rozumnosti, nebo by se dalo říct soudnosti, které se podílely na vytváření spravedlnosti v minulosti. Autorčinou základní premisou je tvrzení, že nestranné a nezávislé soudnictví je jedním ze základních kamenů moderních ústavních demokracií a je atributem svobody každé kolektivní organizace, tedy státu. Autorka ukazuje, že tento princip není ničím novým, ale je ve skutečnosti zakořeněný ve staletých soudních tradicích různých evropských zemí a jeho vývoj lze vysledovat a rekonstruovat na základě zkušeností s jejich aplikací.

Autorka v úvodu (s. 1–37) zdůrazňuje, že v celé Evropě spočívá výkon spravedlnosti na nezávislosti soudnictví, který se zakládá na jeho nestrannosti. Kniha ukazuje, jak kombinace běžných soudních pravomocí s efektivním procesem jejich aplikace tvořila základ „panství práva“ v ústavě, na soudu, a to mnohem dříve, než došlo ke vzniku liberálního konstitucionalismu. Autorka zdůrazňuje fakt, že napříč Evropou soudní spravedlnost – tedy spravedlnost zaručená „zákonným soudcem“ (Gesetzlicher Richter) – spočívá na nezávislosti a nestrannosti (s. 6), které považuje za určující při formování základních lidských práv.

Úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod (European Convention on Human Rights) ve svém čl. 6 garantuje svým občanům jako jeden ze základních pilířů právních řádů všech demokratických států právo na spravedlivý proces (neboli právo na spravedlivé soudní řízení či právo na spravedlivé řízení) nezávislou a nestrannou soudní mocí. Podstatou tohoto práva je tedy možnost domáhat se svých práv u nestranného soudu. Před soudy v minulosti i v současnosti byla a je spravedlnost vykonávána prostřednictvím rozhodnutí, která vycházejí z rovnice mezi „spravedlností“, „právem“, „legalitou“ a „racionálností“. Autorka zdůrazňuje, že tato právní podmíněnost spravedlivého soudního rozhodnutí tvoří zvláštní, evropskou představu o spravedlnosti.

Monografie pokrývá rozsáhlé časové období od středověkého kanonického práva až po Úmluvu o lidských právech, tedy od 12. do 21. století, kdy fungovaly naprosto odlišné

právní systémy vyplývající ze specifických právních tradic; přesto se téma spravedlivého soudnictví vine jako červená niť dlouhými staletími. U. Müßig tedy poukazuje na nutnost „nového srovnávacího chápání soudnictví jako konstitutivní moci“ (s. 19), vyžadující využití transdisciplinárního studia, které poskytuje historie, právo a právní historie. Předmětem zkoumání jsou tři země (Anglie, Francie, Německo) románské, anglosaské a německé právní rodiny, zastupující různé právní systémy současné Evropské unie.

Kniha je strukturálně rozčleněna na tři části. Autorka v úvodu první části nazvané „Legal History“ (Právní historie) (s. 41–176) poukazuje na úlohu církve v rozvoji soudnictví. Zdůrazňuje, že papežský stát byl první absolutní monarchií, který ve dvanáctém a třináctém století poskytl značný impuls v právním vývoji, zejména s ohledem na konflikty v oblasti procesní kompetence s ostatními panovníky tehdejší doby. To mělo za následek, že kanonisté byli mezi prvními, kteří řešili procesněprávní problematiku v tom smyslu, že bylo nutné dodržování určitých procesních pravidel na obranu proti nespravedlivému rozhodnutí. Objevuje se například nulita procesně nesprávného rozhodnutí, nulita rozhodnutí, které bylo vyneseno nepřislušným soudcem, procesní závaznost rozhodování. Kanonické právo tak lze chápat jako předchůdce moderního procesního práva. Papež prosazoval centralizovanou aplikaci práva a následné sjednocení hmotného práva. V této souvislosti byl více kladen důraz na vzdělané soudce, kteří byli obdařeni velkou pravomocí v rámci vlastního rozhodování, což vedlo následně k položení základů pro centralizovanou jurisdikci.

V navazující části se U. Müßig věnuje vývoji soudního procesu ve Francii od třináctého století přes snahy o omezení soudcovské nezávislosti panovníkem v době absolutismu, změny, které zavedla francouzská revoluce, až do přijetí moderních ústavních dokumentů. Poukazuje na to, že republikánské ideály rovnosti („Každý má právo na stejný postup před stejným soudcem ve stejném procesu“) odporovaly dlouho společenské hierarchii některých vrstev společnosti založené na privilegovaném postavení odvozeném od majetku jejich příslušníků. Další zvolenou zemí pro srovnávání je Anglie, kdy autorka zdůrazňuje, že instrumentalizace spravedlnosti a soudní koncentrace v rukou panovníka byly hlavními faktory časného úspěchu centralizace v anglické monarchii. V anglických právních dějinách zajistila nadřazenost práva pokračující existenci běžné jurisdikce prostřednictvím dodržování zákona, čímž se královské výsady staly výjimkou z obvyklé praxe. Po tzv. slavné revoluci a svržení Jakuba II. vedla myšlenka suverenity Parlamentu k pojetí Parlamentu jako Nejvyššího soudního dvora. Proto Parlament požadoval nejvyšší moc při výkladu zákonů. Nicméně neusiloval o zrušení královských výsad, ale spíše vystupoval jako prostředník mezi královskými výsadami a právy subjektů zaručenými obecným právem.

Třetím analyzovaným státem je Německo, kde se na rozdíl od Francie a Anglie neetablovala centrální státní moc, a proto nemohla nikdy vzniknout efektivní centralizovaná jurisdikce, neboť neustále bojovala s konkurujícími místními jurisdikcemi. Obecná teorie státu osmnáctého století omezila soudní záležitosti na spory mezi jednotlivými subjekty. Tato situace se postupně měnila s osvěcenským absolutismem a vznikem Německého spolku po porážce Napoleona. V době tzv. „Metternichovského systému“ bylo zakázáno zavádění ústav a modernizace států. Revoluční události let 1830 a 1848 změnilo toto politické myšlení, dochází k prosazování myšlenky občanské společnosti a liberálního právního státu se zárukou spravedlivé aplikace práva vzdělanými soudci. I když vlastní demokratické ideje

byly do ústavního dokumentu vtěleny až ve Výmarské ústavě, idea spravedlnosti v sobě zahrnovala záruku přístupu každému jednotlivci k příslušnému soudci a soudu. Příslušný soudce byl zároveň považován za soudce spravedlivého. Výhrada zákona také zahrnovala nadřazenost zákonodárného sboru nad výkonnou mocí, která vycházela z dělby moci. To dělení bylo udržováno zejména nezávislostí soudců. Tyto principy byly porušeny vládou národního socialismu, který manipuloval a zneužíval zákony i soudy podle své politické potřeby. Současný právní systém je založen na systému kontroly celé justiční sféry tak, aby byla zaručena občanská práva.

Druhá část monografie nazvaná „Country Reports: The Contemporary French and British Court System“ (Zprávy o jednotlivých zemích: Současný francouzský a britský soudní systém – s. 285–417) je členěna opět do několika částí. V partii nazvané „Core Patterns of Ordinary Judiciary, Representative throughout the European Union“ (Základní vzorce řádného soudnictví, zastoupené v celé EU – s. 285–311) autorka podává shrnutí současného ústavního systému členských států EU. Poukazuje na některé obdobné rysy ve vývoji ústavních dokumentů, jejichž odlišnosti pramení z různých historicky a politicky determinovaných ústavních předpisů, které odlišně upravují například kompetence a působnost soudů. Naopak zdůrazňuje shodné prvky a principy, které překračují geopolitické, geografické hranice.

Další část „Protective Rationale of Ordinary Competence: the Court External Sphere“ (Ochranný základ řádné pravomoci: vnější sféra soudu – s. 312–379) je věnována současnému britskému soudnímu systému, kdy se autorka zaměřuje na zkoumání nekodifikovaných ústavních principů „Rule of Law“ v kontextu suverenity zákonodárného sboru, tedy parlamentu. Zároveň analyzuje soudní systém, který následně komparuje se současným francouzským justičním systémem. Ten je zkoumán v historickém průřezu až po současnost. Vůdčí premisou autorky je, že považuje soud za organizační jednotku, která je vybavena vnitřní a vnější nezávislostí. Navazující část „Protective Rationale of Objective, General Standards: the Court Internal Sphere“ (Ochranný základ objektivních, obecných norem: vnitřní sféra soudu – s. 380–417) analyzuje vnitřní soudní organizaci, její management a kontrolu ve státech, které komparuje, v Anglii, Francii a v Německu. Ve vnitřní sféře soudu je zárukou nestrannosti a objektivnosti dodržování vnitřních organizačních předpisů a pravidel. Zdůrazňuje, že personální a věcné rozdělení agendy musí být předvídatelné a předem určené objektivními obecnými normami. Zároveň ukazuje odlišnosti mezi britským a francouzským soudním systémem.

Třetí, poměrně obsáhlá, závěrečná část monografie „The Historic Comparison as Line of Arguments for the European Convention“ (Historické srovnání jako argument pro Evropskou úmluvu – s. 421–471) je věnována analýze rozumu a spravedlnosti jako jednomu z nejdůležitějších faktorů, které tvoří současné právo EU. Autorka dospěla k závěru, že legislativní rozdíly (např. v postupech nebo v přesném rozlišení právní způsobilosti) jsou pouze místní metody práce na uplatňování spravedlnosti. Nakonec to je vždy jednotlivý soudce, který vystupuje jako symbol spravedlnosti. Tvoří tedy určitou vývojovou gradaci, která reflektuje současnou právní úpravu.

Publikace je doplněna obsáhlou literaturou, která může nepochybně sloužit jako základ pro další bádání ve sledované oblasti, a to jak z hlediska historie, tak i právního konstitucionalismu. Recenzovaná kniha poskytuje zajímavý a podnětný přehled dějin práva v Evropě z hlediska aplikace principů spravedlnosti ve společnosti prostřednictvím soudního

systemu. Tento vývoj sleduje od římských dob s důrazem na středověk až po jeho kodifikaci v novověku. Poměrně obšírně rozebírá historické kořeny tohoto pojmu nebo spíše etické a morální hodnoty, které jsou obsaženy v základních dokumentech Evropské unie. Čtenář dostává do ruky podnětné, přehledné a nápadité čtení, které může být impulsem k dalšímu studiu i vědecké diskusi.

Petra Skřejpková

doi: 10.14712/2464689X.2021.11

Zpráva z VIII. česko-slovenského právněhistorického setkání doktorandů a postdoktorandů

Bylo velmi potěšující, že i v této nelehké době celosvětové pandemie a za ztížených podmínek neváhala velká část milovníků právní historie a římského práva vážit svoji cestu na VIII. česko-slovenské právněhistorické setkání doktorandů a postdoktorandů, které se uskutečnilo ve středu 16. září 2020 v Brně na půdě Právnické fakulty Masarykovy univerzity pod patronátem katedry dějin státu a práva. Dané setkání bylo netradičním v mnoha ohledech, jedním z nich byla nutnost nošení ochranných pomůcek – roušek –, a to po celou dobu trvání konference, což s sebou přinášelo samozřejmě některé obtíže, ovšem tyto účastníci snadno překonali. Další chvályhodnou skutečností byla nadstandardní účast studentů magisterských studijních programů a též nesmíme zapomenout na velmi zajímavou habilitační přednášku *JUDr. Mgr. Ondřeje Horáka, Ph.D.* Co se týče samotných účastníků, byly jejich jmény zastoupeny veškeré právnické fakulty České republiky, samozřejmě nechyběla ani účast slovenských kolegů. Konference byla rozdělena do dvou sekcí. První sekce byla věnována moderním právním dějinám a druhá pak starším a obecným právním dějinám a římskému právu.

Brněnské setkání zahájil svým úvodním proslovem vedoucí katedry dějin státu a práva *doc. JUDr. Jaromír Tauchen, Ph.D., LL.M.*, který přítomné účastníky v této nelehké době přivítal, ocenil zájem studentů magisterských studijních programů o právní historii a též uvítal některé postdoktorandy, kteří přestože se již naplno věnují právní praxi, neváhají svoji alma mater navštívit a v rámci svých příspěvků představit některá zajímavá témata, kterým patří jejich pozornost.

V této zprávě bych se rád detailněji věnoval jednání sekce moderních dějin státu a práva, která zahrnovala celkově tři bloky přednášek a byla zakončena habilitační přednáškou, která díky svému významu přilákala další členy akademické obce.

První přednášku na téma „Ženy v Československých legiích na Rusi a jejich status legionáře“ zahájil student magisterského studia brněnské právnické fakulty *Jakub Novák*, který se o problematiku legionářů dlouhodobě zajímá. V rámci této přednášky došlo k položení a zodpovězení několika zásadních otázek, např. co je status legionáře, zdali byli legionáři nějak odměněni, a v neposlední řadě, kdo byl považován za legionáře. Došlo k analýze relevantních ustanovení zákona č. 462/1919 Sb., o propůjčování míst legionářům a nakonec k představení tří publiku dosud neznámých legionářek.

Dalšího příspěvku se ujal plzeňský kolega *Mgr. Vojtěch Vrba*, který představil „Historii právního režimu českého přístavního pásma ve svobodném hanzovním městě Hamburku“. Přednášející rozebral základy československého přístavního práva, jakožto univerzálního práva na přístup k moři a následně se zabýval právními aspekty a nejasnostmi kupní

smlouvy z 20. let 20. století. V tomto příspěvku bylo možno se mimo jiné dozvědět, že do dnešní doby patří ČR v Hamburku most, se kterým můžeme jakožto stát disponovat.

Další příspěvek, který vycházel zejména z archivního výzkumu, uvedl student brněnské fakulty *Štěpán Burda*, jehož téma znělo „Urážka prezidenta republiky v rozhodovací praxi Krajského soudu v Jihlavě (1923–1939)“, lze hodnotit i zejména k věku přednášejícího jako velmi zdařilý. Tento příspěvek byl zaměřen na ustanovení § 11 zákona č. 50/1923 Sb., zákon na ochranu republiky, které se týkalo, jak nasvědčuje název příspěvku, trestného činu urážky prezidenta republiky. K dispozici byla bohatá judikatura. Během své analýzy student uvedl, že pachatelé byli odsouzeni v průměru ke dvěma týdnům vězení a zároveň k většině urážek došlo během intoxikace alkoholem.

Trestní problematiky období první republiky se týkal i příspěvek začínajícího doktorského studenta brněnské katedry dějin státu a práva *JUDr. Pavla Opata, LL.M.*, který představil institut „Soukromého žalobce v trestním řízení“. Ve svém příspěvku se zaměřil na hmotněprávní a procesněprávní nejasnosti, které byly předmětem četných diskuzí tehdejších právních odborníků. Jelikož se již připravuje nový trestní řád a o znovuzavedení tohoto institutu se velmi uvažovalo, došlo v příspěvku velmi vhodně ke spojení právních dějin s možnou úpravou *de lege ferenda*.

O „Náhradě škody v návrhu občanského zákoníku z roku 1937“ pojednal *Mgr. Martin Pelikán*, jehož výzkumné zaměření disertace se upíná právě směrem vývoje právní úpravy náhrady škody na našem území. V dané prezentaci seznámil publikum s náhradou škody způsobené vojskem, krajní nouzí a v obraně a nouzi. Došlo též na rozbor ustanovení § 1137 s názvem obětování cizího statku.

Následující příspěvatelé přijeli z pražské právnické fakulty, jednalo se o *doc. JUDr. Jiřího Šoušu, Ph.D.*, který společně s *Mgr. Terezou Blažkovou* hovořil na téma „Konfiskace jako důsledek sankce od roku 1918 do roku 1950“. V kontextu tohoto příspěvku došlo nejprve k samotnému představení pojmu konfiskace, jakožto zániku vlastnického práva stávajícího vlastníka a převedení konfiskovaného majetku bez náhrady. Konfiskace byla historicky původně spojena s trestním právem, jakožto odnětí majetku a jeho propadnutí ve prospěch státu, teprve později se stala i institutem správního práva. Dále příspěvek přinesl hodnotné informace ohledně vyvlastnění, blíže posluchače seznámil s ustanovením § 129 v Ústavě z roku 1920, a v neposlední řadě došlo k vysvětlení konfiskační sankce, která se nacházela v celé řadě předpisů a často o ní rozhodoval Nejvyšší soud.

Další příspěvatelem *Mgr. Jan Macura* se ve svém výzkumném zaměření věnuje kartelovému právu za první republiky, a tak se s námi mohl v rámci svého příspěvku podělit o problematiku „Přípravy kartelového zákona“, tedy zákona č. 141/1933 Sb., o kartelech a soukromých monopolech (kartelový zákon). V tomto příspěvku bylo možno se doslechnout, že kartelovou oblast upravovaly již některé předpisy z dob Rakouska-Uherska, např. koaliční zákon z roku 1870, následně ale v důsledku války došlo ke kartelizaci českého hospodářství. Přínosnou informací bylo zajisté zjištění, že návrh kartelového zákona pochází z roku 1925.

Dále v rámci tohoto bloku vystoupil *JUDr. Martin Cempírek, Ph.D.* s příspěvkem „Historické souvislosti vydržení lesního pozemku“. Jeho příspěvek se zabíral problematikou vydržení lesního pozemku, respektive si kladl otázku, jak soudy pracují s historickými judikáty. Je nezbytné ocenit připomenutí, že i praxe soudů není prosta historického bádání. V souvislosti s prvorepublikovou praxí dospěly soudy k tomu, že není možné vydržet

lesní služebnost, respektive je možné vydržet lesní pozemek, nikoli však služebnost. Co se týče problematiky lesního vlastnictví, navázala první republika v teorii i praxi na období habsburské monarchie. Dále došlo k analýze dnešní judikatury, kdy je patrné, že soudy často hledají odpověď v historických předpisech a neváhají se zabývat ani tehdejšími nabývacími právními tituly.

Jako další vystoupil se svým příspěvkem *JUDr. David Kolumber, Ph.D.*, který přítomně zasvětil do problematiky „Ustanovování soudců – česko-historické perspektivy“. K tomuto lze doplnit, že příspěvatelem je sám soudcem, a tak mohl vhodně propojit a komparovat teoretické znalosti se svojí praxí. V rámci příspěvku přednesl srovnání jednotlivých podmínek, které aspirant na pozici soudce musel splnit. Tato komparace pak zahrnovala období od roku 1853 do roku 2017. Jeví se jako vhodné uvést, že od roku 1948 bylo pouze 1 % všech soudců v komunistické straně, následně došlo k vytvoření koncepce soudců z lidu. U těchto soudců se vyžadovala např. praxe z hospodářství, respektive z výroby.

Dalším vystupujícím byl *JUDr. Lukáš Králík, Ph.D.*, který se dlouhodobě věnuje problematice publikací soudních rozhodnutí, sbírkám právních předpisů a zemským zákoníkům. Nutno připomenout, že tento účastník patří ke stálým příspěvateľům konferencí, a tak jsme byli potěšeni, že nám mohl ve svém příspěvku představit Moravský zemský zákoník. Ten byl oficiálním publikačním prostředkem k vydávání právních předpisů od roku 1849 (1850), oficiálním jazykem byla němčina, česká verze vycházela též, ovšem při rozporech o autentičnost byla rozhodující právě verze německá.

Poslední třetí blok přednášek, v němž se také představily kolegyně ze slovenských právnických fakult, zahájil však student posledního ročníku magisterského studijního programu brněnské fakulty *Milan Dobeš*. Věnoval se problematice trestněprávního postihu příživnictví, kterou zpracovával ve své diplomové práci. Příživnictví bylo v našem právním řádu zakotveno od poloviny 50. let, a to až do pádu komunistického režimu. Ve své podstatě se jednalo o trestný čin, pro který byly stíhány osoby, které se vyhýbaly poctivé práci. Již Ústava 9. května zakotvovala povinnost občanů pracovat ku prospěchu celku. Trestný čin příživnictví byl zaveden bodem 43 novely trestního zákona č. 63/1956 Sb., a to jako ustanovení § 188a. Pro naplnění skutkové podstaty bylo nutné, aby se pachatel vyhýbal poctivé práci a zároveň si zajišťoval živobytí nekalou obživou (žebrota, prostituce, aj.). Skutková podstata se později změnila.

JUDr. Ingrid Lanczová, Ph.D. z Právnické fakulty Trnavské univerzity v Trnavě přítomně představila téma, které se v této době jeví velmi aktuálním. Jednalo se o „Zákonnou regulaci očkování v Uhersku“. Prezentovala též bližší informace o historickém způsobu očkování, který byl nazýván variolací. V roce 1796 použil anglický lékař Edward Jenner k očkování virus kravských neštovic, který navozoval imunitu vůči pravým neštovicím. Vakcinace v Uhersku probíhala tak, že po roce 1809 byli lékaři povinni chodit od města k městu a očkovat, první zákonná úprava očkování byla zavedena roku 1876.

Poslední příspěvek přednesla *JUDr. Alexandra Letková, Ph.D.* z Právnické fakulty univerzity Mateja Bela z Banské Bystrice. Její příspěvek byl věnován tématu „Slovenské národní smíření“. Slovenské národní povstání byla vojensky nezvládnutá operace, která po dvou měsících přešla do partizánského typu boje. Jednalo se však o legitimní projev práva vůči nacistickému Německu. Příspěvatelka vytvořila i anketu, ve které zjistila, že 80 % respondentů je hrdých na toto povstání. Dále byla rozebírána např. teorie ideologie.

Posledním a bezpochyby důležitým bodem konference byla habilitační přednáška pro odbornou veřejnost na téma „K. A. Martini a první moderní kodifikace soukromého práva“, kterou pronesl *JUDr. Mgr. Ondřej Horák, Ph.D.* V jejím rámci byl Martini představen formou životopisného medailonku, zajímavostí bylo například, že pocházel z notářské rodiny a vyučoval pět dětí Marie Terezie. Martini byl představen též jako významný přirozenoprávní teoretik, kdy se inspiroval například Ch. Wolffem – nejsou jen povinnosti, ale i práva. Dále byl uveden Martini jako reformátor. V oblasti trestního práva se stavěl proti trestu smrti, byl pro zmírnění trestů a zvýšení hranice trestní odpovědnosti, v oblasti soukromého práva byl proti sekularizaci manželství, zákazu patisku, nedělitelnosti menších zemědělských usedlostí aj.

Byly představeny Martiniho inspirační zdroje, římskoprávní a přirozenoprávní vlivy. Martiniho myšlenky se prolínají též se současnou občanskoprávní úpravou. Závěrem této přednášky došlo k zohlednění všestrannosti osvícenských právníků, kteří byli muži teorie i praxe. K. A. Martiniho můžeme považovat za otce kodifikace česko-rakouského práva.

Závěrem lze zhodnotit, že i přes všechny těžkosti, které komplikovaly přípravu i následný průběh konference, bylo setkání velmi zdařilé. Jak *prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc.*, tak i vedoucí katedry *doc. JUDr. Jaromír Tauchen, Ph.D., LL.M.* neskrývali při pohledu na množství mladých účastníků konference své optimistické vyhlídky na budoucí rozvoj oboru právní historie. K hojně účasti magisterských studentů přispěla nemalou měrou i brněnská doktorandka *Mgr. Lucie Mrázková*, která založila studentskou skupinu *Collegium iuris Romani (CIR)* sdružující zájemce o právní romanistiku a právní historii.

S přednesenými příspěvky z brněnského setkání se bude moci odborná i široká veřejnost seznámit v tištěném konferenčním sborníku. Elektronická verze tohoto sborníku bude též uveřejněna na webových stránkách brněnské právnické fakulty.

Pavel Opat

doi: 10.14712/2464689X.2021.12

In Memoriam Eric Pool (1939–2020)

Our dear colleague Eric H. Pool passed away on the 1st November 2020, only two weeks before his 81st birthday. He was born in Paramaribo on 15 November 1939. In those years, Paramaribo was the capital city of the Dutch Guiana, now the independent Suriname (since 1975). He was the youngest of 9 children and son of two teachers. Eric was only ten years old, when his father retired and decided to move to Amsterdam, where Eric adapted to the European way of life and did brilliant studies. He graduated *cum laude* in 1967 in classical philology at the University of Amsterdam. During his studies, he concentrated on Latin and Greek, but did also some Roman law and some legal papyrology... and law seems to have become his other focus as he obtained his first law degree two years later. At that time, law studies still presupposed a certain mastery of Latin and until 1972 the students who had not studied Latin before needed take an elementary Latin course at the University. This is how the Latin professor of the faculty hired Eric to assist him. And after a few years of teaching Latin, he joined the Roman law department, chaired by Professor Hans Ankum. For many years, he then taught the history of Roman law as well as Roman law to first-year students, as well as in the reading group “*Forum Romanum*”, especially when Hans Ankum was giving lectures and papers abroad. He was a gifted teacher, clear and patient. Thanks to his great knowledge of Roman law and history, he was able to present many historical and social background elements of each concept during the lesson.

Together with Hans Ankum and Marjolein van Gessel-De Roo, he wrote a major study of all the meanings of the expression “*in bonis alicuius esse/habere*”, which was published in three voluminous articles in the *Savigny Zeitschrift*. Eric Pool obtained his PhD. *cum laude* in September 1995 (still at the University of Amsterdam). His PhD is a study on the concept of *causa* in the sources of Roman law. This topic stayed one of his main topics of research also during the rest of his career.

In 1998, Eric Pool accepted to chair the Roman law department at the Flemish university of Brussels (Vrije Universiteit Brussel), without giving up his position as Senior Lecturer at the University of Amsterdam. He retired in 2004 from both Universities. Contacts with his former colleagues, assistants and students all confirm that he left only very good memories in both universities. Although his career as a professor has not been particularly long, it has left its mark on the academic world, as he has received a “Festschrift”, written by his colleagues from all over the world. In reference to the subject of his doctoral thesis, the name given to this Festschrift was “*ex iusta causa traditum*”. The project of this collective work has been conceived during the SIHDA of Clermont-Ferrand (2003) and the result has been handed over to him during the SIHDA of Bochum, in 2005. This

undoubtedly shows the very high esteem his colleagues had for him. It also says something about the fact that, like his mentor Hans Ankum, Eric Pool enjoyed attending international conferences in legal history and Roman law, like the “Deutsche Rechtshistorikertage”, the “convegni internazionali di diritto romano di Copanello” and of course the “Société internationale ‘Fernand De Visscher’ pour l’histoire des droits de l’antiquité (SIHDA)”.

Many of us will remember that he was a very active participant at our scientific discussions. Even more of us will remember what a pleasant colleague and friend he was. He was still with us at the last SIHDA in Edinburgh and it is really hard to believe that he won’t be there for the next one. Our conferences will never be the same without him anymore and we will miss him!

Jean-François Gerkens (Université de Liège)

doi: 10.14712/2464689X.2021.13

Digitalizovaná sbírka starých tisků je převáděna do nového systému

Knihovna PF UK od poloviny roku 2011 zpřístupňuje pro zájemce vybrané digitalizované prameny české právní vědy z fondu knihovny. Digitalizované texty jsou momentálně zveřejněny v systému DigiTool, který je již zastaralý a uživatelsky nekomfortní. Proto bychom rádi převedli tuto sbírku do novějšího systému Kramerius, který začala Ústřední knihovna UK provozovat pro všechny fakultní knihovny.

Tento převod digitálních objektů jsme již zahájili ve spolupráci s Ústřední knihovnou UK a projekt jsme rozdělili do následujících tří etap:

- 1) V první etapě jsme začali přímo do Krameria vkládat digitalizovanou sbírku patentů z let 1745–1829, která je uložena ve fondu knihovny. Část sbírky je už pro zájemce k dispozici a můžete ji nalézt na adrese <http://kramerius.cuni.cz/historickePravo>. Vkládání dalších patentů průběžně pokračuje. Také případné další nově digitalizované tisky budou zpracovávány přímo do Krameria.
- 2) V druhé etapě bude ze systému DigiTool do Krameria převedeno sedm již digitalizovaných starých tisků. Tato fáze přesunu bude vyžadovat určitou přípravu a bude to poměrně náročný proces, protože některá díla (např. *Constitutio criminalis Theresiana*) jsou značně rozsáhlá.
- 3) Ve třetí etapě plánujeme do Krameria převést i všech 66 svazků Zákoníku říšského, což znamená zpracovat přibližně 35 000 stran. Tato konverze bude nejnáročnější a zatím není stanoven termín zahájení ani ukončení této fáze projektu. Nejprve bude nutné připravit metodiku a vytvořit program, který konverzi Zákoníku do Krameria umožní. Můžeme tedy předpokládat, že ještě několik let bude Zákoník říšský uživatelům k dispozici v systému DigiTool.

Věříme ale, že postupně bude celá digitalizovaná historická sbírka Knihovny PF UK převedena do systému Kramerius a že se bude nadále rozšiřovat. Předpokládáme také, že práce s digitalizovanými objekty bude pro uživatele v systému Kramerius jednodušší a zajímavější, protože ovládání je velmi intuitivní.

Mgr. Radka Kovářová
Vedoucí knihovny, Univerzita Karlova, Právnická fakulta
Kontaktní e-mail: kovarova@prf.cuni.cz

